

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

Розділ 1.

Регіональний фактор
просторового розвитку:
концепти та тенденції

Розділ 2.

Трансформаційна динаміка
порубіжного простору

Розділ 3.

Стратегії та реалії співжиття
на пограниччі

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ:

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНІ
ВИКЛИКИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Київ – 2023

УДК (477): (470+571):358.31.913

Верменич Я.В.

Українсько-російське пограниччя: історичний досвід та сучасні виклики регіонального розвитку / Відповідальний редактор В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2023. – 338 с.

Монографія присвячена висвітленню історичної динаміки регіонально-просторового розвитку на українсько-російському пограниччі та осмисленню специфіки ідентифікаційних і соціокультурних трансформацій у порубіжному просторі. Із застосуванням теоретичних концепцій регіоналістики та методологічних засад «перехресної» історії здійснено дослідження витоків політичної та соціогуманітарної кризи в українсько-російських відносинах, причин та наслідків зовнішніх і внутрішніх викликів, які постали перед українською спільнотою. Акцент зроблений на репрезентації різних систем цінностей та стереотипів на пограниччі, регіональних ментальностей та ідентичностей, соціально-політичних розмежувань й конфліктів інтересів. Регіональний імператив розглядається як системоформуючий фактор функціонування і розвитку українсько-російського пограниччя в історичній ретроспективі та як структурно-функціональна детермінанта стимулювання ефективності відбудовчих процесів у повоєнний період в контексті формування загальнонаціонального безпекового середовища.

Відповідальний редактор – академік НАН України В.А. Смолій

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 5 від 29 червня 2023 р.)

ISBN 978-617-14-0097-9

© Інститут історії України
НАН України, 2023

© Я.В. Верменич, 2023

ЗМІСТ

Вступ..... 7

Розділ 1. Регіональний фактор просторового розвитку: концепти та тенденції 23

1. Регіональні проєкції глобалізаційних трансформацій 27
2. Регіон як аналітичний конструкт просторових досліджень 44
3. Геополітична регіоналізація соціокультурного простору України 59
4. Імперативи регіонального розвитку у формуванні управлінських стратегій..... 75
5. Просторові виміри загальнонаціонального наративу 96

Розділ 2. Трансформаційна динаміка порубіжного простору 115

1. Терени прикордоння у Х–ХVІ ст..... 118
2. «Козацька земля» на порубіжжі..... 129
3. Слобідська Україна як контактне пограниччя..... 143
4. Становлення українсько-російського кордону у ХХ ст..... 158
5. «Втеча від імперії» та виклики просторового розвитку..... 181
6. Кримська автономія в унітарній державі..... 199

Розділ 3. Стратегії та реалії співжиття на пограниччі..... 213

1. Реальна ціна «стратегічного партнерства»..... 217
2. Когнітивний вимір гібридної війни..... 239
3. Гібридні наративи як засоби маніпулювання свідомістю..... 259
4. Транскордоння в євроінтеграційних координатах..... 277
5. Пошуки алгоритмів формування безпекового середовища 296

Післямова	313
Додаток Р. Сосса. Формування геокультурного та геополітичного простору українсько-російського пограниччя	325

Вступ

В умовах сучасних безпекових викликів та загроз українській соціум живе з гострим відчуттям невизначеності, непевності, тривожних очікувань. Повномасштабне і неспровоковане вторгнення РФ в Україну кардинально змінило уявлення міжнародної спільноти про стабільність миру в Європі. Свідченням того, що масштаби проблем, перед якими опинилося людство, не мають адекватних механізмів розв'язання, є постійне розширення зон напруги та протистоянь. Очевидно, що боротьба за ресурси й території дедалі більше підпорядковується ритмам «неотурбулентності», коли декларації й міжнародні угоди важать небагато, а ареали насильства стрімко розростаються, ламаючи звичні уявлення про захисні механізми кордонів. Водночас руйнуються ілюзії, пов'язані з глобалізацією. Всупереч очікуванням багатьох аналітиків, вона не тільки не знизила рівень загроз для цивілізованого існування, але й розширила діапазон ризиків. На зміну ейфорії з приводу «проникності кордонів», зменшення їхніх бар'єрних функцій на користь контактних приходять усвідомлення: світ вступив у нову еру глобальних протистоянь. Чи допоможе йому «утриматися на плаву» наявна система міжнародного права, покаже час.

Поліфонія просторових трансформацій змушує ретельно осмислювати їх глибинну логіку та наполегливо шукати стабілізуючі механізми управління глобальними процесами в інтересах виживання людства. Для утвердження України в якості повноцінного суб'єкта глобального світоустрою, стратегічним завданням має стати системне дослідження процесів співвідношення глобального, регіонального, національно-державного і локального рівнів організації сучасної світової системи та конструювання алгоритмів функціонування безпекових комплексів на кожному з цих рівнів. Безпека держави можлива лише за умови створення такого геополітичного, геоecономічного і геокультурного простору, в якому присутні сприятливі умови для збереження національної ідентичності, розвитку регіонального потенціалу та відсутні небезпеки втрати контролю над власною територією та кордонами. Україна на своєму гіркому досвіді сповна відчула хибність «кордонної стратегії», базованої на

умовності демаркаційних ліній. Не приділяючи належну увагу практичному облаштуванню кордонів і не маючи, по суті, власного кордонознавства, наша країна опинилася у вкрай скрутному становищі, коли Російська Федерація поставила під удар її територіальну цілісність. Фактична відсутність української кордонної інфраструктури дала змогу російській владі анексувати Крим і зумовила неймовірну складність ситуації на Сході України. Але навіть після усвідомлення багатоаспектності й ризикованості проблеми кордонів, Україна не доклала належних зусиль для створення власної «кордонної аналітики».

Виправляти помилки тепер доводиться в умовах воєнних дій, що потребуватиме і значно більших втрат, і триваліших строків. Не менш, ніж реальне визначення кордону з Російською Федерацією, для України нині важить вироблення нових модулів «постсуверенізації», в яких модернізаційні завдання органічно узгоджуватимуться з концептуалізацією нових методологічних засад гарантування національної безпеки. Сьогодні змагання двох відмінних інтеграційних концепцій держав, що виникли після розпаду СРСР до існуючої світ-системи, посилюється та загострюється багатократно. Обнадіює те, що США та ЄС декларують свою прихильність до намірів розширення кола держав-партнерів, які б будували свою зовнішню і внутрішню політику на засадах демократичних принципів, норм і правил. На думку Т. Снайдера, саме проти «утвердження принципів для ХХІ століття, які будуть гарантувати можливості демократичного майбутнього та збереження міжнародного правопорядку, завершення епохи імперій, послаблення престижу тиранів, унеможливлення війн, утвердження цінностей свободи» спрямована військова агресія Росії¹.

Не можна не бачити того, що проблема кордонів в усьому світі виступає як невід'ємна складова проблем суверенітету – не в останню чергу тому, що внаслідок примхливих комбінацій «притягання-відштовхування» процеси «постсуверенізації» й «десуверенізації» йдуть поруч. Класичний принцип кордону, базований на максималізмі добросусідства й соціального партнерства, сьогодні доволі часто не «спрацьовує» – насамперед тому, що жодна країна не може бути застрахована від прагнення інших до руйнування територіальної цілісності. Кордони колишнього СРСР формувалися за умов виразної імітаційності політики і визначали розподіл суверенітетів значно меншою мірою, ніж сфери підпорядкування адміністративним центрам. Це наклало незнищенний у своїй основі відбиток на

---

¹ Snyder T. Ukraine holds the future. The war between democracy and nihilism // Foreign affairs. – 2022. – № 9-10.

успадковане Україною ставлення до кордону з РФ як до певної умовності з мінімальною інфраструктурою. Виробилося традиційно відмінне ставлення до зовнішніх кордонів, покликаних відігравати роль «залізної завіси» у відносинах з капіталістичним світом, і внутрішніх, які вважалися не більш як елементом структурування культурного простору (який не повинен був перешкоджати уніфікаційним політичним цілям).

Після здобуття незалежності популярне гасло соборності надто слабо маскувало фактичне збереження статусу-кво в українсько-російській кордонній політиці. Ще меншою мірою цю функцію виконував декоративний адміністративний регіоналізм, який вдавався до етнонаціональної атрибутики з метою легітимації наявного кордону. Регіональна культурна поліморфність перебувала у фокусі уваги наукових (частково й політичних) дискурсів, але не була предметом серйозної уваги в управлінській сфері. Хоча політологи неодноразово намагалися привертати увагу влади до усвідомлення того, що «повні і чіткі делімітація і демаркація – первинні умови для претензій на ефективне ведення політики кордонів, приведення їх у відповідність до базових проблем національної безпеки»². Постійні наголошування істориків на потенціалі ризикогенності української регіональної строкатості і наявності вражаючих регіональних відмінностей у системах світосприймання також не бралися до уваги.

Невизначеність кордонів здатна стимулювати експансію назовні та посилювати небезпеку зовнішніх загроз, ставати перешкодою для інтенсифікації внутрішнього простору держави та його оптимального структурування. Розмивання кордонів поряд із розмиванням меж між станами війни та миру, між конфліктами високої та низької інтенсивності становить одну з ознак гібридної війни³. Сподіватися на «діалог цивілізацій» у сучасних реаліях меншою мірою наївно. Логіка виживання вимагає від кожної країни вироблення власних алгоритмів суспільної взаємодії, базованих на усвідомленні самоцінності регіональної культури і локальних форм самоорганізації. За будь-якого розвитку подій проблеми суверенітету, єдності, інтеграції мають лишатися базовими детермінантами національної стратегії – адже очевидно, що за нових умов майбутнє країни вирішальною мірою залежить від стану суспільної свідомості. Росія і надалі у тій чи іншій формі чинитиме спротив намаганням України остаточно вийти із сфери впливу й домагатиметься обмеження її право-

---

² Лісничук О. Кордони України як суспільно-політичний феномен в часовому, просторовому і смисловому вимірах // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 21. – К., 2002. – С. 96-97.

³ Allen J. Cognitive depth and hybrid warfare: exploring the nature of unique time, space and logic frames. – Fort Leavenworth, 2017.

суб'єктності на світовій арені. А отже, лише поступальний рух у напрямі зміцнення національної єдності може слугувати надійною гарантією збереження суверенітету й відновлення територіальної цілісності української держави.

Показово, що вихід із складної ситуації пов'язується з розширенням регіонального контексту подолання конфлікту. В. Горбулін неодноразово звертав увагу на те, що для уникнення перспективи перетворення всього пострадянського простору на суцільну регіональну конфліктну зону конче потрібна його реорганізація⁴. Сьогоднішні реалії ще більше актуалізують питання перегляду та суттєвого оновлення Державної стратегії регіонального розвитку України у зв'язку із новими обмеженнями, спричиненими війною та новими можливостями від набуття статусу кандидата на членство в ЄС. В контексті планування відновлення України та майбутнього розвитку регіонів пропонується виокремлення трьох макрорегіонів: Східного (фронтиру) – території/регіону вздовж кордону з РФ та РБ, де рівень загрози прямого військового вторгнення є найбільшим і де має розміщуватися чимало військових об'єктів стримування ворога; Центрального (опори) – межовими регіонами з фронтірною зоною, із помірним рівнем загрози військового вторгнення та Західного (тилу) – територіями, розташованими найближче до країн ЄС із мінімальною загрозою прямого вторгнення з боку РФ. На думку фахівців, згідно такого макрорегіонального поділу доцільно визначати найоптимальніші стратегії подальшого розвитку держави, планувати розміщення виробничих потужностей, систему розселення, переглядати транспортні коридори та логістику⁵.

Природно, що для реалізації таких масштабних завдань (як у зовнішньому, так і у внутрішньому вимірах) доведеться «задіяти» увесь теоретичний потенціал сучасної регіоналістики, починаючи від традиційних теорій регіоналізації і кінчаючи новітніми соціологічно-антропологічними підходами до співвідношення територіальних і ментальних кордонів. Необхідність нових підходів і нових оціночних критеріїв у науковому аналізі регіоналізації зумовлюється не в останню чергу вичерпаністю наявних аналітичних парадигм. Культурно-цивілізаційна поліфонія у сполученні з процесами децентралізації вже не піддається осмисленню в рамках традиційних, в основі своїй економіко-географічних координат. Оскільки світ уже ніколи не зможе повернутися на апробовані рейки минулого сто-

---

⁴ Горбулін В. Чи є життя після Мінська // Дзеркало тижня. – 2016. – 12 лютого.

⁵ Ткачук А., Третяк Ю. Відновлення України. Регіональний аспект // Дзеркало тижня. – 2022. – 10 червня.

ліття, соціополітична аналітика має базуватися на докорінно оновленому фундаменті.

Головна причина конфліктогенності регіональних проблем в Україні полягає в об'єктивній багатовекторності її національного буття. Формування українського геополітичного простору в історичній ретроспективі відбувалося в контексті нестабільності, створеної не в останню чергу гострим протистоянням із сусідніми державами. Складна взаємодія різних регіоноутворюючих чинників – етноісторичних, мовно-культурних, релігійних, з одного боку, і геополітичних соціально-економічних, демографічних, з другого – зумовила специфічний тип внутрірегіональних і порівняну слабкість «горизонтальних» міжрегіональних зв'язків. Внаслідок бездержавності і розчленованості України вертикаль «центр – регіон» визначала характер цих останніх значно більшою мірою, ніж природний міжрегіональний обмін ресурсами і культурними надбаннями.

Багатовекторність – об'єктивна геостратегія України, зазначають В. Горбулін, О. Власюк та С. Кононенко. Приналежність території сучасної української держави одразу кільком геополітичним масивам водночас створює загрози і відкриває геостратегічні можливості. З одного боку, межі геополітичних формацій можуть стати лініями внутрішніх розмежувань, а з іншого – виникають структурні передумови для багатовимірної й багатовекторної зовнішньої політики. Втім, «українська держава повинна бути достатньо потужною, аби скористатися своїм комплексним геополітичним розташуванням»⁶. На жаль, до просторової структуризації в Україні традиційно спостерігалось дещо спрощене ставлення – як до інструменту забезпечення зручності в управлінні територіями. Лише останнім часом стало зрозуміло, що це проблема політична, яку варто інтегрувати у комплекс основоположних парадигм національної безпеки.

Те, що територія сучасної України склалася з частин, які впродовж віків існували в різних державних організаціях, наклало виразний відбиток не лише на її регіональну структуру, але й на регіональну ідентичність. Розвиваючись у складі різних держав, український етнос не тільки зазнав значних асиміляційних впливів – російських, польських, австрійських, угорських та інших, але й був змушений пристосовуватися до нав'язаних йому форм просторового розвитку. Сучасні українські регіони відрізняються один від одного господарською та соціальною структурою, суспільними настроями; у них відмінні зовнішні орієнтації, специфічні етноконфесійні проблеми. «Вічні» питання «Ким ми були?», «Ким ми є?», «Ким ми

---

⁶ Горбулін В.П., Власюк О.С., Кононенко С.В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна. – К., 2015. – С. 25.

прагнемо бути?» знову і знову постають в українському регіональному просторі. Динаміка суспільного поступу великою мірою обумовлюється потенціалом напруги між історичним досвідом нації та перспективами її устремлінь: недоосмислений досвід минувшини призводить до нереалістичних проєктів та стратегій майбуття. Актуалізація проблеми ідентичності в тривалому процесі «усвідомлення себе» – надійний шлях пошуку відповідей на дразливі питання самовизначення української нації.

Просторово-територіальні ідентичності регіональних спільнот набувають конфліктогенних рис і стають вагомим фактором політичного життя у «багатоскладових суспільствах», де групи населення розмежовані за певними, передусім соціокультурними й ідеологічними, відмінностями. Ці відмінності формуються під впливом як довготермінових, так і короткотермінових чинників. До перших відносяться особливості поселенської мережі, етнічного складу, релігійності, історичної ідентичності, установок стосовно демократії й тоталітаризму, унітаристські чи автономістські стереотипи. До других – ситуативні інтереси регіональних еліт, розміщення інформаційних ресурсів, конфігурації простору, вплив поточних політичних процесів. В результаті взаємодії цих чинників утворюється «паттерн регіонального розвитку» – своєрідний «соціокультурний код» регіону, від якого залежить тип відтворюваної регіональної ідентичності⁷.

Фахівці звертають увагу на наявність двох різновидів передумов для формування регіональної ідентичності. Культурні передумови складаються завдяки специфічності регіональної історії, традицій, міфів, мови, релігій. Саме на такій, культурній основі конструюються регіональні ідентичності європейських регіонів. Другим стимулом для формування регіональних ідентичностей можуть бути пресинги соціально-економічного характеру, що кореняться у між-регіональних диспропорціях економічного розвитку. При цьому політичні вимоги виходять не лише від традиційно проблемних регіонів, але й від тих, які вважаються процвітаючими, але відчують себе у чомусь ущемленими. І у тому, і іншому випадках бінарна логіка «ми – вони» і «пошук ворога» здатні надавати регіональній ідентичності агресивний характер.

Чим пояснюється «дифузний» стан ідентифікації значної частини українського соціуму, її готовність ототожнювати себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром? Які історичні та геополітичні чинники спричинили наявність такої ситуації? Як

---

⁷ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 103. – С. 94-122.

російська агресія вплинула на суспільство та громадську думку? І як вони, своєю чергою, вплинули на національну та регіональну ідентичність? Розібратися з цими питаннями вкрай важливо. Очевидно, що будь-яка країна не являє собою монолітного утворення, вона включає різноманітні відмінності – у складі населення, культурних особливостях, віруваннях, громадській думці. Єдиний шлях до формування у суспільстві атмосфери «поліфонування» і співтворчості, своєї «креатосфери» – це відкритий діалог і полілог усіх суб'єктів політики. За таких умов саме від соціогуманітаристики суспільство очікує чітких відповідей на запитання – як і чому конфлікти інтересів і цінностей, навіть не вступивши у стадію суспільного діалогу, швидко переростають всі мислимі цивілізаційні рамки і перетворюються на апофеоз тероризму. І головне: чи існує кореляція між наростанням загроз і можливостями їх наукового осмислення?

Конфлікти в символічному просторі мають жорстку «кордонну» прив'язку. Топос прикордоння здатен створювати та нав'язувати певні умови розвитку для соціуму, тобто виступати не в ролі об'єкту, а суб'єкту соціально-культурних відносин. Топос постає як системоформуючий простір, як поле взаємодії різних смислів в системі комунікацій. Концепція «досвіду простору» П. Бурд'є наочно ілюструє обумовленість реальності сформованим конформізмом, «почуттям соціального світу», яке виступає в якості «символічної влади»⁸. Баланс між національним суверенітетом і глобальним управлінням, який є невід'ємною умовою функціонування держави, забезпечує регулятивна функція і символічна сила кордону. Розмитість кордонів стимулює зростання ліній напруги у регіонах, які позначаються як простори регіональної невизначеності. У таких просторах спостерігаються суперечності соціально-економічного і політичного життя, формуються зони дисбалансу та турбулентності.

Простір українсько-російського пограниччя завжди відчував подвійний тиск з боку різних гравців – центральної та регіональної влади, субрегіональних осередків, локальних груп. Р. Брубейкер характеризував соціальну інфраструктуру прикордоння як «плинну та множинну», а ідентифікаційні кордони між українцями і росіянами як «пористі», неоднозначні, такі, що створюють «ілюзію ідентичності та відмежованої угрупованості»⁹. Паралельно з цим, соціальній структурі прикордонних просторів притаманна певна мобільність внаслідок рухливості «соціальних горизонтів». Як частини різних соціально-культурних та геополітичних систем, регіональні соціуми, вступаючи в комунікацію з іншими «просторами», здатні

⁸ Бурд'є П. Рефлексивна соціологія. – Ч. II: Чиказький воркшоп. – К., 2015.

⁹ Brubaker R. Ethnicity without groups. – Cambridge, 2004. – P. 29-41.

«трансформувати кордони» до тих меж, в яких буде присутня «частка» своєї культури, свого соціального простору. Внаслідок таких дій змінюється і трансформується конфігурація всієї первісної соціальної системи, вона розширюється та модифікується в результаті інкорпорації образів інших територій.

Не випадково в сучасних реаліях спостерігається підвищений інтерес до розгляду соціокультурних та просторових трансформацій в контексті напрацювань лімології – науки про кордони та прикордонні території. Виникнення і розвиток лімології великою мірою пов'язаний із мілітарною історією людства, протягом якої відбувалися численні війни, виникали територіальні суперечки та претензії, поставала необхідність узгодження просторових меж та кордонів. У сучасному світовому дискурсі *border studies* активно розробляються моделі прикордонних взаємодій на різних просторових рівнях, визначаються типології транскордонних потоків, започатковано вивчення кордонів як багатовимірного та динамічного соціального явища. Класифікаційні критерії кордонів в лімології досить розгалужені – їх розрізняють за історичним принципом, за часом виникнення та тривалістю існування. Виділяють кордони жорсткі і гнучкі, стаціонарні і пульсуючі, стійкі і рухливі, галузеві та комплексні. Класифікують кордони і за чинниками: морфологічними, природними, історичними, функціональними тощо¹⁰. Теоретична лімологія дедалі впевненіше пробиває собі шлях у систему освіти. Що ж до України, то у нас кордонознавство існує у кращому випадку у прикладному вимірі, а термін «лімологія» поволі приживається лише у предметному полі історичної та політичної регіоналістики¹¹.

З огляду на те, що такий стан є неприродним й стратегічно програшним, і виникла ідея підготовки пропонованої праці. Її реалізація мислиться у два етапи. На першому – поглиблений аналіз соціокультурного простору українсько-російського пограниччя з акцентом на причинах та наслідках «роздвоєння» культурної пам'яті на стиках державних та етнічних кордонів, полікультурності й гетерогенності регіонального соціуму. На другому – з'ясування тенденцій розвитку пограничних соціумів у безпековому вимірі, осмислення когнітивних чинників гібридного геополітичного протистояння, вироблення практичних рекомендацій щодо оптимізації «кордонної стратегії» держави та використання регіонального фактора у формуванні гуманітарної складової безпекової політики України.

---

¹⁰ Коцан Р.І. Сучасні напрями розвитку лімології // Політичне життя. – 2017. – № 4. – С. 25-29.

¹¹ Верменич Я.В. Историческая лимология: проблемы концептуализации. – Saarbrücken, 2013.

Природно, що у полі нашої дослідницької уваги постійно перебуватиме проблема ризикогенності на порубіжжі, формування контрверсійних стратегій регіонального розвитку, «перехресних» просторових образів й символів. Просторові конфігурації минулих та сучасних геополітичних трансформацій, культурні, політичні та соціальні взаємозв'язки на пограниччі спробуємо розглянути крізь призму «перехресної» історії – експериментального майданчика створення метанаративів нового типу. Адже, внаслідок перебування українських територій в географічному центрі Європи, «історія прикордоння» не просто становить потужний науковий інтерес, але й стає інструментом історичного дослідження «*entangled history*» земель-територій, етносів та імперських анклавів¹². Як зазначає І. Колесник, «поняття перехресної історії слугує тим методологічним підґрунтям, за допомогою якого національну історію держави, народу-нації, регіону можна розглядати в контексті глобальних процесів світової історії як у минулому, так і в теперішньому часі»¹³.

Швидка трансформація різноманітних геополітичних інтересів в сучасному світі спричиняє помітну зміну акцентів в осмисленні й оцінках розвитку як регіонального процесу, так і регіонального простору. Просторовий контекст суспільної регіоналізації присутній нині в усій системі як природничих, так і соціогуманітарних наук; він дозволяє простежити диференціацію і еволюцію соціальних процесів на будь-якому рівні – від світового до локального. Регіональний простір став не просто середовищем існування людини, але й мірилом її цивілізованості, його визначають як динамічну структуру, що може змінюватися і проявлятися в різноманітних формах, зберігаючи концептуальну цілісність. Сучасні дослідники акцентують увагу на регіональних аспектах антропології прикордоння, на існуванні самодостатніх локальних систем структурно-функціонального збалансування розвитку соціумів, на формуванні феноменів «місцевої прикордонної індустрії»¹⁴. Регіональний простір почали аналізувати як систему, що потребує постійного моніторингу і підтримки, а увесь багатомісячний досвід життя людини переосмислювати крізь призму територіальності.

Структура наукового знання про специфічність регіонального розвитку відбиває принципово нові гносеологічні підходи до культууроутворюючих факторів у житті соціумів, при цьому культура і

---

¹² Bauck S., Maier Th. Entangled history. – Режим доступу: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki.

¹³ Колесник І. Глобальна історія як квест для українських істориків // Український історичний журнал. – 2021. – № 5. – С. 154.

¹⁴ Baird Th. L'industria del confine // *Transformazione*. – 2015. – Vol. 4. – № 2. – P. 25-31.

ґрунтовані на ній форми самосвідомості визначаються як основні інтегруючі детермінанти. На зміну етнологічній парадигмі, яка у свій час стала базою для розв'язання багатьох принципів для гуманітарного знання проблем, але значною мірою вже вичерпала свій креативний потенціал, дедалі більше приходить соціологічна, яка дістає втілення в концепціях політичних націй і громадянського суспільства. Вона успішно доповнюється комунікативно-культурною та семіотичною парадигмами, які орієнтують на уважне дослідження інформаційних та ментальних процесів, регіональної свідомості, локальних рівнів спілкування. Для динамічних, гібридних просторів пограниччя такі підходи обумовлюють можливість вивчення регіональних вимірів соціальних зв'язків, локальних соціальних практик, специфічних форм просторово-часових комунікацій¹⁵.

В контексті національної безпеки із застосуванням міждисциплінарних підходів досліджують динаміку розвитку регіонального соціуму соціологи. Розглядаючи особливості його еволюції як об'єкту наукового пізнання в ґносеологічному, теоретичному та методологічному вимірах, науковці звертають увагу і на прикладні аспекти вивчення соціокультурних проблем, які за сучасних умов надзвичайно актуалізуються і потребують свого вирішення¹⁶. Не залишається осторонь сучасна географічна наука, яка пропонує специфічний підхід до регіону як соціуму (спільності людей, що проживають на певній території) і також робить акцент на дослідженні суспільного життя. За Я. Олійником, особливості регіонального соціуму формуються під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Серед зовнішніх превалюють глобалізаційні виклики, а внутрішні визначаються регіональними складовими, зумовленими економічними, демографічними, соціокультурними, геополітичними, інформаційними, екологічними особливостями територій¹⁷. Комплексне їх вивчення та осмислення є запорукою розуміння сутності й специфіки суспільних відносин та буття соціуму на певній території, особливо порубіжній.

Прикордонні простори здебільшого являють собою периферії, фронтири імперій, буферні зони та системи. В геополітичних та історичних дослідженнях акцент робиться на просторовій специфіці прикордоння в контексті історичних та культурних умов форму-

---

¹⁵ Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення. – Львів, 2019; Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення. – Львів, 2020.

¹⁶ Соціокультурний розвиток регіонального соціуму в контексті національної безпеки: міждисциплінарний вимір. – Миколаїв, 2018. – С. 24-44, 99-117.

¹⁷ Олійник Я.Б. Парадигма регіонального соціуму в суспільній географії // Географія та туризм. – 2015. – Вип. 32. – С. 106-120.

вання, наявності різних практик регіоналізму. Політологи неодноразово звертали увагу на те, що в сучасному соціумі спостерігається ситуація співіснування діаметрально протилежних ідентифікаційних констант. «Асиметрія орієнтацій, амбівалентність ціннісних настанов, псевдосинкретизм політичної культури з виразними ознаками регіональних розмежувань, етноконфліктність, розбалансованість міжцерковних відносин, конгломератний характер партійної системи – все це зрештою не могло не призвести не лише до браку механізмів самоорганізації, але й до помітного руйнування ціннісних скреп соціуму»¹⁸. Проблеми ціннісних розмежувань, які постійно педалюються в Україні, зазвичай представляються як незбіг ідентичностей, зокрема української і російської. Утім, як вважає Я. Грицак, проблема тут в іншому – в різних регіонах територіальну ідентичність визначають різним набором ознак. Насправді лінія розмежувань всередині українського суспільства пролягла не між українською й російською ідентичностями, а між відмінними тлумаченнями української ідентичності різними суспільними стратами¹⁹.

Тим більш важливим уявляється простеження формування стереотипів в українсько-російських відносинах. Одним із чинників, які забезпечували взаємодію і полегшували її, було вироблене історичним досвідом ставлення до «російськості» не стільки як до етнічної ознаки, скільки як до певного культурного стандарту, дотримання якого створювало комфортні умови спілкування. У зонах, прилеглих до умовного українсько-російського кордону, російська мова упродовж усього XIX ст. сприймалася як еталон культурності, а українська – як ознака патріархальності. Ця опозиція подекуди набувала романтичного, навіть «пасторального» вигляду – «природна простота малоросійського життя» могла розчулювати навіть таких прагматиків, як М. Драгоманов. Однак цікаво спостерігати, як миттєво змінилися акценти, коли XX століття привнесло у суспільне життя дух запеклої конфронтаційності. Симпатичні «хохли» у російській масовій свідомості миттєво перетворилися на носіїв дикості й анархії, як тільки почали наполягати на власній особистості й самодостатності.

Застосовуючи методологічний підхід «перехресної», або «переплетеної» історії, який передбачає вивчення взаємин, трансферів, контактів і конфліктів між державами, суспільствами, націями й культурами, розмірковує над специфікою українсько-російських стосун-

---

¹⁸ *Нагорна Л.* Ідентифікаційні кризи як стимулятори насильства й свідомісних стереотипів // *Регіональна історія України.* – Вип. 10. – К., 2016. – С. 84-85.

¹⁹ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. – К., 2011. – С. 171-186.

ків та взаємовпливів А. Каппелер. У праці «Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності» він доходить висновку, що для цих взаємин є характерною асиметричність, яка сягнула апогею в XIX ст. «Російсько-українську *histoire croisée* можна викласти як взаємодію зближень і розходжень. На відміну від есенціалістських уявлень про лінійний перебіг формування нації, треба брати до уваги гібридні форми вияву, множинні і ситуативні ідентифікації. Національні категорії конкурували або поєднувалися з імперськими, регіональними, релігійними й соціальними чинниками»²⁰. Тому дослідження просторових і культурних дифузій в «розколотих» та «гібридних» соціумах, процесів геополітичних реструктуризацій та переформатування соціально-політичних відносин становлять не лише наукову, але й політичну значущість.

У контексті «переокреслення пострадянського простору» і новітнього вітчизняного «кордонотворення» актуалізує проблему пограниччя Т. Журженко. В англomовній праці «Від прикордонних земель до земель із кордонами. Геополітика ідентичності у пострадянській Україні» вона досліджує новітні українські кордони як у вимірі практик політичних акторів, так і з точки зору звичайних громадян, що живуть у таких ареалах. На її переконання, національні кордони збудовані не лише з прикордонних стовпів та загроз – вони потребують словесної, нарративної переконливості. З цього погляду українсько-російський кордон не тільки інфраструктурно недорозвинутий, але й нарративно недоокреслений – йому явно бракує символічної ваги. У зонах пограниччя люди «здебільшого не вважають сусідів по другий бік за культурно «інших». А отже, й українська ідентичність тут плинна й ситуаційна; вона легко поєднується з російською, «слов'янською», пострадянською». А європейський дискурс інтеграції співіснує з дискурсом східнослов'янської єдності»²¹.

У перші роки незалежності для характеристики українського соціуму часто застосовувався запропонований А. Лейпхартом концепт «багатоскладовості», утілений у формулі *plural society*, який розглядався як плюралізм, зумовлювався «сегментарними відмінностями». Зовні вони могли пов'язуватися з різними чинниками – мовними, регіональними, релігійними, але по суті йшлося про формування груп інтересів, партій, засобів комунікації «по лініях, які повторюють контури кордонів, що існують всередині суспільства»²².

---

²⁰ Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності. – Чернівці, 2018. – С. 12.

²¹ Zhurzhenko T. Borderlands into bordered lands: geopolitics of identity in post-soviet Ukraine. – Stuttgart, 2010. – P. 159-162.

²² Лейпхарт А. Мажоритарна та консенсусна моделі демократії // Демократія. Антологія. – К., 2005. – С. 774-801.

Термін «плюралізм» у даному разі мало що прояснював, і тому до таких суспільств частіше почали застосовувати визначення «розділене, фрагментоване суспільство». Нині вже очевидно, що під обидва ці визначення легко підвести український випадок. Незалежно від того, іменуються контури умовних кордонів «лініями розколу» чи «лініями розмежування», українське суспільство сьогодні виступає не просто як плюралістичне, а як глибоко поділене з виразними лініями протистоянь.

Нестабільний регіональний простір часто позначається поняттям цивілізаційна «брама» (*gateway*), введеним до наукового обігу С. Коеном для характеристики регіонів, які глибоко внутрішньо розділені та знаходяться на перехресті між великими державами та геостратегічними сферами²³. «Брама Європи» стала метафорою та ключовим концептом дослідження історичних трансформацій українського простору у праці С. Плохія. На його думку, прагнення України до незалежності завжди мало європейську орієнтацію, а реалізація повного суверенітету пов'язувалася з прагненням європейської інтеграції. Становище України як «брами» визначали кордони між євразійським степом та східноєвропейським лісостепом, між східним і західним християнством, а також між імперіями. Коли «брама» була відчинена, Україна ставала мостом між Європою і Азією, а в часи війн та конфліктів перетворювалася на надійний форпост²⁴. В сучасних умовах взаємозіткнення геополітичних векторів на території України вага регіонального чинника пов'язується як з історично сформованими особливостями структурування її внутрішнього простору, так і з можливостями осмислення феномену прикордоння за допомогою дефініції «кордон як регіон» (*frontier as region*).

Порубіжний соціокультурний простір має високий ступінь сталості, навіть за умов певних коливань і зміни обрисів державних та адміністративних кордонів. Зв'язкою в єдиному регіональному цілому є не стільки кордони, скільки виниклий на природній основі регіональний соціум. Філософи пропонують специфічний (інтервальний) підхід до вивчення багатовимірності соціумів, соціологи наголошують на необхідності розуміння явищ глокалізації й анклавізації, особливої уваги до розкриття феномена амбівалентності, явищ асиметрії, мережевих зв'язків. Новітні варіанти соціологічних теорій базуються на рефлексивній парадигмі і новій культурі інноваційного мислення, яка стимулює підвищений інтерес до процесів становлення соціальних явищ і тому є подвійно цікавою для істо-

²³ Cohen S.B. Geopolitics of the world system. – Lanham, 2003. – P. 43.

²⁴ Плохій С. Брама Європи: Історія України. – Нью-Йорк, 2015. – С. 419-420.

риків. Інноваційні моделі нелінійно-гуманістичного «соціологічного уявлення» вибудовуються на фундаменті принципового несприйняття «академічних рутин» і аналізу процесів ускладнення соціальної й культурної динаміки в режимі реального часу і в широкому порівняльному контексті.

Перехід у нову стадію осмислення взаємодій, викликів і ризиків, що дають про себе знати на пограниччях, зазвичай пов'язується з орієнтацією на синергійні підходи до світопізнання й визначення операціонального простору. Нелінійність і нерівноважність таких взаємодій тут впливає з факту наявності внутрішніх суперечностей і потужних зовнішніх впливів. Самоорганізація системи порушується, внаслідок чого вона, як правило, переходить у фазу флуктуації (балансування на грані розпаду внутрішніх зв'язків). Ймовірним стає біфуркаційний вибух, після якого розвиток набуває важко передбачуваної непевності.

Спрямування історичних досліджень у русло аналізу просторових феноменів і територіальних комплексів розглядається як відповідь на назрілу суспільну потребу. У процесі переосмислення місця й ролі українсько-російського кордону в обстоюванні суверенітету і територіальної цілісності України доводиться рахуватися з тим, що під впливом анексії Криму й трагедії Донбасу соціопсихологічне сприйняття української ситуації зазнало суттєвих змін. За висновком Е. Лібанової, суспільство значною мірою поділене за ставленням до цих подій, до визначення ролі в них місцевих жителів, регіональних еліт, Російської Федерації. Долати цей поділ конче потрібно, бо за відсутності узгодженого бачення свого майбутнього соціум неминуче приречений на поразку²⁵. А отже, від скоординованих зусиль політиків і прогнозних можливостей соціогуманітаристики сьогодні залежить, чи збережеться Україна як інтегрована цілісність і суб'єкт міжнародних відносин.

Таке узгоджене бачення є нагальною потребою, зумовленою, за В. Ткаченком, необхідністю «усвідомити себе», зміцнити позиції і знайти союзників у світі, зрештою, відобразити цей світ у системі впорядкованих образів та смислів. «Суспільство матиме можливість успішно подолати період «розрухи в головах» лише тоді, коли цивілізаційна ідентичність інтерпретуватиметься через структуру образів і смислів глобального мейнстріму, з одного боку, та через усвідомлення спільності історичної долі України, її духовності і культури – з іншого. Саме це має утвердити наше колективне «МИ» як спільноти, що формує громадянське суспільство й реалізує проект гума-

---

²⁵ Лібанова Е. «Україна єдина» – це мета, а не гасло // Дзеркало тижня. – 2016. – 26 березня.

ністичного перетворення»²⁶. Як влучно зазначають автори Національної доповіді «Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності», цивілізаційна суб'єктність країни потребує такого рівня розвитку особистості та її ідентичності, який окреслює цивілізаційні межі, породжує, зберігає і розвиває локальну самосвідомість на основі спільних цінностей. Це ключовий фактор формування національних інтересів та української державності²⁷.

Хто винен у тому, що сталося на Україні? У масовій свідомості лєвова частка провин пов'язується з путінським режимом, і це загалом справедливо. Але наука не має права зациклюватися на пошуку простих відповідей на складні питання. Очевидно, що в тугий вузол подій, уже підведений фахівцями під формулу катастрофи, сплелися геополітичні амбіції провідних гравців на світовій арені і приземлені інтереси регіональних еліт, невисокий рівень професіоналізму вітчизняних політиків і дезорієнтованість, викликана суспільним відчуженням значної частини населення. Безліч чинників створили ту вибухонебезпечну суміш, яка перетворила південно-східні регіони України на вогнище латентної конфліктності та арену тривалого збройного протистояння, що становить потенційну загрозу для всього європейського континенту. Серед них на перше місце слід поставити свідоме розхитування політиками тих глобальних принципів безпеки, які з'явилися в процесі осмислення й засвоєння людством трагічного досвіду двох світових воєн.

Дана праця написана під безпосереднім враженням від подій, далеких від свого логічного завершення. Не претендуючи на огляд причин і наслідків безприкладної за своїми масштабами трагедії, автор намагається осягнути сутність стратегічного задуму РФ і причини неоднозначного ставлення до нього в регіонах України, що традиційно сформувалися під потужним російським впливом. Як нам уявляється, прийнятний методологічний ключ до такого аналізу здатен запропонувати концепт пограниччя у контексті парадигми простору. У сучасному трактуванні (а саме воно відповідає новітнім, антропоцентристським у своїй основі, тенденціям розвитку світової науки) ареал пограниччя постає у вигляді не стільки реального, скільки «уявленого», значною мірою символічного соціокультурного простору, який об'єктивно стає полігоном згладжування сформованих історично міждержавних, міжетнічних, міжкультурних відмінностей і пошуку форм діалогічної взаємодії. За

---

²⁶ Ткаченко В. Цивілізаційна ідентичність України: виклик часу // *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля*. У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 2020. – С. 37.

²⁷ Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності. Національна доповідь. – К., 2020. – С. 21-25.

сприятливих умов у таких ареалах формується особлива локальна ідентичність, за несприятливих виникає конфлікт нерозуміння. І в тому і в іншому випадку дослідження погранич кидає виклик усталеній системі бачення центр-периферійних відносин як домінантних в системі соціального аналізу.

Зіткнення на пограниччях різних систем цінностей і різних поведінкових стереотипів зобов'язує використовувати у соціальному аналізі як традиційні підходи й пояснювальні схеми, так і порівняно нові напрацювання сучасної регіоналістики, зокрема, орієнтовані на розробку територіальних вимірів соціокультурної еволюції, створення узагальнених портретів регіонів, аналіз регіональних ідентичностей і особливо – соціального самопочуття окремої людини. Маємо надію, що з цими непростими завданнями регіоналістика впорається. Акцентування уваги на вивченні об'єктивних процесів та тенденцій регіоналізації, закономірностей просторової динаміки соціальних, економічних й політичних явищ створює передумови для осмислення, відтворення та репрезентації «культурних кодів» регіональних просторів як змістовних орієнтирів суб'єктивної реальності, здатних впливати на мотивації та стереотипи соціуму. Регіональний контекст дає змогу оцінити роль території у трансляції цінностей світової й національної культури, зрозуміти її історично сформовану унікальність і водночас включеність в економічний, політичний, культурний простір країни. Таку оцінку оптимально здійснювати у форматі просторової історії – сучасного напрямку в системі історичного знання, зосередженого на дослідженні просторової специфіки в історичній ретроспективі, геопросторових сегментів історичної реальності, окресленні меж і особливостей територіальних соціумів, аналізі відповідних ментальностей й ідентичностей. Саме просторова історія може стати концептуальним полем, придатним для осмислення складного переплетення різновекторних цивілізаційних та геополітичних чинників регіонального розвитку у сполученні з історично обумовленим етнокультурним, мовним, конфесійним розмаїттям упродовж багатьох століть.

Розділ 1

РЕГІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ: КОНЦЕПТИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

Глибина, а головне – небачені раніше темпи трансформаційних зрушень на всіх рівнях соціальної взаємодії, накладені на реалії військових протистоянь, поставили під сумнів або взагалі зруйнували традиційні критерії факторів безпеки, сформовані у період чітко вираженої біполярності. Відійшли в небуття теорії Першого, Другого і Третього світів, звичні моделі центр-периферійних відносин, постійно піддаються корекції ідеї суверенітету. Оскільки за сучасних умов про варіанти безпроблемної взаємодії на глобально-регіональних рівнях можна лише мріяти, істотного коригування потребуватиме уся система науково-аналітичного забезпечення регіональної політики та просторового розвитку, включно з моделюванням і прогнозуванням імовірних безпекових ризиків. Та, що нині є в наявності, виглядає, попри солідне статистичне підґрунтя, архаїчною, бо недовраховує руйнівний потенціал дисоціативних проявів.

Теорії просторового розвитку становлять саме той концептуальний каркас, який включає цілісну систему взаємопов'язаних принципів, ідей, методологій, що характеризують форми функціонування та тенденції розвитку територій. За їх допомогою здійснюється пояснення та передбачення стратегій, розробка моделей та механізмів просторового розвитку, репрезентація інструментів їх практичної реалізації. В умовах глобалізації теоретичні концепції набувають особливої ваги для формування наукової бази, що займається вивченням процесів регіоналізації, осмисленням нової ролі територій, виявленням чинників просторових змін та пошуку нових форм регіональної взаємодії. Поєднання «вертикальних» і «горизонтальних» векторів соціальних та політичних практик з концептуальними положеннями теорій просторового розвитку є запорукою сталої та функціональної глобально-регіональної динаміки.

Провідними тенденціями сучасної глобалізації об'єктивно стали прояви багатомірності та транслокальності, адже потужні процеси світового розвитку відбуваються саме в регіонально-локальних, віддалених від глобальних центрів просторах. За таких умов класичні теорії регіоналізму втрачають значну частину своїх креативних якостей. Їм виявляється не під силу «враховувати всю повноту сучасних процесів регіоналізації й зрозуміти, яким саме чином

вони соціально конструюються»¹. Географи й економісти запропонували у цьому зв'язку три концепції, які, на їхній погляд, не лише пояснюють, але й спрямовують процес регіонального розвитку. Перша – концепція сталого розвитку – базується на геосистемному підході й орієнтується на максимальне збереження людського й ресурсного потенціалу. Друга – концепція еволюційно-циклічного розвитку – є по суті аналогом геополітичного підходу, орієнтованого на створення конкурентних переваг територій у соціально-економічному просторі. Третя – концепція стратегічної безпеки – передбачає узгодження короткострокових і перспективних цілей на основі геостратегічного підходу до проблем збереження життя й здоров'я населення². Багаторівневість та складність структуризації простору суттєво посилюється внаслідок виокремлення його різних рівнів: етноп простору, медіапростору, фінансового простору, технопростору та простору ідей³, проте це не стає перешкодою для формування інноваційного теоретико-методологічного інструментарію дослідження просторовості.

Цілком очевидно, що основні параметри концептуального оновлення повинні мати у своїй основі відхід від лінійності й однозначності. Уведення у наукові дискурси поняття «фрактал» на означення частини, здатної повторювати контури цілого з певним коефіцієнтом подібності, відкрило шлях до представлення простору як такого, що має специфічну топологічну (мережеву) структуру. Підвищений рівень конфліктності у такій структурі виводиться з прискорення форм ціннісної скороминущості на основі зростання ролі віртуальних культурних феноменів – соціокодів, міфологем. Фрактальний дуалізм (дихотомія) онтологічних цінностей стимулюється невизначеними геополітичними орієнтаціями і значно ускладнюється в разі застосування маніпулятивних технологій⁴. У руслі таких підходів посилюється тенденція розгляду сучасного суспільства як суми дисипативних систем, що породжують на основі самоорганізації в часі і просторі безліч різних форм соціального буття. Внаслідок цього переосмислюються практично всі соціальні тенденції, а на міждисциплінарних стижах виникають нові форми

---

¹ Schulz M., Söderbaum F., Öjendal J. Introduction: a framework for understanding regionalization. Regionalization in a globalizing world: a comparative perspective on forms, actors and process. – London–New York, 2001. – P. 5.

² Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація. – К., 2009. – С. 57.

³ Appadurai A. Modernity at large: cultural dimensions of globalization. – Minneapolis, 1996.

⁴ Соловійов С.Г. Фрактальна природа стратегічних комунікацій // Технології державного управління. – 2019. – № 1. – С. 33-40.

наукового знання, що потребують вироблення адекватного понятійного інструментарію.

На наш погляд, найдоцільніше розглядати створювану в ключі переосмислення глобально-регіональної динаміки систему понять крізь призму когнітивної методології соціогуманітаристики, і застосовувати до її визначення термін «концепт». Лінгвісти розглядають концепт як уявлену конструкцію, яка вбирає в себе численні форми і є їхнім початком; таке широке трактування робить цю категорію застосовною у багатьох галузях знання. Концепт – частина і фундамент концептуальної системи, і саме це відрізняє його від більш загальної (і водночас вужчої за змістом) дефініції, що передається термінами «категорія», «поняття». Широке застосування понятійних структур робить можливим «класифікуюче пізнання». Поняття піддаються класифікації засобами звичайної формальної логіки, а характеристики концепту потребують більш глибокого, наукового аналізу⁵.

Простеження логіки формування пограничного простору дещо утруднюється внаслідок складного геополітичного та структурного підпорядкування й відповідних взаємовпливів. Однак, як зазначає В. Кравченко, «результати «культурного», «лінгвістичного» та «просторового» поворотів в гуманітаристиці послужили стимулом для розвитку транснаціональних, прикордонних і регіональних студій і надалі інтенсифікують відповідний науковий пошук»⁶. Дослідження пограничного простору концептуалізувалося у популярну наукову парадигму, без врахування якої сьогодні вже неможливо собі уявити не тільки теорії символізації й ідентифікації, але й практику облаштування кордонів.

Парадигма пограниччя обумовлює переосмислення основоположного концепту регіоналізації, принаймні у тій його частині, яка перетворює регіон на засіб боротьби за владу й ресурси. Звідси – підвищена увага соціогуманітаріїв до проблем концептуалізації й інституалізації регіону – з акцентом на символічному оформленні його території, простеженні процесу формування на різних етапах його кордонів та демаркаційних ліній, пошуку для нього адекватних назв і вибудови регіональних ландшафтів. Широке застосування концепції *borderscape* («прикордонного пейзажу») в якості «мультиперспективного підходу» дозволяє інтерпретувати кордон як соціально-політичний та територіальний інститут держави, що має

---

⁵ Ясіновська О. Про межі термінів поняття і концепт у сучасній когнітивній лінгвістиці // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 30. – Львів, 2003. – С. 257-268.

⁶ Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 15.

амбівалентну природу⁷. На думку С. Меццадра та Б. Нільсона вона надає можливості абстрагуватися від усталеної схеми прикордонних досліджень та вийти на новий рівень узагальнення, на якому «широта емпіричного аналізу може створити новий тип концептуальної глибини»⁸.

Проблеми, з якими стикається сучасна Україна у формуванні та закріпленні культурно-цивілізаційної ідентичності, великою мірою спричинені геополітичним положенням. Складне переплетення на її теренах різних типів етнополітичних конфліктів – конфліктів цінностей, інтересів та адаптацій – робить ці проблеми важкорозв'язними. Регіональний чинник за таких умов стає фактором, який справляє вирішальний вплив на «просторовий» вимір конструювання вітчизняної та європейської історії, прояснення перехресних взаємовпливів та діалогічних комунікативних практик. Європейський орієнтир української національної ідентичності чітко окреслений, європейські цінності активно впроваджуються у державну політику. Реальна участь України у процесах формування загальноєвропейського наукового простору, залежить від багатьох чинників, але великою мірою обумовлюється умінням оперувати інноваційними парадигмами осмислення просторових та геополітичних образів минулих епох. Не меншою мірою важливою є і активізація конструктивного потенціалу соціогуманітаристики у процесах моделювання каркасу просторових стратегій повоєнного територіального устрою України на основі науково-методологічних стандартів європейського рівня.

---

1. Регіональні проєкції глобалізаційних трансформацій

Простір, як політико-географічний чинник розвитку держави, виступає атрибутом її політичної сили, він здатний впливати на фізичну еволюцію народу і є засобом ментального усвідомлення світу. Поняття «простору» інтегрує в собі не лише державну територію в прямому сенсі, воно позначає конструкцію, створену соціальними суб'єктами на конкретній території та певній нормативно-

---

⁷ Galton A. On the ontological status of geographical boundaries // Foundations of geographic information science. – London, 2003. – P. 151-171.

⁸ Mezzadra S., Neilson B. Between inclusion and exclusion: on the topology of global space and borders // Theory, culture and society. – 2012. – № 29. – P. 58-75.

ціннісній основі. Регіональний соціальний простір формується як частина національного в межах державної території внаслідок складної взаємодії просторових факторів та специфічних особливостей ідентичності, ментальності, історичної пам'яті. Застосування у його аналізі геополітичних стратегій дає змогу прослідкувати як внутрішню логіку розвитку регіонів, так і їх роль в загальних трансформаційних тенденціях національного та глобального простору; розглянути простір як семіотичну систему з акцентуванням уваги на процесах формування геополітичних уявлень та просторових міфів, конструювання «уявлених спільнот» та конфігурацій їх територіалізації. Якщо спробувати схематично представити рух від традиційних до інноваційних підходів у вивченні просторових форм буття соціуму, це може бути стрибкоподібний перехід від осмислення часткового як неістотного, другорядного, ілюстративного до розуміння його самоцінності і відтворення відповідного образу у глобальному контексті. Цей перехід супроводиться усвідомленням того, що кожний новий рівень пізнання – це не просто новий ракурс у дослідженні співвідношення універсального й локально-специфічного, але й спроба нового «прочитання» проблеми «час – простір», їхньої взаємодії на різних стадіях суспільного розвитку.

Специфічна увага до проблем простору у сучасному світі репрезентує певний баланс системи загальноцивілізаційних дослідницьких пріоритетів у соціогуманітарній сфері. Спостерігається своєрідний «ефект маятника». Якщо перша половина ХХ століття характеризувалася підвищеним інтересом до проблем глобалістики (ідеї циклічності у О. Шпенглера та А. Тойнбі, «формаційний» принцип у марксистському суспільствознавстві), то в другій його половині у фокусі зацікавлень опинилися сюжети, які вкладалися у предметне русло регіоналістики та локалістики. А початок ХХІ століття ознаменувався черговим «пізнавальним поворотом» – відродженням інтересу до глобальних проблем, зокрема, у формі появи макроісторичних моделей універсальної історії (*universal history*), глобальної історії (*global history*), нової інтернаціональної історії (*new international history*), транснаціональної історії (*transnational history*). Національним версіям історії, які дедалі частіше пов'язуються із «методологічним націоналізмом», протиставляються переосмислені парадигми глобальної, нової глобальної та всесвітньої історії⁹. Така «універсалізація» історії не може не супроводитися підвищеним інтересом до співвідношення по лінії «глобальне – регіональне – локальне».

---

⁹ Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. – К., 2019; Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України. – К., 2021.

Симптоматично, що більшості соціогуманітарних наук у осмисленні нової парадигми довелося зіткнутися з парадоксом: чим сильніша глобалізація, тим більш важливою є регіональна та локальна специфіка. Поступово нормою стає гетерогенність регіональних моделей, які обирають варіативні локальні алгоритми розвитку та стандарти центр-периферійних відносин. Тобто глобалізація репрезентує процес «перемасштабування», «реструктуризації», «трансформації» геополітичного простору, в якому глобальне, регіональне і локальне утворюють нові проєкції і нову шкалу координат. Показовий факт: глобальна (тісно пов'язана із глобалізаційними процесами) й світова (що не має темпоральних і просторових обмежень) історії зближуються саме на ґрунті ставлення до концептів регіональності й локальності. Індійський теоретик постколоніалізму Д. Чакрабарті навіть пропонує цілковиту реінтерпретацію світової історії на базі осмислення історичних траєкторій розвитку різних регіонів та їхніх специфічних традицій¹⁰.

Паралельно із своєрідною «зміною парадигм» відбувається зростання питомої ваги геополітичних та культурно-цивілізаційних факторів у міждисциплінарному дослідженні просторової специфіки. Метаморфози семантики простору тісно пов'язані з метафоричним переділом світу за геополітичними й стратегічними критеріями і у наш час найточніше передаються поняттями «просторовий порядок», «метагеографічні альтернативи», «теорії культурних кіл», «ментальні карти»¹¹. Також відіграють помітну роль процеси розширення сфери контактів і появи нових конфліктів, які не вкладаються у звичну модель протистояння національних держав. Вихід сучасної історіографії поза межі національних кордонів створює проблему конструювання «глобального минулого» на фундаменті компаративізму і синтезу різних дослідницьких підходів. Від того, у якому співвідношенні перебуватимуть ідеї оновленої глобальності з дослідженням локально-регіональної специфіки, залежить рівною мірою майбутнє як історичної глобалістики, так і історичної регіоналістики. І подальше розхитування «антиколоніальних» бінарних моделей, і долання етноцентризму з його пошуком «фантомних ворогів» мислимі лише у контексті поглибленого компаративного дослідження різних традицій, культур, просторових образів.

---

¹⁰ *Chakrabarty D. Provincializing Europe. Postcolonial thought and historical difference.* – Princeton–New York, 2008. – P. XIII.

¹¹ *Daijink G. National identity and geopolitical visions: maps of pride and pain.* – London, 1996.

В сучасних теоріях глобалізації виокремлюються ряд ключових тенденцій – геокультурних мегатрендів. Це, по-перше, геокультурна поляризація, яка в геополітиці набуває вигляду «зіткнення цивілізацій», а в геоekonomіці – «зіткнення устроїв». По-друге, це геокультурна асиміляція, гомогенізація культур, що здійснюється за допомогою поширення західних стандартів на всі сфери життя. По-третє, геокультурний ізоляціонізм у вигляді блоків, т.зв. санітарних кордонів. По-четверте, геокультурна мозаїчність – диверсифікація багатоманітного світу людських культур. Головний редактор американського «*Journal of World History*» Дж.Бентлі доводить, що саме на базі крос-культурних контактів, які органічно вписуються у загальносвітові процеси росту народонаселення та технологічних змін, народжується «могутній комплекс глобально-історичної динаміки», а отже, соціокультурні локальні відмінності мають досліджуватися не лише в процесі розвитку, але і в глобальному контексті¹². Фахівці неодноразово звертали увагу на те, що оскільки вплив глобалізації на будь-яку спільноту чи людину відбувається в різноманітних регіональних і локальних проявах та практиках, особливо важливо вивчати фактори глобалізації у тісному взаємозв'язку із «локальною реальністю»¹³.

Для розуміння феномену глобалізації та проблем, які ним породжуються, складної взаємодії глобальних і регіональних викликів, історичні вектори та сучасні орієнтири стратегій просторового розвитку України повинні завжди знаходитися у фокусі прискіпливої уваги соціогуманітарних студій. Йдеться, зрозуміло, не лише про відтворення еволюції територіальних поділів і переділів, але й про цивілізаційні та геополітичні інтереси, соціокультурні та економічні мотивації, які визначали напрями регіонального розвитку. А також про виявлення певних закономірностей у динаміці процесів трансформацій і деформацій, еволюції світоглядів та форм свідомості, які, взаємодіючи у просторі, набували нових властивостей. Лише наявність стабільного та ефективного контролю внутрішнього простору країни, синхронізація функціонування регіональних просторів з єдиним – національним, обумовить суб'єктність України в глобальному світі. Очевидно, що стратегію сталого регіонального розвитку сьогодні належить розробляти з урахуванням традицій і вад вітчизняної системи територіальної організації та глобалізаційного контексту євроінтеграційних процесів.

---

¹² Bently J.H. World history and grand narrative // *Writing world history, 1800–2000*. – Oxford–New York, 2003. – P. 61.

¹³ Mazlish B. Comparing global history to world history // *Journal of interdisciplinary history*. – 1998. – Vol. 28. – № 3. – P. 385-395.

Відсутність в Україні спільних для всіх регіонів політичних, ідеологічних і культурних цінностей, здатних консолідувати населення країни як єдину громадянську націю, вимагає від владних структур суспільства чіткої стратегії, спрямованої на подолання регіональної біполярності. Те, що протягом майже всієї історії розвитку українського етносу Захід і Схід України існували ізольовано, входили до різних держав, орієнтувалися на різні пріоритети і життєві стандарти, створило відмінні типи соціонормативної і політичної культури. З цієї реальності випливає необхідність досліджувати процеси формування відповідних просторових середовищ в історичній ретроспективі, простежувати як вертикальні, так і горизонтальні міжрегіональні зв'язки, вивчати феномен колективної історичної пам'яті, її соціокультурні відмінності, специфічні особливості регіональної ідентичності та ментальності.

Впродовж століть на території України співіснував цілий ряд територіальних комплексів, слабо пов'язаних між собою; підпорядкування їх різним державам зумовлювало складну взаємодію політичних та соціокультурних чинників і часті зміни кордонів. Сучасна структура регіонального устрою України чітко репрезентує наслідки присутності різноспрямованих геополітичних впливів та регіональних практик. Захід України зберігає генетичну пам'ять про спадщину Римської імперії, живиться спогадами про «триєдність» польського, литовського та руського народів у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, а унікальний культурний шар, створений в Австро-Угорській імперії, ще й сьогодні визначає неповторне обличчя західноукраїнських міст. Схід України формувався як російське пограниччя, з одного боку, і сфера української колонізації, з другого. Складна конфігурація культурної взаємодії зумовила особливу роль Слобожанщини у процесах національного відродження. Південь став «ареною зустрічі» десятків різних культур – середземноморської, кримськотатарської, турецької, російської; тут впродовж віків гостро відчувався тягар ризиків, пов'язаних із експансією степових кочовиків та виникла козаччина як унікальне українське культурне явище. Драматичними обставинами історії України, частини якої потрапляли під владу різних державних утворень, зумовлена різнорівневість історично-етнографічних та етнокультурних одиниць: структурними частинами української території є і великі історико-культурні ареали, і історико-етнографічні регіони і історичні землі. У такій строкатій у регіональному відношенні державі, якою є Україна, національна стратегія завжди має бути орієнтована на збереження територіальної цілісності і геополітичної стабільності.

Осмислення процесів регіоналізації в контексті освоєння державами історичного простору відбувається в рамках концепцій «соці-

альних розколів» та їх впливів на територіальну структуру та геополітичні трансформації. Норвезький політолог С. Роккан вважав, що будь-який аналіз відмінностей між політичними системами повинен починатися з уявлення про територію. «Ми не можемо вивчати ці відмінності, не розглянувши структуру простору, який політичні системи контролюють». Концепції С. Роккана щодо аналізу територіальних структур виявилися методологічним орієнтиром для багатьох регіональних досліджень. Він переконливо довів, що хід світової історії у великій мірі визначався конфігурацією відносин між центрами прийняття рішень і їхніми периферіями. Серед чинників, які обумовлювали територіальні відмінності були воєнні завоювання, економічне домінування та культурне проникнення. Від того, який з цих трьох факторів превалював, залежав статус тієї чи іншої території. Одні окраїни ставали підпорядкованими периферіями (*subject peripheries*), інші опинялися під «перехресним вогнем» боротьби різних центрів за контроль над ними, перетворюючись у «периферії взаємодії» (*interface peripheries*)¹⁴.

Завоювання периферій та керування ними – процес складний та довготривалий, адже «буферні простори» майже завжди приречені бути об'єктами торгу або політичного компромісу та відчувати геополітичний тиск домінантних державоутворюючих суб'єктів. На основі сполучення синхронного і діахронного аналізу С. Роккан створив теорію «макроісторичного розвитку політичних систем», в якій відправними детермінантами стали регіональні відмінності політичного життя, що можуть спричинити явища соціальних розколів в економічному, культурному та адміністративному вимірах¹⁵. Багатовікові розколи у соціально-політичній структурі соціумів призводять до формування різновекторних полісемантичних регіональних просторів із притаманною їм розколотою ідентичністю. У кожному конкретному випадку вибудовуються різні ідентифікаційні моделі, які визначають динаміку соціально-просторових процесів та координати політичної реструктуризації територій.

Перенесення центру дослідницької уваги з часу на простір було зумовлене не в останню чергу складним переплетенням явищ глобалізації й регіоналізації. На цьому ґрунті формується сучасний метарівень дослідження просторових процесів та новий ракурс осмислення простору, здатний трансформувати домінуючі регіональні і геополітичні уявлення. Організація та структурування простору

---

¹⁴ Rokkan S. Centre-periphery structures in Europe: An ISSC workbook in comparative analysis. – New York, 1987. – P. 17-50.

¹⁵ Rokkan S. Citizens, elections, parties. Approaches to the comparative study of the processes of development. – Oslo, 1970.

дедалі частіше розуміються як невід'ємні складові процесів регіоналізації, що обумовлюють можливість реалізації соціальних ініціатив та культурних ідентифікацій на локальних рівнях. Пропонуються два підходи до визначення сутності регіоналізації – географічний та інституційний. Географічний базується на розрізненні трьох рівнів регіоналізаційних процесів – національного, регіонального та локального. Інституційний підхід орієнтований на зосередження уваги на адміністративно-територіальній таксономії та політико-правовому статусі регіонів. Регіоналізація трактується як безальтернативна стратегія, основа демократизації, процес створення мережевого суспільства і подолання національного протекціонізму та централізму¹⁶. Дуалізм регіоналізації полягає у тому, що її можна розглядати і як результат глобалізації, і як одну з її просторових форм, адже класифікаційні рівні простору структурують та організують глобальні, континентальні, державні, регіональні, місцеві, міські та сусідські ареали.

Оновлена парадигма регіоналізації виявилася дієвою методологічною моделлю осмислення нового структурування світу. Вона виходить із ідеї системної ієрархізації просторових образів на численних рівнях, серед яких рівень національної держави – далеко не єдиний. Властивості сучасного географічного простору уже не відповідають тим звичним канонам, з якими підходила до його аналізу класична геополітика. Поряд з геополітичним підпростором з'явилися геоекономічний, геокультурний, геоінформаційний, геостратегічний, і кожен з них потребує власного понятійного апарату. Регіоналізація у цьому новому контексті трактується як природний процес підвищення ролі регіонів у житті суспільства, регіональної самоорганізації й диференціації. Нині регіоналізація – це один з провідних політичних трендів, яким позначається комплексний процес, пов'язаний з регіональним структуруванням простору або ж із підвищенням ролі регіонів у соціально-економічному й політичному житті. Водночас це і алгоритм явища, яке стимулює формування багатопшарових територіальних ідентичностей¹⁷.

Те, що сучасні ракурси в осмисленні співвідношення глобального та регіонального досить швидко дістали наукове визнання, не в останню чергу пов'язано з переосмисленням ролі просторового чинника в житті соціумів, яке почалося ще на рубежі 70-х і 80-х рр.

---

¹⁶ *Jeffery C., Wincott D.* The challenge of territorial politics: beyond methodological nationalism // *New directions in political science: responding to the challenges of an interdependent world.* – Basingstoke, 2010. – P. 167-188.

¹⁷ *Paasi A.* Europe as social process and discourse. Considerations of place, boundaries and identity // *European urban and regional studies.* – London, 2001. – Vol. 8. – №. 1. – P. 7-28.

XX ст. з появою постнекласичної науки. Синергетичний, фрактальний, екоеволюційний, ноосферологічний підходи істотно розширили дослідницький діапазон історичної географії, вивівши її на рівень формування наукових засад класифікацій і типізацій історико-географічних систем, розкриття закономірностей їх функціонування, механізмів взаємодії природних і суспільних складових, обґрунтування схем історико-географічного районування. Актуалізація й швидкий розвиток трансдисциплінарних регіональних досліджень були прямо зумовлені процесами регіоналізації, які набували поширення як у формі інтеграції локальних співтовариств у більш широкі територіальні комплекси, так і збереження культурних відмінностей у рамках цих товариств і поміж ними¹⁸.

У контексті геополітичних змін докорінно трансформувалося і саме поняття «регіоналізація». Стимульована глобалізаційними процесами регіоналізація світової політики і міжнародних економічних відносин проявляється насамперед у перерозподілі владних повноважень, частина яких передається державами на наднаціональний, а частина – на регіональний, місцевий рівень. Міжнародна структура стає дедалі більш «багатошаровою», розвивається транскордонне співробітництво, зростає кількість регіонів різного рівня. На цьому фоні і сама регіоналізація стає як мінімум дворівневою; відбуваються паралельні процеси об'єднання держав у міжрегіональні структури і переструктурування регіонального простору всередині держав. Усталюється розрізнення регіоналізації за функціональними ознаками на геополітичну, економічну й культурну. Геополітична регіоналізація розглядається як процес виділення й створення «великих просторів», військово-політична й економічна потужність яких здатна протистояти тенденціям до гегемонізації світового простору. Економічна регіоналізація включає поетапне формування в межах регіонального угруповання зон вільної торгівлі, митних союзів, спільного ринку. Культурна регіоналізація акцентує увагу на процесах розвитку культурних регіонів і субрегіонів відповідно до їхніх соціокультурних особливостей¹⁹.

Єдність через фрагментацію чи регіоналізацію утворює нову реальність, яка постає як глобальна система взаємозв'язків між людьми, регіонами, країнами. Глобалізація у своєму розвитку переходить на більш високий щабель, що змушує фіксувати появу нової форми структурирування глобального світу – глобальної регіоналізації

---

¹⁸ Булатова О., Чентуков Ю., Чентуков І. Інтеграційні процеси та глобальні регіони // Журнал європейської економіки. – 2018. – № 3. – С. 297-309.

¹⁹ Дергачев В.А. Новые формы международной экономической регионализации // Економічні новації. Збірник наукових праць. – Одеса, 2014. – Вип. 57. – С. 111-126.

та визнати, що традиційні концепції територіальності зазнали впродовж останніх років істотної девальвації²⁰. Те, що у просторовому дискурсі з'явилося поняття «глобальна регіоналізація», вважається цілком закономірним результатом сучасних геополітичних трансформацій та пошуку шляхів нових вимірів у розвитку глобалізаційних процесів. Багатовекторність регіональної динаміки виявляється у існуванні наднаціональних структур, розвитку транскордонних взаємовідносин та інтеграційних стратегій нових світополітичних феноменів – глобальних регіонів. Вони являють собою структурований простір, основними характеристиками якого є як традиційні фактори (цивілізаційний, історичний, культурний, економічний), так і нові – мережевий, комунікаційний, віртуальний. Взаємодія може відбуватися на рівні макро-, мезо- і субрегіонів, відповідно регіон стає системоформуючим компонентом всієї трирівневої структури глобального світу.

Феномен глобальної регіоналізації полягає у її подвійному функціоналі – з одного боку вона є невід'ємною складовою глобалізації, а з другого – її протилежною тенденцією. Це не тільки суттєва трансформація соціокультурних, економічних та політичних процесів, але їх різке прискорення і якісне перетворення. Глобальна регіоналізація є своєрідним викликом для регіонів, який обумовлює необхідність активізації їх позиції як повноцінних суб'єктів глобальних процесів. Сьогодні важко не помітити, що реконфігурація й фрагментація сучасного світу відбувається за регіональним принципом; за цією ж парадигмою вибудовуються нові форми його структурізації. Планетарну архітектуру дедалі частіше представляють як регіональну систему із власними підсистемами і специфічною ієрархією політичних суб'єктів. Процеси глобальної регіоналізації формують новий світовий порядок об'єднуючи різні сфери: політичну, соціальну, культурну, економічну, переформатовуючи таким чином глобальний простір.

Розгалужена системологія регіоналізації традиційно утруднює її концептуальне визначення. Політологи часто пишуть про «небезпеку регіоналізації», маючи на увазі поглиблення суперечностей по лінії «Схід – Захід». Соціологи розглядають регіоналізацію здебільшого в контексті регіональної ідентифікації, яка виникає на ґрунті усвідомлення населенням даного регіону спорідненості у творенні власної системи життєзабезпечення і спільного духовного середовища. Правознавці схильні пов'язувати регіоналізацію з кризою традиційного інституту національної держави. Географи вбачають

---

²⁰ Regionalism in a changing world. Comparative perspectives in the new global order / Ed. by L. Fioramonti. – London, 2014.

основу регіоналізації в історичних особливостях освоєння простору, ландшафтній багатоманітності, прикрийх наслідках антропогенного втручання, процесах урбанізації. Культурологи акцентують увагу на соціокультурних характеристиках регіоналізації і специфічності регіону як території і як спільноти – своєрідного символу простору і групи водночас. Якщо ж шукати спільний знаменник усіх цих підходів, то він, очевидно, лежить у сфері притаманного нашому часу перенесення інтересу від універсалізму до конкретики. У дослідженні просторових явищ це знаходить свій прояв у своєрідній «топологічній рефлексії» – актуалізації цінностей, що розташовані близько і навкруги. Людину дедалі більше цікавлять реалії власного місцезнаходження, а відтак об'єктом наукового аналізу все частіше стає регіональна специфікація соціокультурних відмінностей²¹. Із застосуванням соціально-топологічних підходів процеси структуризації простору розглядаються в контексті суб'єктивних образів та ментальних уявлень.

Загалом же концепт регіоналізації тому і здатний відіграти роль зручного операційного інструмента, що допускає найширші можливості конструювання зв'язків у просторі²². Розгортання процесів регіоналізації перетворює будь-який соціокультурний простір у своєрідну «кластерну локальну мережу» (чи величезну кількість «мереж», накладених одна на одну). Структурований у такий спосіб простір створює найкращі можливості для забезпечення «вузлів мережі» ресурсами і оптимізації відносин по лінії «центр – регіон». Особливий акцент при цьому робиться на взаємодії центру (ядра) і периферії (окраїн) – з поглибленим вивченням доцентрових і відцентрових сил, інтеграції й дезінтеграції, стабільності й дисбалансу, симетрії й асиметричності. Разом з тим, концепт «регіоналізація» може застосовуватися не лише до вибудовування сучасних моделей регіонального розвитку, але й до ретроспективного структурування територій з метою наукового осмислення специфічності розвитку певних їх частин. Виявлення «втрачених» топохронів у діючих, гармонізація семантики культурних пластів і, нарешті, «регенерація» топохрона – вдячні завдання наукового пошуку.

Під впливом «історичної глобалізації» відчутно змінюються структура і функції загальної історії, яка надто довго базувалася на легітимації відповідних цивілізаційних ідей. Поняття цивілізації як частина дихотомії «цивілізаційне – варварське» традиційно осмис-

---

²¹ Сірий Є.В. Регіоналізація України у контексті соціологічного дослідження соціальної напруженості // Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. – 2018. – № 2. – С. 215-225.

²² Тульчинський Р.В. Категоріально-понятійний апарат становлення нового регіоналізму // Економічний аналіз. – 2017. – Т. 27. – № 4. – С. 111-117.

лювалося як синонім раціональності і прояв історичної необхідності; завдяки цьому телеологізм став фундаментом історієписання. Упродовж ХХ ст. в контексті постколоніалістської і постмодерністської критики цей фундамент поступово модифікувався. Історичний процес був репрезентований як діалог цивілізацій, в якому роль суб'єкта була закріплена за обома сторонами, а загальна історія внаслідок цього постала як сума багатьох історій, написаних з різних точок зору. Макроісторичні моделі загальної історії (лінійно-стадіальні, циклічні), які домінували раніше, сьогодні існують поряд з регіональними концептами історії локальних цивілізацій, моделями локальної історії та мікроісторії. А головна проблема глобальної історії мислиться як співвідношення універсального й часткового (локального)²³.

Стійкий інтерес до проблем співвідношення глобальної і регіональної історії виявився не лише у переосмисленні основоположних понять, але й у появі оновлених просторових версій історичного процесу. На цьому фундаменті вибудувався каркас «нової локальної історії», яку інколи визначають як «мікросоціальну». Вона виразно корелює із географією й інтерпретується як територіально локалізована мікроісторія соціуму, вбудована у надлокальний історичний контекст. На противагу традиційній історії, яка зосереджувалася на «подіях, фактах, біографіях», «нова» історія не обмежує себе ані тематичними, ані просторовими рамками. Її цікавлять найрізноманітніші прояви людської діяльності у різних соціумах, при цьому завдання їхньої історичної реконструкції співвідносяться із налаштованістю на поліваріантність підходів і міждисциплінарний синтез. Інтерес до історії простору при цьому часто виступає фоном для відтворення ментальностей, ідентичностей, поліетнічності й полікультурності. Ще частіше у таких «нових» підходах територія виступає вже не як фон, а як рамка чи смислоутворююча сутність²⁴. Як зазначає редактор британського журналу «Локальний історик» А. Кросбі, таке рефлексивне розширення локальності здатне продукувати явища «ланцюгової реакції», які виявляються в тому, що один локальний сюжет може допомогти пояснити інший, а загальна національна історія постає «зібранням локальних історій»²⁵. З цього погляду надзвичайно цікавим може бути простеження еволюції історико-географічного аналізу явищ, локалізованих у просторі.

²³ *Mazlish B.* The new global history. – New York, 2006.

²⁴ *Верменич Я.В.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012. – С. 135-157.

²⁵ *Crosby A.* Editorial // The local historian. – 2002. – Vol. 32. – № 2. – P. 82-83.

В такому контексті уявляється продуктивним саме антитезу «глобальність – локальність» покласти в основу типологій просторових підходів в історичному пізнанні. Термін «історична локалістика» є цілком придатним для виокремлення наукового напрямку, зосередженому на дослідженні всього того, що відбувається на мезо-і мікрорівнях у структурах територіальності (територіально локалізованої історії). Локальний рівень при цьому мислиться як нижчий за національний, але такий, що включає в себе регіональність у внутрідержавному вимірі. Предметне поле концептуалізованої у такий спосіб історичної локалістики охоплює локальні об'єкти найрізноманітніших масштабів – від окремої людини у соціокультурному контексті до регіону, причому локальність має, крім просторового, і часовий аспект. Обмеженість локалу певними кордонами – суттєва, хоч і не обов'язкова ознака локальності. З точки зору феноменології держава та її локальні території співвідносяться як частина й ціле; онтологічно держава й регіон розглядаються, як правило, в ключі розмежування інтегруючого і просторово-індивідуалізуючих начал. Що ж до конкретних регіонів, різних за генетичними ознаками й функціональним призначенням, то залежно від епістемно-дискурсивних завдань того чи іншого дослідження вони можуть розглядатися і в системі глобалістики, і в контексті локалістики.

У сучасній глобалістиці співіснують дві шкали оцінок, які умовно кваліфікують як суто глобальну й регіонально-культурну. Перша претендує на своєрідний «нейтрально-загальнолюдський» статус, створюючи різні «центризми» («євроцентризм», «панмонголізм», «панславізм»). Друга зосереджується на процесах десуверенізації й «постсуверенізації», простежуючи долі держав, що утворилися після розпаду імперій і формування нових інтегративних одиниць. У дещо спрощеному вигляді вони можуть вкладатися у формулу конкуренції «параімперськості» й «параізоляціонізму» або, простіше кажучи, «притягання – відштовхування». Створення множинностей ієрархій у сучасній світовій системі – прямий наслідок регіоналізації. Завдяки цьому було досягнуто істотного переосмислення проблем культури, ідентичності, соціологічної рефлексії, усталення діахронічного способу мислення про час і простір. Зображення глобальних і локальних процесів, як проявів взаємодії різних, але тісно взаємодіючих суспільних полів, відкрило шлях до пояснень плинності та різнорівневості суспільних практик.

Осмисленням процесів глобалізації успішно займається нова галузь міждисциплінарних знань – глобалістика. Хоч у якому широкому діапазоні трактується сутність глобалізації – від акцентів на інтенсифікації світових соціальних відносин у Е. Гідденса до наголошення на стисканні світу у Р. Робертсона – майже всі дослідники

сходяться на тому, що старі географічні обмежувачі слабшають, замінюючись мережами нових зв'язків на всіх, у тому числі регіональних й локальних, рівнях. Своєрідність сучасного етапу глобалізації визначається у набутті нею вигляду регіональної й субрегіональної інтеграції. Це дає підстави говорити про другу хвилю регіоналізму чи про «новий регіоналізм»²⁶. З теорією «великих регіонів» пов'язуються не тільки прообрази нових управлінських моделей, але й поява нового, зі значними параметрами автономності, територіального рівня управління, що тяжіє до власної політичної легітимності. Стає реальністю управління поза урядовими структурами, через політичні мережі, у зв'язку з чим можна констатувати відносну вичерпаність потенціалу державоцентричної («вестфальської») моделі світоустрою. І зовсім не безпідставно багато хто вбачає у глобалізації таке продовження процесів транснаціоналізації різних аспектів суспільного життя, яке створює відповідну активність на рівні місцевого й регіонального управління. У «транснаціональних моделях» формуються альтернативи і «ринковий» і «ієрархічний» управлінським системам²⁷.

Доволі часто глобалізацію ототожнюють із небезпекою зменшення ролі кордонів чи навіть їх руйнуванням. Насправді ж спостерігається не зменшення ролі територіальних меж, а певна видозміна їхніх функцій; з традиційними адміністративними кордонами конкурують «невидимі». Роль регіоналізму при цьому значно зростає: цивілізаційні розмежування часто відбуваються на метарегіональній основі, поза традиційними кордонами локальних цивілізацій. На думку Е. Гіденса, започаткована нарощенням динамічної системи електронних комунікацій глобалізація призвела до того, що нині вже немає чіткої межі між поняттями локального чи глобального, периферійного та центрального²⁸. Інтегральне ціле формується із окремих функціональних частин, кожна з яких тяжіє до більш високого ступеня організації. Тому глобалізацію пропонують розглядати як своєрідний еволюційний процес, спеціалізованими «органами» якого виступають регіони²⁹.

На фоні притаманної сучасному світу турбулентності загострюється і набуває практичного смислу проблема співвідношення глобалізму й регіоналізму. Зазвичай глобалізм розглядається як

---

²⁶ Keating M. The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change. – Edwar Elgar, 1998. – P. 67-75.

²⁷ Rosenau J. Normative challenges in a turbulent world // Ethnic and international affairs. – 1992. – № 6. – P. 1-19.

²⁸ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. – К., 2004.

²⁹ Андерсон В. Регіоналістика і регіональний вимір глобалізації // Агора. – Вип. 1. – 2005. – С. 109.

ідеологія глобалізації, неоліберальна модель останньої. Глобалізм прагне до уніфікації життєвих світів і поширення на увесь набір цінностей західних стандартів. Саме на цих принципах формуються підвалини сучасної геополітики. Але на наших очах відбувається становлення як мінімум чотирьох глобальних полюсів – європейського, американського, близькосхідного й азіатсько-тихоокеанського. Цікаво, що моделі «великих регіонів» вибудовуються на основі подібного членування світового простору. Тому глобалізм і регіоналізм доцільно розглядати не стільки як антиподи, скільки як взаємодоповнювані категорії. Власне, ці дві конкуруючі форми модернізації однаковою мірою визначають контури сучасного суспільного простору³⁰.

У трактуваннях теоретиків новітньої глобалістики як фундамент геополітики розглядається просторова (спатіальна) парадигма, а її найбільш рухома частина аналізується у параметрах темпоральності. В останній виділяють історичні періоди, згідно яких відповідні моделі суспільства зазвичай поділяються на аграрні (премодерн), індустріальні (модерн) та постіндустріальні (постмодерн). На цьому фундаменті досліджуються конкретні прояви взаємодії регіоналізації й інтеграції. За М. Долішнім, «це дві сторони процесу висхідного розвитку, два взаємопов'язаних прояви його динамічного розгортання. Вони завжди складають пару, як чорне і біле, добро і зло, і завжди пов'язані з процесами, що є не лише конструктивними, але й деструктивними»³¹. Таку ж пару складають поняття «глобалізація» та «регіоналізм». В останньому вбачається як захисна реакція на виклики глобалізації, так і перешкоди на їхньому шляху.

Теоретичне розв'язання суперечностей глобалізації й локалізації суспільна думка шукає на шляхах конструювання гібридних понять, зокрема неологізму «глокалізація». Поняття «глокальний» увійшло у міжнародний обіг з японської мови і спочатку використовувалося у сфері бізнесу й маркетингу. З часом, у 80-х рр. минулого століття, ним почали позначати успішну стратегію японського бізнесу – «глобальну локалізацію», тобто перенесення на місцевий, локальний рівень глобальних цілей і перспектив. Так локальне стало глобальним, і в такому сенсі термін «глокалізація» (вперше запропонований керівником корпорації «Соні» А. Моріата) закріпився в англійській та інших мовах. Застосування його у сфері політичної географії пов'язують з іменем Д. Елазара, який перевів популярне гасло «жити

---

³⁰ Глобалізація та регіоналізація як вектори розвитку міжнародних економічних відносин. – Харків, 2018. – С. 12-36.

³¹ Долішній М. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХІ століть: нові пріоритети. – К., 2006. – С. 11.

разом нарізно» у терміни «глокалізація» і «глокальний». Про глокалізацію, як процес, що об'єднує тенденції глобалізації й локалізації, збільшуючи поляризацію між багатством і бідністю і створюючи «новий світовий безлад», ще у 90-х рр. ХХ ст. писав З. Бауман³².

Авторами, які ввели поняття «глокалізація» у термінологічне поле соціогуманітаристики, вважають В. Рудометтофа та Р. Робертсона. Вони переконливо довели, що сучасний процес глобалізації спричиняє багатоманітні й різноспрямовані видозміни регіональних форм життєдіяльності людини. Р. Робертсон підмітив суттєву особливість глобалізаційних процесів: парадоксальним чином універсалізація зв'язків між людьми стимулює локальні ідентифікації, специфічні місцеві форми культури, відцентрові прояви. На його думку, глобалізація відбувається на двох рівнях – на рівні економіки, політики, ідеології домінують інтеграційні процеси, а на масовому рівні – регіоналізація та архаїзація. Внаслідок цього формування універсалістської глобальної культури проходить паралельно з консервацією широкого й різноманітного, інколи конфліктного, набору локальних культур. Цей процес стає непередбачуваним: людство може створити глобальне суспільство, а може спонтанно сповзти у «нове варварство»³³.

Діалектика складної взаємодії понять «глобалізація» й «локалізація», закріплена у гібридному терміні «глокалізація», зводиться по суті до включення локальних співтовариств і територій в розгалужену мережу світового господарства й відповідної політики. На практиці це означає, що регіональна політика на рівні держави й мобілізація ресурсів на рівні регіону органічно вписуються в систему міжнародного господарського регулювання, зовнішньоекономічних і дипломатичних відносин. Тому дискурс трансграничності уже неможливо собі уявити без використання терміна «глокалізація» й похідних від нього. У світлі таких підходів традиційні аспекти аналізу регіональної специфіки крізь призму категорій економічної географії і теорії управління визнаються недостатніми. На перший план виходить нове розуміння локальності, яке виникає на перетині глобалістики з історичною і політичною синергетикою³⁴.

Глоболокалізм досліджує територіальні особливості глобалізації культури, які знаходять відображення в глокалізації. Увага фокусується на радикальних видозмінах регіональних форм життєдіяльності людей в умовах нових геополітичних й соціальних викликів та

³² *Bauman Z.* Glocalizacja, chili komu globalizacja, a komu localizacja // *Studia sociologiczne.* – 1997. – № 3. – S. 55-61.

³³ *Robertson R.* Globalization: social theory and global culture. – London, 1992.

³⁴ *Семігіна Т.В.* Глокалізація політичних процесів: синергетика глобального і локального // *Наукові записки НаУКМА.* – 2012. – Том 134. Політичні науки. – С. 23-26.

процесах сегментації пріоритетної самоідентифікації на різних рівнях (наднаціональному, національно-державному та регіональному). Сучасний часо-простір все більше характеризується виникненням безлічі різних глобальних і локальних «соціокультурних гібридів» з властивою їм нестабільністю, а класична опозиція «універсалізм – партикуляризм» набуває вигляду «глобальне – локальне» з явними ознаками гібридності.

Переосмислення ролі і місця локальності в глобалізаційних процесах сьогодні відбувається в контексті актуалізації її ресурсного потенціалу. Йдеться про появу у локалітетів нових економічних і політичних важелів, які дають їм змогу виживати в умовах інтенсифікації транснаціональних зв'язків. Надбання локалітетами можливостей для відносно самостійного існування оцінюється як фактичне настання стадії їхнього політичного розкріпачення. На цій основі складається принципово новий тип внутрідержавних зв'язків. А водночас і нова модель регіональності, в основі якої лежить визнання свободи багатоманітності і неперехідного значення ідей полікультурності. Врахування локальної варіативності розглядається як фундамент для переосмислення усєї системи центр-периферійних, міжрегіональних, міжетнічних та інших відносин. Локальне виступає не як антипод, а як елемент глобального, тому рамки локалізації не обмежуються констатацією наявності певних, бодай умовних, кордонів між частинами системи. Пріоритет належить моделям, де локальне органічно вмонтовується у глобально-локальну динаміку.

В сучасних умовах уважного наукового вивчення заслуговують як позитивні, так і негативні тенденції, пов'язані із впливом глобалізаційних процесів. Якщо говорити конкретно про сферу зіткнення регіональних інтересів і відповідних ідентичностей, то увагу варто сфокусувати насамперед на тих проявах сучасної соціотрансформаційної динаміки, які стосуються закладеної в них орієнтації на самодостатність чи автономію периферійних просторів у політичному, економічному, культурному аспектах. Така логіка аналізу неминуче виведе на розрізнення політичного, економічного, культурного регіоналізму. З другого боку, варто зважати на те, що орієнтована на критерій корисності глобалізація таїть у собі ризики абсолютизації техногенних підходів і розмивання національних цінностей. Утім, від самих соціумів залежить, де ці ризики перетворюються на реальну загрозу.

На жаль, історичні наративи не містять переконливих пояснень того, чому попри переважання у світі сил, що прагнуть миру, спокою й законності, у ньому так часто торжествують демони зла й насильства. Виявилося, що потаємні пружини найглибшого конфлікту – між цінністю людського життя і готовністю «сильних світу цього»

без вагань посягнути на неї – історіографічним рефлексіям не підвладні. Проте, в історичних наративах чітко прослідковується двоєдиність і співставність семантичних полів, які структурують універсальне й локальне. В універсальному найбільш рухливим і тому найцікавішим з когнітивного погляду виявляється локальне, а в локальному виразно проглядаються риси універсальності. В сучасних ідеях «глобального мегаверсуму» вже виразно звучить визнання культурно-історичного розмаїття світу, яке потребує осмислення у широкому цивілізаційному контексті.

Якщо раніше, розмірковує французький письменник і філософ О.Монжен, ми спиралися на гегелівське протиставлення загального і окремого, сьогодні головним протиставленням є глобальне і локальне. «Глобальне завжди є антецедентом, ми завжди є зацикленіми у глобальні економічні потоки, потоки інформації, потоки комунікації тощо». З цього погляду філософа особливо турбує втрата відчуття співвідношення між простором і часом. Світ дуже ущільнився, ми перевантажені інформацією. Попри великий запит на філософію наявна криза репрезентації, остання часто є негативною, зокрема і в Україні. Що більше ми глобалізуємося, то більше фрагментованим стає світ. Тому недостатньо сказати: «ми мусимо краще знати Україну». Треба відходити від популістських реакцій, «віднайти певне співвіднесення з історією, з простором і часом»³⁵.

Все це, хочемо ми цього чи ні, поглиблює іманентно існуючий конфлікт між глобальним і локальним. Але цей конфлікт у своєму розвитку створює ефект не стільки взаємозаперечення, скільки взаємопроникнення. Саме тому дослідження різних аспектів територіальних, міждержавних, центр-периферійних відносин, особливо в осмисленні інтеграційних та ідентифікаційних процесів у сучасному світі, мають стати пріоритетним напрямом вітчизняної соціогуманітаристики. Регіоналізація виявилася не перешкодою на шляху глобалізації, а, навпаки, ефективним засобом відновлення рівноваги, поставленої під загрозу втратою певних опор стабільності національних держав. Поступовий, хоч і небезпроблемний процес конструювання інтеграційних моделей, пошук балансу регіональних і державних інтересів в умовах суспільних трансформацій та геополітичних криз ХХ – початку ХХІ ст. є переконливим свідченням того, що багатоярусна конструкція регіоналізму стала невід'ємним елементом глобальної архітектури сучасного світу.

На жаль, Україна у контексті глобалізації має доволі непривабливий вигляд. Перейти у розряд «глобалізованих держав» їй зава-

---

³⁵ Політичний простір і філософський дискурс. Круглий стіл «Філософської думки» // Філософська думка. – 2014. – № 3. – С. 8-19.

жають, окрім російсько-української війни, розшарування суспільства, високий ступінь корупції й «тінізації» економіки, диспропорції регіонального розвитку, різні орієнтири регіоналізації за вектором «Схід – Захід» тощо. А також відсутність належної взаємодії між владою і громадянським суспільством. Утім, хоч і в ролі об'єкта, Україна включена у глобальні цивілізаційні процеси. Ця включеність зумовлює як розробку нової парадигми наукової аналітики на рівні європейських стандартів, так і моніторинг регіональної системи залежностей – від природних, історичних, мовно-культурних чинників, комунікаційних та інформаційних технологій. Завдання соціогуманітаріїв – відслідковувати та осмислювати сучасні тенденції глобалізації та регіоналізації, їх переваги та недоліки, складний і неоднозначний вплив на якість політичного, економічного та соціокультурного життя. Україна конче потребує подібних досліджень, адже активно і цілеспрямовано інтегрується у європейську та світову спільноту. Об'єктивні складнощі, які виникають на цьому шляху, не уповільнюють, а суттєво активізують інтелектуальні зусилля тих істориків, політологів, філософів, соціологів, які вбачають у просторовому факторі перспективний та стратегічний об'єкт для осмислення глобально-регіональної динаміки соціокультурного розвитку України та формування її міжнародного іміджу як одного із регіональних європейських лідерів.

---

2. Регіон як аналітичний конструкт просторових досліджень

Ускладнення конфігурацій сучасного геополітичного простору виявляється у тому, що він глобалізується і регіоналізується паралельно. Постулат «світ як система регіонів» на наших очах швидкоплинно стає нормою, трансформується, набуває нових просторових обрисів. Знайти місце регіону, територіальності, локальності в системології соціогуманітаристики – завдання непросте, але за сучасного рівня наукових знань цілком досяжне. Хоч терміни «регіон», «регіональний розвиток», «регіональна політика», «регіональні пріоритети й інтереси» є широко вживаними у законодавстві України, їхню теоретичну концептуалізацію навряд чи можна вважати завершеною. Образність і метафоричність мови регіоналізму, в якій з'явилися поняття «вузлова точка», «острів інновацій», «регіон регіонів», хоча й дещо ускладнює наукову ідентифікацію, відкриває широкий простір для інтелектуальних дебатів, і, отже, стимулює

науковий пошук. А після того, як дослідження ідентичності стали традиційною темою в соціогуманітарних науках, вивчення проблем безпосередньо пов'язаних із явищами регіоналізації набули ще більшої актуалізації. Усвідомлення механізмів розвитку національної ідентичності та сценаріїв її «регіонального дрейфу» в умовах глобалізації та глокалізації є надзвичайно важливими з точки зору попередження негативних проявів регіональних трансформацій та деформацій в полікультурних соціумах.

Цілком своєчасно рубіж XX і XXI століть ознаменувався інституалізацією історичної регіоналістики – наукового напрямку, орієнтованого на ретроспективне дослідження процесів регіоналізації й просторового розвитку у природничо-географічному, історичному, етно- і соціокультурному контекстах. Сучасні геополітичні реалії вносять в її науковий простір істотні змістовні корективи і оновлюють засоби репрезентації³⁶. Які концепти може запропонувати вітчизняній соціогуманітаристиці оновлений когнітивний потенціал регіоналістики? По-перше, це можливість виявлення історичних коренів регіональних проблем, які гальмують процеси сталого суспільного розвитку і формування української політичної нації. По-друге, підведення наукового фундаменту під визначення тенденцій регіоналізації, що мають довготривалий характер та з'ясування їх ролі в євроінтеграційних процесах. По-третє, відтворення та репрезентація «культурних кодів» регіональних просторів – своєїрідної системи змістовних орієнтирів суб'єктивної реальності, які впливають на мотивації та стереотипи. І, по-четверте, формування критеріїв оцінки ефективності тих моделей регулювання регіональних процесів, які використовувалися в минулому і які можуть бути придатними в осмисленні уроків для майбутнього. Без всебічної оцінки проблем і ризиків, створених у віддаленому і недалекому минулому браком цілісного бачення історичних особливостей формування просторового розвитку регіонів, займатися розробкою стратегічних пріоритетів державної регіональної політики та прогнозуванням її ефективності навряд чи продуктивно.

Сучасна регіоналістика репрезентує могутні гносеологічні потужності та широкі межі аналітичного потенціалу, адже регіональний поділ у наш час – основа організації територіальності. У предметному просторі регіоналістики вимальовуються як мінімум три рівні: теоретико-методологічний, локально-ретроспективний і епістемологічно-рефлексивний. На першому формуються теорії й концепти, відшліфовуються методи дослідження. На другому просте-

---

³⁶ Дністрянський М.С. Загострення геополітичних взаємин у період постмодерну та становище України. – Львів, 2021. – С. 91-105.

жується еволюція форм територіальної організації. На третьому – відповідні рефлексії в суспільній думці і в різних відгалуженнях наукового знання.

Об'єктом дослідження в історичній регіоналістиці виступають як соціальні факти, так і колективні уявлення мешканців того чи іншого регіону в історичній ретроспективі. Методологія, яка при цьому застосовується, доволі різноманітна. Окрім традиційних для історичних досліджень – історико-генетичного і порівняльного, широко вживаними є міждисциплінарні підходи, у тому числі й запозичені із сфери суспільно-географічних та культурологічних наук. Міждисциплінарна методологія соціогуманітаристики передбачає структурування проблем дослідження, аналіз змісту категорій і понять, відбір принципів і критеріїв інтерпретації фактів. Вона розглядається як внутрішньо диференційована і спеціалізована галузь знання, яка вивчає механізми його організації, логіку розвитку думки, структуру наукової мови. Доволі довго методологічні принципи дослідження регіональності базувалися на геополітичних (з пріоритетами сили чи безпеки) та геоекономічних (базованих на параметрах розвитку) підходах. В міру того, як на перший план у взаємодії регіонів виходили символічні та культурні впливи, пріоритети відчутно змістилися у сферу геокультури. Адже в кінцевому рахунку від рівня культури залежить вибір соціумом того чи іншого варіанту суспільної організації, який і визначає алгоритм подальшого розвитку.

Геокультурні підходи створюють можливості моделювання образу країни, її територіальної структури з врахуванням географічних, мовних, культурних, релігійних особливостей окремих частин та специфічної регіональної ідентичності. Якщо для геоекономіки основоположними є поняття ринків, товарних потоків, то в рамках геокультури особливої ваги набувають поняття культурних ландшафтів, мереж, антропоструктур, переміщень населення. Геокультурні підходи відрізняються від історико-генетичних насамперед схильністю до діахронії. Якщо історична наука тяжіє до вертикальних історичних зрізів і генетичних схем, то історична географія і культурологія виходять з необхідності пов'язати історичні зрізи і визначити загальні тенденції розвитку певного просторового об'єкта – його походження, послідовність і стадіальність змін, інерційність еволюційних процесів. Особливий інтерес виявляється при цьому до історії освоєння території, специфіки природокористування, комунікацій, топоніміки, формування регіональної свідомості.

Методологічною основою геокультурних концепцій просторового розвитку є комплексне дослідження окремо взятої території як історично сформованої спільноти та соціокультурної цілісності, що

має власний, притаманний лише їй темпоритм розвитку. Увага фокусується на її місці в системі центр-периферійних відносин, особливостях регіонального політичного процесу і специфічних рисах ідентичності. Регіональна діагностика здійснюється як у формі моніторингу суспільних настроїв, так і за допомогою зосередження уваги на окремих *case-studies* в історичній ретроспективі і в сучасних умовах. Аналізується місцевий «пантеон героїв», особливості історичних традицій та регіонального міфотворення, відповідна символіка. Предметом постійної дослідницької уваги є стереотипізація образів «іншого» у суспільній свідомості – як віддзеркалення особливостей світосприймання та соціонормативної і політичної культури, або ж як інструмент маніпулювання свідомістю.

Але перед вибором та застосуванням методологічних стратегій важливо розібратися із головним питанням: які ж критерії визначення регіону у геокультурних координатах? У регіональному аналізі, особливо коли йдеться про історичну ретроспективу, завжди є спокуса розглядати регіон як даність, обмежену колишніми кордонами чи певними адміністративними рамками. На такому фундаменті будуються, зокрема, спрощені схеми поділу України за принципом «Схід – Захід». Зрозуміло, що колишня державна належність чи тривале перебування у рамках певної адміністративної одиниці накладає на регіональний розвиток ні з чим не зрівняний відбиток. І все ж погляд на регіон як на щось застигле, замкнуте у певних рамках і наділене певними смислоутворюючими ознаками, уявляється непродуктивним. Регіон – не лише об'єкт, але й суб'єкт, він сам себе вибудовує і видозмінюється у цьому процесі. Регіон – це ще і рамка, певний контур для порівнянь і узагальнень. Семантична структура регіону і відповідного образу формується під впливом багатьох чинників – політичних, ідеологічних, культурних, символічних та інших. Тому так важливо по можливості чітко визначити місце кожного історичного регіону у багатоманітні просторових форм з врахуванням специфічності усіх його складників.

Щоб забезпечити зваженість у поглядах на регіон в контексті геокультурних практик, важливо уникати двох крайнощів. Першої – розгляду регіону за аналогією з конструктивістськими поглядами на «народ», «масу» («*the masses*», «*ordinary persons*») як на об'єкт «націоналізуючого» впливу, а не як на суб'єкт, що здатен сам себе націоналізувати («*self-nationalizing subjectivity*»). Адже саме на регіональному рівні найвиразніше простежуються інтенції місцевих співтовариств до «самонаціоналізації на побутовому рівні» («*domestic self-nationalization*») – з своєрідним інструментальним розумінням етнічності як символічного ресурсу і важеля релігійно-етнічної мобілізації. Парадоксальним чином ці інструменталістські підходи зміц-

нують примордіальні моделі етнічності, бо розглядають національну культуру, традиції як певні невідчужувані і незмінні у своїй основі цінності. У регіональній аналітиці надзвичайно важливо уникати крайнощів етноцентризму, роблячи акценти на багаторівневому баченні проблем, породжуваних регіональним розмаїттям. Методологічний ключ до їх розгляду у такому контексті здатен дати уведений Дж. Розенау неологізм «фрагмеграція» на означення взаємодії інтеграції й фрагментації³⁷.

Друга небезпека, яка підстерігає дослідника регіональної специфічності, полягає у звуженні «поля зору». Коли науковця цікавлять, приміром, культурні ландшафти, він обирає натуралістичний чи естетичний підхід, і тоді у фокус його уваги потрапляють окремі локуси, фрагменти, «визначні місця», орієнтовані на певну культурну моду. Якщо дослідник – містознавець, то за урбаністичними канонами він буде оцінювати і багатоаспектні явища сільського способу життя. Коли ж предмет дослідницького інтересу – «шрами історії», на перший план виходить «егоїзм болю», і тоді доводиться комбінувати різні підходи – геополітичні, геоекономічні, геокультурні, досліджувати наслідки війн, династичних угод, дипломатичних поразок. За будь-якого підходу регіон має осмислюватися як мінлива реальність із «плаваючими» кордонами, що неминуче потягне за собою уважне дослідження «ментальних карт» та ідентифікаційних практик.

Попри наймовірно широкий спектр практичного застосування, категорія «регіон» не відрізняється чіткими концептуальними рамками. У процесі її «огранювання» використовується, як правило, доволі умовні критерії – від «географічної близькості» (*geographical proximity*) у А. Харрела³⁸ до «регіональної консолідації» (*regionness*) у Б. Хеттне та Ф. Содербаума³⁹. Наголошують також на культурній однорідності та відчутті спільності. Очевидно, однак, що ці критерії застосовні до регіону такою ж мірою, як і до нації, держави, провінції. Переосмислення змісту поняття «регіон» іде, починаючи з кінця 80-х рр. минулого століття, у напрямі визнання наявності регіонів, які уже не локалізовані у межах окремої держави. Якщо у Декларації конференції Ради Європи в Бордо (1978) про регіон ішлося як про співтовариство людей, локалізоване у найкрупніших

---

³⁷ Rosenau J.N. Along the domestic-foreign frontier: Exploring governance in a turbulent world. – Cambridge, 1997.

³⁸ Hurrell A. The regional dimension in international relations theory // Global politics of regionalism: theory and practice. – London, 2005. – P. 353.

³⁹ Hettne B., Söderbaum F. Theorizing the rise of regionness // New political economy. – 2000. – Vol. 5. – P. 457-474.

територіальних одиницях у рамках певної держави, то Європейська хартія регіоналізму, прийнята Європейським парламентом десять років потому, вже визначала регіон як територію, що є явно окресленим логічним об'єктом з географічної точки зору, а з соціокультурної точки зору характеризується особливою ідентичністю, яку населення готове підтримувати й розвивати з метою сприяння культурному, економічному й соціальному розвитку⁴⁰.

У сучасних інтерпретаціях регіону домінують або його аналіз у контексті власного життєвого простору з специфічною територіальною ідентичністю, або його представлення у вигляді своєрідної мисленнєвої конструкції з певним набором відповідних критеріїв. Окрім звичних визначень регіону у наукових дискурсах фігурують «геополітичні одиниці», «географічні території», «екологічні зони». Відносини з владою на регіональному рівні позначаються термінами «регіональне управління», «регіональне самоврядування», а горизонтальні міжрегіональні зв'язки дедалі частіше вкладаються у формулу «регіон – регіони». Суверенізація на рівні країни природно тягне за собою прагнення регіонів до зміни власних статусів, що часто вкладається в поняття «суб'єктивізації регіонів», тобто набуття ними властивостей суб'єктів економічного і політичного впливу на зміст загальнодержавної політики.

В ідеалі регіон асоціюється з особливим світом, якому притаманний специфічний спосіб сприйняття реальності, власне світовідчуття з певним набором усталених традицій. Та чи часто сучасні регіони відзначаються більш-менш однотипними світоглядними характеристиками навіть в розрізі окремих міст, не кажучи вже про індивідуальне світосприймання? До того ж найбільш усталена парадигмальна диференціація регіону – «регіон як соціум» виразно конкурує з трьома іншими – «регіон як квазідержава», «регіон як квазікорпорація», «регіон як ринок». Поняття «регіон» додатне і як метафора для позначення простору чи території, і як категоріальне узагальнення територіальної форми демократії, і як синонім периферійності політики.

Не підлягає сумніву, що регіон – головний суб'єкт регіоналістики. Від точної концептуалізації цього терміна залежить і визначення похідних від нього понять регіоналізм, регіональна ідентифікація, типологія регіонів, регіональна політика тощо. Проте універсального, загальноприйнятого визначення регіону не існує. Міжнародно-політичні, філософські, географічні, історичні визначення регіону істотно різняться. Відсутній і той комплексний критерій,

---

⁴⁰ Community charter of regionalism // Official journal of the European communities. – Brussel, 1988. – P. 296-301.

відповідно до якого регіон виокремлюється на фоні інших територіальних відмінностей. Поняттям «регіон» може позначатися і господарсько-економічна сфера, і географічно-адміністративна одиниця, і історико-культурна зона. Серед спеціалістів і досі не завершені суперечки щодо того, чи варто підходити до цього поняття «нормативно» – спираючись на чисто адміністративні принципи поділу, чи «аналітично» – через групування певних територіальних зон зі схожими або взаємодоповнюваними характеристиками. Географи розрізняють регіони різних рівнів – від локального і національного до континентального і глобального, при чому одні визначають його як господарсько-економічну спільність, а інші – як географічно-адміністративну одиницю. Кордони соціально-просторових ареалів найчастіше вимальовуються невиразно, тому в історичних працях регіон – це здебільшого територіальний спосіб виокремлення і узагальнення, а не чітко окреслений об'єкт.

У найзагальнішому вигляді регіон виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій. Коли регіон визначається в такий спосіб, увага фокусується на домінуванні внутрішніх зв'язків (економічних, соціальних та інших) як більш інтенсивних щодо зовнішніх, які сполучають регіон з рештою території як частину з цілим. В ухваленому 1994 р. Статуті Комітету європейських регіонів поняттям «регіон» позначається територія, яка є очевидною єдністю з географічної точки зору, або такою територіальною єдністю, спадкоємність і населення якої поділяє спільні цінності та намагання зберігати і розвивати свою самобутність з метою стимулювання культурного, економічного та соціального прогресу⁴¹. Одне з найбільш вдалих узагальнюючих визначень регіону належить перу Е. Маркузен: «компактне територіальне співтовариство, яке історично еволюціонує, зосереджуючи в собі фізичне оточення, соціоекономічне, політичне і культурне середовище, а також просторову структуру, відмінну від інших регіонів і територіальних одиниць»⁴². Історика у цьому визначенні приваблює насамперед констатація історичної еволюції регіону як компактного територіального співтовариства; інші дефініції регіону зосереджуються виключно або переважно на природних та економічних чинниках.

Оскільки регіон – це не лише об'єкт впливу, але й суб'єкт господарської, політичної, культурної діяльності (а ще – арена складної

---

⁴¹ Регіональна політика та механізми її реалізації. – К., 2003. – С. 108.

⁴² *Markusen A.* Regions: The economics and politics of territory. – Lanham Maryland, 1987. – P. 17, 251.

політичної гри і зіткнення інтересів), то і дослідження регіоналізації та її проявів не може вестися у якійсь одній площині. Суттєві розбіжності, які спостерігаються у визначенні регіону, залежать значною мірою від мети, яку ставить перед собою той або інший дослідник. Економіст розглядатиме регіон насамперед як господарську одиницю, географ – як геоландшафтну систему з відповідною антропогенною інфраструктурою, історик – як зафіксовану у джерелах територіальну структуру, культуролог – як спільноту, що має власний етніко-культурний вимір⁴³.

В рамках теорії економічної географії термін «регіон» репрезентується як елемент територіальної організації суспільства за умови наявності індивідуальної специфіки, яка відрізняє дану територію від інших, та єдності і взаємопов'язаності регіональних елементів, що дають змогу застосовувати при описанні даної території системний підхід. У суспільній географії регіон є ділянкою території, відносно цілісною ланкою, яка характеризується певною спеціалізацією і комплексно-пропорційним розвитком людської діяльності. Загалом економічна географія тяжіє до визначення регіону як територіально-спеціалізованої частини народного господарства, позначеною єдністю та цілісністю відтворювального процесу. Географи розрізняють кілька ієрархічних рівнів функціонування регіонів, виділяючи, крім макро-, мезо-, мікро-, ще й топо- регіони. Кожний з цих рівнів несе своє функціональне навантаження і відіграє свою роль у територіальному поділі праці. В сукупності всі вони утворюють економічний каркас геопросторової організації національного комплексу України.

Політико-географічні, як і культурно-філософські підходи до визначення регіону тяжіють до його розуміння не просто як до території, спільності фізичного простору, а як до людського співтворарства – із своїми механізмами відтворення, специфічною самосвідомістю, схильністю до самовираження й самореалізації. У політології регіон, як правило, має вигляд території зі власними політичними або адміністративними структурами, які у соціальній ієрархії розташовуються переважно між національним рівнем та рівнем місцевих органів державної влади. Регіон виступає при цьому як складова частина якогось духовного (культурного) і політико-територіального соціуму, що має досить чіткі кордони і відносно цілісну інфраструктуру свого життєзабезпечення. Соціологи здебільшого визначають регіон як соціально-екологічний простір, цілісну територіально-диференційовану спільноту людей і як простір

---

⁴³ *Топалова Е.Х.* До питання про визначення сутності поняття «регіон» // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. – 2010. – № 2 (3). – С. 45-52.

певної соціальної структури, організації влади і культурних традицій, як місце емоційного зв'язку. У філософії й культурології регіон трактується як соціально-історичний простір, ареал духовно-культурної інтеграції, а також як культурно-цивілізаційна цілісність динамічних способів життєдіяльності людей⁴⁴.

Від філософських і політико-правових визначень регіону істотно відрізняються ті, які пропонуються етнологами, етнополітологами, етнопсихологами. Етнологи вважають квінтесенцією всіх існуючих типологій історико-етнографічне районування, оскільки воно складалося історично, позначившись на всій системі традиційної культури, господарювання, соціальних зв'язках, закарбувавшись в історичній пам'яті людей, їх етнорегіональній свідомості та крайовій ментальності – чинниках достатньо вагомих як для власне регіоналізації, так і для регіональної політики⁴⁵. На погляд етнопсихологів, територіальні, історичні, геополітичні, етнокультурні, соціально-економічні та соціально-психологічні фактори зумовлюють виникнення регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їх утворення впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління і використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконтактних зон.

Загальною тенденцією у новітніх підходах до визначення регіону є відхід від розгляду його як суто територіального феномену. Плідним виявився погляд на регіони як на соціально-дискурсивні конструкти, відмінні від зовнішнього контексту. Саме з такого погляду на регіон впливає зміна кута зору: регіон – не лише об'єкт регіональної політики, але й повноцінний суб'єкт соціальних процесів та трансформацій. Притаманні регіону особливі інтереси дають підставу вважати його населення специфічною соціальною групою, що має власний суб'єктивний досвід, ідентифікацію, ціннісні орієнтири, зразки поведінки, вербальні реакції. За О. Стегнієм та М. Чуриловим, «регіони можуть бути розглянуті як субспільноти, що входять на правах складових частин до територіально окреслених спільнот. При цьому регіональна спільнота взаємодіє з суміжно-прилеглими територіями не тільки по горизонталі, але й по вертикалі. Такий підхід дає змогу визначати регіональну ідентичність і порівнювати її з іншими різновидами територіальних ідентичностей, насамперед з етнічною. Регіон постає як об'єктивна

---

⁴⁴ Панченко Т. Політична регіоналістика в системі регіональних і політичних дисциплін: огляд концептуальних підходів // Наукові записки ІІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. 44. – С. 47-56.

⁴⁵ Глушко М. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (За матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ століть) // Вісник Львівського Університету. Серія історична. – 2009. – Вип. 44. – С. 179-214.

даність зі своїм реально існуючим фізичним простором, проблемами та інтересами, як суб'єктивно сприйманий індивідом простір»⁴⁶.

Своєрідним узагальненням різних визначень регіону може бути сучасний погляд на нього як на триєдність природного, синтетичного (створеного впродовж тисячоліть існування людського роду) та соціального середовища, що становить функціональну, структурно-галузеву і просторову компоненту як господарського життя держави, так і навколишнього природного середовища. У системі понять регіоналістики регіон визначається як історично сформований соціальний ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурою. Являючи собою компактну територіальну спільноту, регіон характеризується, як правило, специфічною самосвідомістю, спільними територіальними інтересами, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян⁴⁷.

Варто звернути увагу на уведені соціологами поняття «регіональна субкультура», яке застосовується на означення специфічної конфігурації цінностей, уявлень, традицій, соціокультурних практик, притаманних мешканцям певного регіону. Використання поняття «субкультура» дає змогу вибудовувати концепт регіональної ідентичності, базуючись саме на культурних механізмах утворення «уявлених спільнот». При цьому наголос робиться не стільки на аналізі ціннісних орієнтацій і пререференцій, скільки на реалізації їх у практиках, котрі часто можуть бути неусвідомлюваними, нераціональними, а здійснюватися на засадах традиції та звички. Беруться до уваги не лише сутнісні характеристики відповідних ментальностей, але й ситуативні чинники політичної боротьби за владу і статус. Далеко не кожен регіон може похвалитися наявністю усталеної, конкуруючої з національною, ідентичністю. Регіональні ідентичності, як правило, нестійкі, але саме вони здатні фокусувати як позитивну, так і особливо негативну суспільну енергію. Від стану регіональної ідентичності великою мірою залежить формування притаманних саме даному регіону механізмів соціалізації громадян.

Концепт регіональної ідентичності можна розглядати з різних позицій – і як соціально-психологічне відчуття належності до регіонального співтовариства, і як своєрідний ресурс, що визначає роль і місце території у загальнонаціональному просторі, і як тактичну зброю в руках місцевих еліт. Його політичний вплив залежить не

---

⁴⁶ Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – С. 5-7.

⁴⁷ Верменич Я.В. Історична регіоналістика: навчальний посібник. – К., 2014. – С. 23-78.

тільки й не стільки від сили внутрірегіонального «зчеплення», скільки від сили чи слабкості національної ідентичності. Політизація регіональних проблем різко посилює регіональні самоідентифікації. При цьому на соціокультурну динаміку настроїв і поведінкових моделей впливають не стільки самі по собі регіональні відмінності, скільки стійкі стереотипи, що формують відчуття глибини відмінностей, міфи ущемленості, старі образи. Загалом же регіональна ідентичність – конструкт, роль якого у системі суспільних відносин визначається ступенем гостроти проблем, породжених суперечливістю регіональних інтересів. За Л. Нагорною «регіональна ідентичність – це своєрідний ключ до конструювання регіону як політичного, соціального, інституційного простору»⁴⁸.

Взаємозв'язок історії регіону й різних типів ідентичностей його мешканців майже завжди відзначається складним і багаторівневим характером. Ідентичності, базовані на регіональних, етнічних, релігійних, родинних та інших зв'язках, нашаровуються одна на одну і утворюють конгломеративну систему, що доволі часто є різноспрямованою і розвивається за власною логікою, непідвладною раціональним поясненням. У таких випадках говорять про «дрейфуючі» або «плаваючі» ідентичності. Поступово конгломеративні просторові образи й символи починають відігравати домінуючу роль у світосприйманні людини – адже з ними асоціюється відчуття «дому».

Хронічна неувага соціогуманітаристики до просторових форм суспільної організації відбилася поміж іншим у відсутності узагальнюючої категорії на означення відповідного напрямку політики. Логічно назвати територіальною політикою увесь комплекс цілераціональних дій держави й соціуму щодо забезпечення оптимального територіального членування, організації взаємодії по лінії «центр-периферія», забезпечення інституційної структури управління «місцями» й місцевого самоврядування. Але таке узагальнююче поняття у відповідних наукових дискурсах донедавна взагалі не фігурувало, і лише тепер починає вводитися у активний науковий обіг політологами. Навіть більш звичне (хоч і дещо вужче за змістом) поняття «регіональна політика», яке використовувалося на означення підтримання балансу місцевих і національних інтересів, не було «в пошані» в СРСР і довго не потрапляло до числа пріоритетів у конституційному полі незалежної України. Тим часом дисфункціональність в системі центр-периферійних відносин на всьому пострадянському просторі має тенденцію до поглиблення⁴⁹.

⁴⁸ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008. – С. 66-67.

⁴⁹ Територіальний розвиток та регіональна політика в Україні: актуальні проблеми, ризики та перспективи адміністративно-фінансової децентралізації. – Львів, 2019.

Надзвичайно широке трактування понять «регіон» робить предметне поле історичної регіоналістики майже неосяжним. Власне, таких предметних полів є кілька, навіть якщо винести «за дужки» аналіз міжрегіональної взаємодії поза рамками державних кордонів і зосередитися на українському контексті процесів регіоналізації й регіонобудівництва. Перше предметне поле – це аналіз об'єктивних і суб'єктивних чинників регіоналізації, становлення і розвитку регіональної структури України. Його можна визначити як локально-ретроспективне бачення умов формування регіональної специфічності на різних етапах, у різних державних організаціях. Тут важливо показати об'єктивну суперечливість процесів регіоналізації, які відбивали як драматичну долю українського етносу, так і апетити його більш сильних сусідів. Цікаве дослідницьке завдання полягає в тому, щоб «вписати» логіку розвитку процесів регіоналізації в Україні у сучасний світовий контекст, розглянути його в руслі процесів глобалізації та соціальних трансформацій.

Друге предметне поле, присутнє у вітчизняних регіональних студіях меншою мірою, відбиває рефлексії щодо регіоналізму у суспільній свідомості України, насамперед в її політичній та історичній думці. Його можна охарактеризувати як ментально-історичне осмислення регіональної самосвідомості, насамперед у тій її частині, яка входить у сферу регіонознавства. І, нарешті, третє предметне поле – це теоретико-методологічне дослідження регіоналізації як процесу і як дослідницького об'єкта. Його можна назвати епістемологічно-локальним, оскільки воно ґрунтується на аналізі природи знання про регіони і його відповідності реальним процесам регіоналізації. Український регіоналізм в історичній ретроспективі вписаний у безкінечно складні переплетення просторово-часових процесів. Його оціночні характеристики позначені певним ступенем суб'єктивності, детермінованим умовами життя і особливостями історичної рефлексії на кожному історичному етапі.

Як бачимо, на формування тезаурусу історичної регіоналістики рівною мірою справляють вплив і політичні, і культурні чинники. Утім, у фокусі наукової систематизації незмінно перебуває концепт регіону. Те, що він лишається значною мірою розмитим і неусталеним, ускладнює завдання регіональної аналітики, яка сьогодні зіштовхнулася з тим, що дослідження в її руслі набувають характеру простої констатації подій та ситуацій або зосереджують увагу на зовнішніх впливах, які мають опосередковане значення для системного дослідження просторового розвитку. Вважаємо, що назріла нагальна потреба у створенні сучасної системи регіональних аналітичних студій, побудованих на нових концептуальних засадах компаративних досліджень регіонів із застосуванням як зовнішніх

характеристик, так і саморефлексій. Але без уважного осмислення геокультурних і геополітичних контекстів та смислів регіоналізації говорити про утвердження в Україні регіональної аналітики буде проблематично. Регіон – самоочевидна реальність у випадку, коли йдеться про конкретний, окреслений певними межами ареал. Якщо ж оперувати синтетичним поняттям регіону, то тут маємо справу не лише з об'єктом, але й із суб'єктом, який сам себе вибудовує і домислює. Попри цю діалектику інституалізація концепту «регіон» україні необхідна, адже від того, як він може бути визначений, великою мірою залежать вектори розвитку сучасної глобально-регіональної динаміки, контури функціонування регіональної ідентичності та контексти співвідношення національних і регіональних історичних наративів.

Щоправда оціночні категорії істориків далеко не завжди витримують перевірку минулим і теперішнім досвідом; репрезентації й інтерпретації тут значною мірою залежать від позиції того чи іншого дослідника. Свідомо чи несвідомо він обирає для себе роль арбітра і навіть судді, не часто замислюючись над тим контекстом, в якому формуються суспільно-просторові взаємовідносини. Коли той або інший регіон постає у вигляді своєрідної лабораторії, в якій уявлення дослідника проходять тест на верифікацію, завжди існує небезпека перенесення суб'єктивних уявлень на структуру й динаміку суспільних відносин, які є об'єктом аналізу. Більш-менш надійні орієнтири тут може створити лише вдумливий аналіз територіальних мережевих зв'язків та складної дихотомії процесів диференціації та інтеграції на різних історичних етапах, у різних культурних контекстах.

Те, що протягом майже всієї історії українського етносу Захід і Схід України існували ізольовано, входили до різних держав, орієнтувалися на різні культурні цінності і життєві стандарти, створило відмінні типи соціонормативної і політичної культури. З цієї реальності випливає необхідність досліджувати процеси формування відповідних просторових середовищ в історичній ретроспективі, простежувати як вертикальні, так і горизонтальні міжрегіональні зв'язки, вивчати феномен колективної історичної пам'яті в просторовому вимірі. Тут регіональність виступає важливим елементом осмислення полікультурності національного простору, потенційної здатності зберігати регіональні інтереси та практики в ході історичного розвитку, можливостей та чинників протидії уніфікаційним тенденціям.

Найбільш прийнятним узагальнюючим конструктом для таких досліджень вважається концепт «історико-географічний регіон», який визначається як умовна таксономічна одиниця, виділена за

ознаками своєрідності умов проживання людей на певних територіях, спільності їх історичної долі, усталеності рис матеріальної і духовної культури, сформованої регіональної ідентичності. Таке окреслення дає змогу формалізувати ретроспективне знання про певний регіон, простеживши історію не тільки того етносу, який проживає нині на даній території, але й тип етнічних спільнот, які населяли її в далекому минулому. Культурний фонд історико-географічного регіону становить вся сукупність матеріальних цінностей (артефактів) і духовних субстанцій (ментифактів), створених певною територіальною спільнотою, своєрідний культурно-історичний потенціал. Конкретне дослідження його в межах територіального ареалу дає змогу простежити як часові параметри типів господарської і суспільної організації, стану мови, культури, традицій, так і динаміку соціокультурних, мовних, конфесійних кордонів їх просторової локалізації.

Поняття «історико-географічний регіон» зазвичай використовується для відтворення просторово-часових вимірів функціонування територіальних соціумів, регіональних особливостей світосприймання, правових норм і ціннісних систем, способів самоорганізації місцевих громад. Виділення умовних історико-географічних регіонів на основі врахування специфіки освоєння простору, характеру розселення, ступеня урбанізованості території, збереженості чи розмитості комплексів традиційної культури, особливостей менталітету – передумова будь-якого історичного дослідження територіальних спільнот. З'ясування закономірностей регіоналізації та локалізації не тільки розширює обрії наукового пізнання, але й здатне полегшувати завдання практичного управління територіями, моделювання оптимальної для даної країни територіальної організації.

Регіональний поділ України на Захід, Схід, Центр і Південь, який визначає сьогодні в загальних рисах її територіальну структуру, став наслідком як різноспрямованих геополітичних впливів, так і специфіки умов організації людської життєдіяльності у різних цивілізаційних системах, а також етнокультурних та мовних особливостей. Геополітичну регіоналізацію в Україні утруднює не тільки відсутність усталених універсальних методів ідентифікації соціопросторових утворень, але й розмитість кордонів української етнографічної території, різнорівневість регіональних ареалів. Поділ України на історико-географічні регіони теж слід розглядати як умовний: він цілком залежить від тих часових і просторових критеріїв, які кладуться в його основу. Такими критеріями можуть бути: 1) цивілізаційно-політичний (за належністю певних територій до різних цивілізаційних систем і політичних утворень (Російської імперії/СРСР чи держав Центральної та Південно-Східної Європи);

2) політико-адміністративний (відповідно до офіційних меж територіальних одиниць, визначених адміністративним поділом); 3) культурно-етнічний (з поділом на етнічні українські землі (центр і захід) та зони міграційного та колонізаційного заселення (схід і південь); 4) конфесійний (на основі виділення територій з переважанням представників тієї чи іншої конфесії).

Як правило, базовим в історико-географічному поділі є комплексний принцип, який враховує як природні, господарські, так і історичні й територіальні чинники. Адміністративно-територіальний, історико-ландшафтний, етнографічний чи будь-який інший поділ можуть тут відігравати лише допоміжну роль. Доводиться зважати і на мінливість в часі як зовнішніх, так і внутрішніх кордонів України. Тому межі історико-географічних регіонів в історичній ретроспективі лишаються неусталеними і допускають при їх визначенні значний ступінь варіативності. Саме регіональні підходи здатні створювати специфічну систему сприйняття історико-географічного простору, прослідковувати процеси інтеграції індивіда як до глобального простору, так і до локального середовища, його балансування у системі глобально-локальних соціальних зв'язків.

В соціогуманітарних дослідженнях все більше звертається увага на зміну рівнів просторової організації сучасного світу та характеру ієрархічності світ-системних зв'язків, появу нових різновидів регіонів (макро-, мезо-, трансрегіони), вплив геополітичних чинників на формування та функціонування регіональних просторів. А основою структурування такого простору виступають диференціації – відмінності, сформовані в процесі історичного розвитку різними культурними практиками. Міждисциплінарний аналіз регіонального простору, зміни форм, структур і функцій регіонального процесу створюють реальну можливість переходу з ідеологічного спектра вивчення історії регіонів у геополітичний, що відкриває й стимулює масу можливостей наукового осмислення ризиків, конфліктів і взаємодій регіональних соціумів. Геополітичний простір розглядається у двох аспектах: як територія, обмежена об'єктивно визначеними кордонами, і як продукт просторового бачення політичних й інтеграційних процесів, що робить простір «мисленневою конструкцією, котра перебуває у слабкому зв'язку з географічними і політичними кордонами»⁵⁰. А отже, кордони держав і регіонів належить розглядати не лише в аспекті влади і політичного управління, але й в історичних аспектах співіснування соціумів, спільнот, етносів із стійкими просторово-культурними детермінантами та стереотипами.

---

⁵⁰ Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу. – К., 2009. – С. 32-33.

---

3. Геополітична регіоналізація соціокультурного простору України

Геополітичне та геостратегічне мислення, усвідомлення та врахування можливостей когнітивної геополітики становлять сьогодні єдино можливий фундамент для формування концепції сталого розвитку держави. Специфіку регіоналізації України, обумовлену геополітичними чинниками і стратегіями, варто розглядати як результат їх багатофакторної взаємодії, серед яких не останню роль відіграють зміни структури територіальних утворень та їхніх кордонів, особливості управлінських підходів різних державних систем. Вплив імперської спадщини на всі сторони суспільного буття у незалежній Україні виявляється насамперед у високому ступені регіональної поляризації і незбігу ціннісних орієнтацій.

Геополітика – один з небагатьох наукових напрямів, які пережили складну еволюцію у ставленні до себе: від майже максимальної зачарованості до деякої скептичності – таким у загальних рисах виявився діапазон оціночних критеріїв. Засновники геополітики вважали, що географічні чинники як постійні в системі міжнародних відносин є визначальними, і наразилися на звинувачення у географічному детермінізмі. Нині домінують більш помірковані підходи, які трактують географічні чинники не детермінуючими, а такими, що створюють умови (*conditioning*). Початок ХХІ століття позначився переосмисленням на новій теоретичній основі практично усіх методологічних підходів до геополітики. Йдеться насамперед про подолання розриву у дослідженні зовнішньої та внутрішньої політики; притаманний позитивізму, саме він зумовлював певну межу між геополітикою й політичною географією. Нині геополітичний дискурс значною мірою переорієнтований на інтереси та настрої, спостерігається розширення аналітичного простору практичної геополітики, що спеціально досліджує геополітичні культури і пов'язані з ними структури влади⁵¹.

Про певну девальвацію реальної («вульгарної», «ідеологічної») геополітики фахівці почали писати відтоді, як був прослідкований прямий зв'язок національного, регіонального й локального вимірів світової трансформаційної динаміки. Коли глобалізація почала усвідомлюватися як рух, який іде не лише «згори», але й «знизу», через активізацію локальних співтовариств і взаємодію локальних куль-

---

⁵¹ Дністрянський М. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. – Львів, 2003.

тур, класична геополітика швидко перетворилася на геоінформаційну з виразним акцентом на метарегіональності і крос-культурних взаємодіях. Корпоративний поділ медіаринку і його комерціалізація породили феномен внутрішньої політики, здатної моделювати проблеми і навіть події⁵². На цьому ґрунті на Заході успішно розвивається школа «критичної геополітики», яка розробляє концепції нових вимірів безпеки з орієнтацією не стільки на територіально-географічне, скільки на інтерсуб'єктивне бачення простору. Можна навіть говорити про те, що цей уже доволі усталений на Заході напрям докорінно змінює уявлення про сутність і функції геополітики як наукової дисципліни. На першому плані опиняється значимість людського капіталу, структура й конкурентоздатність національних економік, місце країни у глобальних мережевих структурах. Однак державна територія і кордони у неокласичних підходах все ж лишаяються першорядною даністю, а простір визначається як система, що підлягає соціальному конструюванню, інструменталізації та деконструкції⁵³.

Методологічні підходи «критичної геополітики» фокусують увагу на проблемах геополітичної культури, символах, образах, уявленнях громадян про «природні» та «історичні» кордони. За Дж. О'Тоалом, пріоритетними сферами досліджень тут виступають національні традиції, геополітичні дискурси, просторові концепції в різних культурах. Пошук відповідей на питання «що?», «де?», «хто?», «чому?» виявляється особливо продуктивним на матеріалі перехідних історичних періодів, у контексті взаємодії «своїх» і «чужих». За такого підходу простір перестає бути нейтральною для людини категорією – певні регіони перетворюються на національні символи, мобілізуються усі історико-культурні ресурси місця⁵⁴. Новітні підходи «критичної геополітики» розвиваються в рамках таких напрямів, як «формальна» та «радикальна» геополітика, що зосереджують увагу на зростанні глобальних ризиків та їх впливу на простір, пошуку моделей адаптації соціальних спільнот до викликів часу. Студіювання процесів реструктуризації простору орієнтують на осмислення ідентичностей, ментальностей та уявлень в соціально-політичних практиках, вироблення контекстуальних орієнтирів у вибудові політич-

---

⁵² *Нагорна Л.* Теорія регіоналізму: сучасне бачення // *Регіональна історія України*. – 2008. – Вип. 2. – С. 81-94.

⁵³ *Criekemans D.* Geopolitical schools of thought: a concise overview sins 1890 till 2015 and beyond. – Genève, 2009.

⁵⁴ *O'Tuathail G.* Understanding critical geopolitics: Geopolitics and risk society // *Journal of strategic studies*. – 1999. – Vol. 22. – № 2/3. – P. 107-124.

них стратегій, аналіз формування та функціонування геополітичних стереотипів⁵⁵.

Сучасні теорії конструювання простору органічно інтегруються до стратегій нового бачення геополітичної культури – як системи узгодження інтересів і репрезентації знань про зовнішній світ. Геополітичний дискурс в ідеалі має враховувати наявність різних груп інтересів, відповідних ідентифікаційних практик та геополітичних традицій, можливих джерел зовнішніх загроз і потенційних союзників. При цьому акцент варто робити на залежності геополітичних уявлень від реалій, що історично склалися: місця країни й регіону у загальнопланетарному поділі праці та глобальному «просторі потоків», структури зовнішніх зв'язків, міграційних процесів, особливостей територіальних та регіональних ідентичностей тощо⁵⁶. З'ясування логіки та динаміки процесів формування соціокультурних чинників, які обумовлюють структурування і функціонування регіональної системи, аналіз мотивів цього структурування є домінуючими для розуміння геополітичного потенціалу держави та визначення його просторових векторів.

Регіональні аспекти сучасної геополітики вибудовуються саме на соціокультурному ґрунті: відмова від звичного географічного детермінізму поступається місцем людиноцентризмові з певною прив'язкою до «місця», причому в ролі місця найчастіше фігурують регіони, бо на мезорівні найкраще простежується вплив людської активності на довкілля. Актуалізація поняття геополітичного простору супроводиться концептуалізацією нового методу геополітичного аналізу, названого з подачі французького геополітика Ж. Готтмана іконографією. В його розумінні іконографія включає в себе систему символів і знаків, які виступають основою почуття спільності соціальної групи, артикулюють соціально-політичну єдність, передбачають спільну духовність⁵⁷. Ж. Готтманом був запропонований аналіз «духовного комплексу» території, що формується з трьох базових складових – релігійного кредо, соціальної точки зору та політичної пам'яті.

Щоб надати доволі абстрактному наповненню іконографії універсального змісту, І. Лакост поєднав її з теорією інформаційних зрізів і обґрунтував принцип взаємодії іконографічного образу й геополітичного простору. У цих підходах приваблює насамперед орієнтація на суб'єктність у найширшому розумінні цього поняття.

---

⁵⁵ *Hydman J.* Mind the gap: bridging feminist and political geography through geopolitics // *Political Geography*. – 2004. – № 23. – P. 307-322.

⁵⁶ *Погорська І.І.* Сучасні геополітичні дослідження: вплив традиції і тиск перспективи // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. – 2014. – Вип. 120. – Ч. 1. – С. 37-46.

⁵⁷ *Gottman J.* The political partitioning of our world: an attempt at analysis // *World politics*. – 1952. – № 4. – P. 512-519.

Просторові категорії перетворюються, деформуються (анаморфізуються) під впливом людського чинника – ментальностей, образних уявлень. І. Лакост запропонував новий погляд на категорії «кордон» та «простір» з урахуванням стратегій «внутрішньої геополітики» (*la geopolitique interne*) та культурної гетерогенності. Будучи редактором французького журналу з географії та геополітики «Геродот», вчений акцентував увагу на проблемі стабільності кордонів у геополітичному просторі та прагнув адаптувати геополітичні концепції до реальних територіальних проблем. Фактично І. Лакост пропонував нове визначення геополітики, яке базується на її «деглобалізації» та актуалізації локальних та регіональних детермінант⁵⁸. Його «внутрішня геополітика» тісно корелює із концепціями геополітичної регіоналізації, які розробляються в контексті пошуку оптимальних моделей просторової організації та адміністративно-територіального устрою держав, визначення пріоритетів внутрішньої геостратегії, вибудови моделей взаємовідносин між центром і регіонами.

Заслуговують на увагу і теорії, які для прояснення логіки геополітичних стратегій і практик послуговуються концептом «єдності долі» простору, орієнтованого на дослідження історичних і культурних умов формування регіонів та суб'єктивним усвідомленням образу території з боку носіїв регіональної ідентичності. Творення «колективної долі» внаслідок подій, що викликають відчуття соціальної солідарності, відбувається через партикулярні (суб'єктні) неісторичні форми сприйняття дійсності. В результаті має місце спонтанне конструювання конкретних соціальних практик або регіональних просторів, функціонування «глокальної біографії», яка дозволяє локальній групі протиставляти себе глобальній спільноті⁵⁹.

Україна являє собою ідеальний об'єкт для практичної перевірки теорій регіонального розвитку. Сформувавшись на стику трьох цивілізацій – західної, православної та ісламської, вона зіткнулася із проявами «внутрішньої геополітики» раніше, ніж встигла сформувати власну державність. Щоб уявити собі межі геополітичного простору України в історичній ретроспективі, доводиться вдаватися до певної модернізації, навіть провіденціалізації історичного процесу, представляючи як певну цілісність те, що не було нею упродовж віків. Витоки розмежування двох частин України зазвичай пов'язують з польсько-московським суперництвом і Переяславськими угодами. Соціологи вважають, що джерела регіональної диференціації глибші. За О. Вишняком, практично лінія розмежування

⁵⁸ Lacoste Y. Géopolitique des regions française. La façade occidentale. – Paris, 1986.

⁵⁹ Beck U. Power in the global age. A new global political economy. – Cambridge, 2007. – P. 102-105.

двох політичних типів регіонів сягає часів Інґварсонів та Гедимінасів і йде уздовж кордонів Русі (Київська, Чернігівська, Галицько-Волинська землі) та Степу за датської династії Інґварсонів X–XIII століть або кордонів Великого Князівства Литовського та Кримського ханства XIV–XV століть. Це приблизна межа між автохтонними українськими землями, освоєними предками українців понад тисячоліття тому, і землями нового освоєння, де українці живуть упродовж останніх трьох століть. У різних частинах України сформувалися багато в чому відмінні ментальні структури, ціннісні пріоритети, особливості політичної культури⁶⁰.

Не менше важило те, що українські частини спочатку трьох, а потім двох імперій жили в різному просторі і в різному часі; більше того, вони часто потрапляли в ситуацію об'єктів, за які велася збройна боротьба. Життя на «межі», у зоні безперервних конфліктів, формувало стереотипи постійної боєготовності, з одного боку, і виживання в екстремальних умовах, з іншого. Звідси велика роль воєнізованих формувань, схильність до анархії; звідси ж і велика рухливість населення, яка зробила міграції й колонізаційні переміщення важливою ознакою способу життя.

Територіальна еволюція України відзначається стадіально-циклічним характером політико-географічних змін. Циклічність пов'язана з чергуванням територіального розширення та стискування, особливо на західних і південно-західних рубежах. Для часів Київської Русі притаманна тенденція розширення, далі почався процес стискування і розпорошення у складі сусідніх держав. Новий етап розширення української території був пов'язаний із геополітичними змінами кінця XVIII ст. у Східній і Центральній Європі, зокрема поділами Польщі, а новий етап стискування – з розчленуванням земель України на початку XX ст. між СРСР, Польщею, Чехословаччиною, Румунією. Саме ці чергування розширення і стискування і створили історико-географічні субцентри нинішньої України.

Територіальна система України склалася ще в епоху феодалізму, коли князь асоціювався із своєю вотчиною, а відносини між феодалами фактично формувалися як відносини між територіями. Територіальний принцип був визначальним у збиранні податків, несенні військової служби. В процесі історичного розвитку територія стала виконувати функції службового утворення, підпорядкованого розв'язанню певного кола проблем. Засновник української географії С. Рудницький вважав національну територію головною ознакою нації. Психічна структура людини, доводив він, великою

---

⁶⁰ Субкультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С. 197.

мірою залежить від «специфічностей терену»⁶¹. Поняття «територія України» було впродовж багатьох століть умовним, по суті метафоричним. Україна ні в якій формі не була присутня у територіальному поділі обох імперій – Російської і Австро-Угорської. У баченні О. Толочка простір, що пізніше буде названо Україною, належало «виобразити» з різнорідних елементів: «козацької» Малоросії, «запорозької» й «татарської» Новоросії, «польських» Волині та Поділля, австрійської Галичини. На зламі XVIII–XIX ст. мало кому спало б на думку, що усі ці різнорідні регіони мають спільну історію і заселені одним народом⁶².

Історична доля українських земель склалася таким чином, що після розпаду Київської Русі жодна з них не жила самостійним державним життям. Закарпаття ще в XI ст. потрапило під владу Угорщини. За Галичину, державотворчі інтенції якої у XIII ст. були підірвані золотоординськими властителами, вели боротьбу Польща, Велике князівство Литовське і Угорщина. Подніпров'я і Волинь, завойовані Золотою Ордою, перейшли під владу ВКЛ внаслідок своєрідного кондомініуму – дипломатичної угоди, яка зберігала данницьку залежність цих земель від ханів. Територія між Дніпром і Прутом входила з XV ст. до складу новоствореного Молдавського князівства, що перебувало у васальній залежності спочатку від Польщі, а потім від Туреччини. У Криму генуезько-венеціанські колонії ділили владу з уламком Золотої Орди – Кримським ханством. За Чернігівщину і Новгород-Сіверщину велася боротьба між ВКЛ та Московією.

Переломним для центрального масиву українських земель став 1569 рік. Внаслідок Люблінської унії Середнє Подніпров'я і Волинь перейшли під владу Польщі. Це означало для них докорінну перебудову всього усталеного життєвого укладу – на відміну від Великого князівства Литовського, яке не посягало на «руську» мову, православні релігійні традиції та звичаєве право, Польща силою насаджувала католицизм, польську мову, новий адміністративно-територіальний устрій.

XIV–XVI ст. – період найбільш інтенсивної регіоналізації України. Істотні відмінності виникають насамперед у правових системах – у північній частині України діяло давнє руське право, у Галичині і у багатьох містах ВКЛ переважало німецьке, у Підкарпатській Русі – волоське. На деяких територіях Полісся норми Литовських статутів

---

⁶¹ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 25; Його ж: До основ українського націоналізму. – Відень, 1923. – С. 162.

⁶² Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – Т. 1. – К., 2004. – С. 275-276.

1529 і 1566 рр. зберігали силу аж до XIX ст. Відповідно формувалися відмінності у принципах землеволодіння й землекористування, формах громадського устрою, у всій традиційно-побутовій культурі. Яскравою своєрідністю відзначався козацький етнокультурний пласт, що мав власну систему організації з елементами духовно-лицарських начал і традиціями військового побратимства. Змушений реформувати систему прикордонної оборони під тиском постійних татарських набігів, польський уряд у 60-х рр. XVI ст. легітимізував козацтво і поступово перетворив його у напівпривілейовану військову верству. Обов'язки оборони перебирає на себе Запорозька Січ, під патронатом якої відбувається покозачення міщан прикордонних замків та їхніх околиць. Створивши в Середньому Подніпров'ї власні укріплення (Січі), козаки дали зразок небаченої до того часу суспільної організації, що нагадувала водночас і військові табори, і лицарські ордени. Перша така Січ за дніпровськими порогами існувала вже від 80-х років XVI ст.

Поляки швидко зрозуміли, що козацтво, на яке покладалися захисні функції, виступає швидше як джерело нестабільності. Починаючи з 90-х років козацькі повстання, в які втягуються і селяни, наводили жах на шляхту Київського та Брацлавського воєводств. У 1595 р. майже вся Волинь і Київщина опинилися під владою козацького війська під проводом С. Наливайка. Жорстокість, яку виявляли польські магнати при придушенні повстань, живила дух протесту, який охоплював не лише козацтво, але й усі пригноблені стани українського суспільства.

Нестабільність у Речі Посполитій посилювалася і церковним протистоянням. Спроба об'єднання двох християнських церков – грецької і римської – завершилася у 1595 р. указом папи про прийняття української православної церкви під свою зверхність. Незважаючи на зливу протестів, якими супроводилося це рішення, відповідно до рішень Брестського церковного собору 1596 р. в Україні з'явилася нова, греко-католицька (уніатська) церква. Вона зберегла східний обряд православ'я, але визнала зверхність папи. Задумана як засіб порятунку від ополячення і окатоличення народу, унія своєї мети не досягла. Більше того, вона сприяла поділу українців на дві ворогуючі конфесії, відмінності між якими з часом поглиблювалися. Але слід бачити й інше – те, що полеміка між православними й уніатами стала стимулом для процесів національного самоусвідомлення, пошуків місця православ'я в системі інших релігійних вчень. Вона активізувала політичне життя, сприяла появі багатьох яскравих особистостей, прискорила процеси самоорганізації українського суспільства.

При аналізі процесів наростання антагоністичних суперечностей у Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. не можна абстра-

гуватися і від того факту, що на економічний фон накладалися складні геополітичні конфігурації, пов'язані із пануванням притаманної середньовіччю системи сюзеренно-васальних або ленних відносин. Саме ними зумовлювалися «переходи» князів від одного сюзерена до іншого, а відтак і відчуження територій, зміни державних кордонів. Територіальні проблеми мали в своїй основі процес перетворення «приватних» сюзеренно-васальних відносин у міждержавні, який розтягнувся на кілька століть. Особливе становище українських земель у цьому процесі полягало у тому, що на ґрунті своєрідного імунітету козацтва у Речі Посполитій уже з другої половини XVI ст. почався довготривалий процес автономізації майбутнього Війська Запорозького⁶³.

Національна революція середини XVII ст. не тільки докорінно змінила розстановку політичних сил у регіоні Подніпров'я, але й означала перехід частини масиву традиційного розселення українців на нову цивілізаційну орбіту. Завдавши польській владі відчутних ударів, козацтво в союзі з духовенством заклало основи нової територіальної організації і власної державності. Польські магнати і шляхта як панівні стани змушені були тікати або поступитися домінуючими позиціями козацькій верхівці. Але революція принесла із собою і чимало соціальних драм, активізацію втручання в українські справи Кримського ханства, депопуляцію значних територій. Прийняття протекторату російського царя не виправдало сподівань козацької верхівки, а втягнення у боротьбу за українські території не лише Росії, але й Туреччини, а згодом і Швеції призвело до територіального розчленування українських земель і зробило проживання у спустошених регіонах практично неможливим⁶⁴.

Початком нового акту історичної драми, що розігралася на українських теренах, став 1667 рік, коли Дніпро, за М. Максимовичем, «став розлучником двох рідних половин козацької України» і на місці єдиної держави з'явилося кілька залежних із окремими урядами, відмінними правовими системами⁶⁵. Після того, як Андрусівською угодою був зафіксований поділ сфер впливу між Польщею і Московією, українська Правобережна Україна лишилась за Польщею. Довершило запусіння величезної території понад сотисячне турецьке військо, що в союзі з українським гетьманом П. Дорошенком, який прийняв протекторат Туреччини, включилося у війну

---

⁶³ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – Київ–Нью-Йорк, 2003. – С. 35-36.

⁶⁴ Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. – К., 2019.

⁶⁵ Максимович М.А. Бубновская сотня // Собрание сочинений. – Т. 1. Отдел исторический. – К., 1876. – С. 747-832.

з Польщею. За Бучацьким договором 1672 р. польський уряд змушений був відмовитися від своїх прав на Правобережжя України і визнати «Українську державу» П. Дорошенка. Поділля відійшло до Порту. Тут було створено Кам'янецький ейялет, який включав територію колишніх Подільського, Могилівського, частково Брацлавського та Уманського полків. Решта території Брацлавщини і південно-західної частини Київщини була передана під безпосереднє управління П. Дорошенка. Туреччина розраховувала, що їй вдасться порядкувати і тут руками підлеглого гетьмана. Але після відмови Польщі від своїх прав на правобережні українські землі у боротьбу за них активно втрутилася Росія. Війна спалахнула з новою силою, і П. Дорошенко, не будучи в силі завадити плюндруванню краю, склав присягу на вірність представнику московського царя⁶⁶.

Компроміс було знайдено лише у 1686 р. За «Вічним миром» Польща змушена була відмовитися від Поділля на користь Туреччини, а вкінці спустошені Брацлавщина і південна Київщина мали стати незаселеною нейтральною територією. Хоча за умовами миру Правобережжя відійшло до Польщі, Київ лишився у складі Росії. Таке неприродне становище, коли центр історично сформованого регіону був відділений від нього державним кордоном, тривало понад століття і спричинилося до складного переплетення різних впливів і інтересів. Московія намагалася поширити свій вплив на Правобережжя, використовуючи оновлені версії концепцій «Третього Риму» та «обраної держави» з обґрунтуванням власного права на візантійську спадщину. Польща добивалася повернення своїх маєтків, втрачених під час Хмельниччини. Українська старшина хиталася між проросійською, пропольською, протурецькою орієнтаціями. Наслідком тривалого громадянського протистояння було цілковите спустошення краю, масовий відтік населення Правобережжя на схід.

Геополітичні зрушення кінця XVIII ст. означали нові докорінні зміни у статусі тих українських земель, які входили до складу Польської держави. В результаті другого і третього поділів Польщі вони були поділені між Росією і Австрією. За другим поділом Речі Посполитої (1793) до складу Російської імперії увійшли землі Київщини, Брацлавщини та Східної Волині. Одночасно Росії вдалося відібрати у Османської імперії значну територію у пониззі Дніпра і анексувати Крим. Так, перестали існувати два державні конгломерати, які впродовж віків справляли великий вплив на життя українського етносу – Річ Посполита і Кримське ханство. Зміцнилася Російська імперія, якій вдалося об'єднати під царським скіпетром

---

⁶⁶ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К., 2011.

більшу частину українських земель і поширити на них власні управлінські стандарти. Посилилася політично, у тому числі за рахунок приєднання Галичини й Буковини, і Австро-Угорщина, хоч продовжувала лишатися «клаптиковою» монархією з безліччю проблем, породжуваних етнічною неоднорідністю й соціальною нерівністю.

Перевага у тривалій боротьбі Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії за українську «спадщину» виявилася, отже, на боці Росії. В результаті поділів Польщі та успішного завершення анексії Криму їй вдалося закріпити за собою значну територію, яка здавна належала до ареалу розселення предків українців. І хоч внаслідок численних війн правобережні й південні землі України були спустошені, а територіальні прирощення співпали у часі з руйнуванням решток української автономії, все ж у житті українського народу почалася нова доба. Геополітичні зміни створили передумови для великих міграційних процесів, а ці процеси, у свою чергу, створили нову українську територію. Межі українського розселення, що сформувалися історично, значно розширилися.

Втім, територіальні та демографічні зміни ніяк не позначилися на політичному статусі України. Для світу вона, як і раніше, не існувала. Намагання стерти будь-які відмінності між росіянами і українцями, повністю асимілювати останніх відбивали не тільки пропагована урядовими колами Росії теорія єдності «трьох гілок російського народу», але й закріплення за новоприєднаними землями назв «Юго-Западный край» та «Новороссия». Місцева еліта у своїй переважній більшості спокійно мирилася з асиміляційним напрямом політики царського уряду, оскільки належність до російського дворянства давала їй чимало переваг. Скасування у 30-х рр. XIX ст. дії традиційного українського права, а також залишків міського самоуправління поставило останню крапку у долі української автономії.

Упродовж XIX ст. на українських територіях Російської імперії усталилася триступенева адміністративно-територіальна структура: політичними утвореннями першого порядку були губернії, які на певних історичних етапах об'єднувалися в генерал-губернаторства, другого – повіти, третього – волості і населені пункти. Окремі території мали статус градоначальств. Як експеримент була запроваджена система військових поселень, але від неї досить швидко довелося відмовитися. Двоступенева система вибудовувалася на територіях, які опинилися у складі Австро-Угорської імперії, де на першому рівні перебували коронні краї, на другому – округи (цинути, жупи). У Східній Галичині неприродне поєднання в одній адміністративній провінції двох народів і польська монополія в

управлінні стали причиною гострих тертів і незгод. Але польський чинник теж не можна оцінювати однозначно: поляки давали українцям наочний приклад національної самоорганізації. Конкуренція з польським націоналізмом сприяла радикалізації галицького регіоналізму. Український національний рух у західному регіоні мав можливість діяти легально, що створювало передумови для формування зародків громадянського суспільства⁶⁷.

Впродовж XIX століття регіональна структура України вималювалася досить чітко, тому що в її основі лежали історичні та соціокультурні чинники. Виразну специфіку зберігали Лівобережна Україна (колишня Гетьманщина), Правобережна Україна (за російською термінологією Південно-Західний край), Слобідська Україна, Південна Україна (Новоросія). Що ж до Західної України, то особливості цього регіону визначалися його належністю до західної цивілізації. Щоправда, стосовно XIX століття поняття «Західна Україна» було розмитим і неусталеним – М. Грушевський застосовував його як збірне, що включало і Поділля, і Волинь, і Побужжя⁶⁸. В історичних працях здебільшого щодо цієї території використовувалися історичні назви – Галичина, Червона або Галицька Русь, Гуцульщина, Буковина. Відмінності у суспільно-політичному устрої і соціонормативній культурі Галичини, Буковини й Закарпаття були настільки очевидними, що правомірність віднесення їх до одного регіону ставилася під сумнів і тоді, і пізніше.

Австрійська політика у Галичині будувалася за принципом «поділяй і владарюй». Польські позиції в краї лишалися пріоритетними, і це створювало обстановку гострого етнічного протистояння між поляками й українцями. Наслідком стало перетворення етнічного критерію на головну ознаку політичних розмежувань. І регіональна ідентичність, і історична пам'ять вибудовувалися тут з пріоритетом етнічності. Вона ж виступала як каталізатор радикалізації суспільних настроїв в регіоні в контексті Першої світової війни і краху Австро-Угорської монархії.

Відповідно до Ризького договору від 18 березня 1921 р. доля України була вирішена Росією і відродженою Польщею шляхом її розчленування. Договір підбив ризку під самостійницькими планами УНР і ЗУНР, узаконивши контроль більшовицької Росії над більшою частиною території України. Виграла від нього і Польща, яка одержала чималу територію на схід від т.зв. лінії Керзона – лінії,

---

⁶⁷ Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: людність та імперії. – К., 2022. – С. 41-110.

⁶⁸ Грушевський М. Нарис історії українського народу // Твори у 50 тт. – Т. 22. – Львів, 2015. – С. 282.

що її Антанта визнала за природний східний кордон цієї країни. Зокрема, до Польщі тепер входила Західна Волинь, яка раніше була частиною Російської імперії. За Польщею лишилися і Холмщина з Підляшшям. Буковину окупувала Румунія – разом із Бессарабією, яка до 1918 р. входила до складу Російської імперії. Закарпаття стало об'єктом складних геополітичних комбінацій, внаслідок яких опинилося у складі Чехословаччини⁶⁹.

Що ж до основного масиву українських земель, то обстоювання певною частиною місцевих еліт ідей незалежної радянської національної державності успіхом не увінчалось, як і паралельні спроби створити радянський регіональний анклав на сході України. Більшовики, яким вдалося використати інтернаціоналістські ідеї для відновлення єдності колишньої імперії, до регіоналізму виявляли амбівалентне ставлення. Під час громадянської війни вони жорстко викоринювали регіоналістські прояви у «нелояльних» до них ареалах і не мали нічого проти радянських маріонеткових республік. Після її завершення вони зробили ставку на жорстку централізацію всередині правлячої партії і на своєрідний квазіфедералізм у державному будівництві. Більшовицькому центру вдалося відновити за федеративним фасадом втрачену єдність колишньої імперії і втягнути Україну у оновлений державний конгломерат під назвою СРСР. Потужний політичний та ідеологічний прес тут працював на нівелювання національних особливостей, хоча час від часу режим демонстрував прихильність до позірної «українізації». Зрештою йому вдалося істотно просунути по шляху створення по суті безнаціонального «радянського народу». Але спроба перенести цей експеримент у західний регіон, анексія якого розпочалася у вересні 1939 року, виявилася невдалою. Антирадянські настрої гостро давалися взнаки не лише в Галичині, але й на Волині. Масовий повстанський рух у регіоні почався на піку Другої світової війни і тривав ще майже 10 років після її завершення.

Результатом перемоги СРСР та його союзників у Другій світовій війні стало об'єднання у його складі основного масиву українських земель. Включення Західної України до складу Української РСР стало подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Нарешті було розв'язано українсько-польський конфлікт, що довго вичерпував сили обох суспільств. Крім того, радянська влада започаткувала запізнілу суспільну та індустріальну модернізацію регіону. Водночас не можна обійти увагою той факт, що про об'єднання

---

⁶⁹ *Сфіменко Г., Кульчицький С., Пиріг Р., Скальський В., Якубова Л.* Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). – К., 2021. – С. 11-23.

українців в межах однієї держави як наслідок Другої світової війни можна говорити лише узагальнено. Що ж до деталей, то кордони України і далі не відповідали ареалу етнічного розселення українців. Як уже зазначалося, поза межами УРСР лишилися споконвічні українські землі – Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина. Доля тих українців, які там після війни лишилися (150 тис. осіб) виявилася трагічною – в ході сумнозвісної операції «Вісла», здійсненої прорадянським урядом Польщі у 1947 р., вони були примусово виселені із своїх домівок і розміщені на західних землях цієї країни. У 1954 р. до складу УРСР увійшов Крим, що гостро потребував економічної модернізації після депортації кримських татар за десятиріччя перед тим. Діставши у 1991 р. автономний статус, Крим став осередком формування специфічної російської ідентичності, що перетворило його на ареал сепаратизму.

Зрозуміло, що не варто жорстко прив'язувати особливості регіонального розвитку лише до специфічності територіальної організації на різних історичних етапах. На формування просторових відносин впливали характер освоєння простору, тип етнічного розселення, ступінь урбанізованості території і ще багато чинників. Доволі умовні внутрішні кордони України, за Н. Яковенко, розділяли не лише держави і адміністративно визначені території, але й мовні та етнічні групи, релігії, ареали відмінних економічних укладів, культурні системи, і саме це зробило українські терени «яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів»⁷⁰. Але доля України склалася б інакше, якби структуруванням її майбутньої території не займалися у чужих столицях.

Підсумовуючи коротку схему просторових трансформацій на українських теренах, зауважимо, що незалежно від того, де перебував імперський центр, він намагався контролювати практично всі сфери політичного, економічного і соціального життя українців, керуючись у кращому разі завданнями освоєння простору, а у гіршому – вузькостановими чи корпоративними інтересами. Регіональна політика в СРСР була фактично підмінена регіональним плануванням, розпорошеним по багатьох міністерствах і відомствах, а політичне управління – адміністративним із майже повним витісненням населення із сфери політичних (владних) відносин. Останнє виступало не в якості громадян, а у вигляді маси, що легко піддавалася засобам маніпулювання свідомістю. Диспропорції у розміщенні продуктивних сил наростали паралельно із загостренням багатьох соціальних і екологічних проблем.

---

⁷⁰ Яковенко Н. Паралельний світ. – К., 2002. – С. 333.

Нові ризики й загрози, породжувані як глобальними, так і локальними чинниками, зумовлюють необхідність наукового структурування геопростору України не лише за усталеними адміністративними чи економічними критеріями, але й на основі геокультурної сегментації та з урахуванням чинника прикордоння. Те, що найбільш суперечливі процеси відбуваються саме на транскордонних територіях, обумовлює прискіпливе вивчення суспільно-просторових трансформацій, які зачіпають прилеглі до обох боків кордону території. Адже саме ці трансформації призводять до формування системної цілісності, єдиного для двох або кількох сусідніх держав соціокультурного простору. Простір та кордон втрачають лінійну територіальність і стають об'єктами осмислення, рефлексій, інтерпретацій, уявлень, моделювання та конструювання. Кордон розуміється як межа, що окреслює простори із специфічними соціокультурними характеристиками, а пограниччя перетворюється в просторовий контекст соціальних процесів, обумовлюючи їх перебіг, зміну форм та конструкцій.

Доводиться рахуватися з тим, що взаємодія культур на пограниччі відбувається не за логікою синтезу, а в руслі симбіозу, чим зумовлюється її нестала стабільність, культурна а-нормальність, здатна обертатися самовідчуттям певної ущербності й ображеності. Балансування «між» за таких умов може переживатися як певна культурна травма, а то й комплекс неповноцінності. Звідси схильність пограничних культур до консервації свого архетипічного коду і навіть до боротьби з іншими культурами. У таких випадках превалює розмитість національної самоідентифікації, консерватизм мислення й поведінкових практик, що дістає прояв у недосформованості історичного мислення й домінуванні мислення міфологічного. Подібні міркування уявляються особливо слухними, якщо розглядати їх у контексті «фронтір-студій». Загальний вплив одних народів і культур на інші очевидний, але у зонах пограниччя він створює ефект «накладання», формуючи гібридні ментальності й ідентичності.

А. Каппелеру належить ідея репрезентації явища фронтиру у чотирьох ракурсах: географічному – між різними природними зонами; соціальному – між різними способами життя й системами цінностей; воєнному – між осілим населенням та агресивними кочівниками; релігійному й культурному – як зіткнення різних систем світобачення. Ним уведено до наукового обігу поняття воєнного фронтиру, фронтиру інтенсивної експлуатації та фронтиру поселень⁷¹. Характерно, що фронтірність простору часто асоціюється зі

---

⁷¹ Каппелер А. Южный и восточный фронтир России в XVI–XVIII веках // *Ab imperio*. – 2003. – № 1. – С. 47-64.

свободою й суверенітетом. «Свобода і фронтір, – доводив М. Гердт, – передбачають одне одного: будь-яке ускладнення, будь-яке обмеження свободи є перешкодою, порогом, через який треба переступати»⁷². Так чи інакше, але саме в руслі «фронтір-студій» з'явився спеціальний науковий напрям, що вивчає «зони прикордоння» (*borderlands*) насамперед під кутом зору відмінностей у ментальностях та ідентичностях, але також із акцентом на розширенні «ареалу свободи».

Очевидно, що для з'ясування причин і наслідків регіональної строкатості України застосування ментального підходу є досить продуктивним. В контексті регіоналістики поняття «ментальність» вживається для пояснення явищ регіональної ідентичності і її залежності від природних, економічних, соціокультурних чинників. Те, що західні і східні регіони України демонструють різні ціннісні орієнтації, різні підходи до державної мови, символіки, дістає найбільш конструктивне пояснення через поняття ментальної ентропії. Для осмислення минулих просторових геостратегій та вироблення сучасних можуть виявитися корисними різні варіанти перцепціонізму (від лат. *perception* – сприйняття). Вони фокусують увагу на ментальних образах середовища, притаманних відмінним політичним культурам, у тому числі й сформованим на порубіжжі. Кожна з них створює свій образ культурного й політичного ландшафту, виходячи найчастіше не з домінуючих у даному соціумі уявлень і орієнтацій, а з геополітичних та ідеологічних завдань. Такий образ, значною мірою міфологізований, все ж має шанс стати реальним конструктом суспільної свідомості, і вже тому не може ігноруватися у наукових дискурсах.

Цікавою і продуктивною для дослідження кордонів і погранич виявилися теорія лімітрофів та «твердих платформ», розроблювана на українському матеріалі М. Михальченком. Розгляд кожної цивілізації як єдності «твердого ядра» (відносно однорідної платформи) й периферії відкрив шлях для аналізу вірогідності ослаблення «платформи» під впливом дії периферійних відцентрових чинників. Оскільки відсутні непрохідні кордони між периферіями сусідніх цивілізацій, що утворюють лімітроф, боротьба «платформ» за контроль над лімітрофами триває постійно. Саме у ній, а не у глобальному «зіткненні цивілізацій» (за С. Гантінгтоном), вбачається головний зміст конфліктів на сучасному етапі.

У баченні М. Михальченка лімітроф може бути і просто прикордонною областю, і своєрідним «санітарним кордоном» між ворожими блоками й державами. Україну він розглядає як лімітроф для Росії та

---

⁷² *Hardt M., Negri A. Empire. – New York, 2000. – P. 160-163.*

Європи, проміжний, міжцивілізаційний простір між західною і російсько-євразійською цивілізацією, з одного боку, і між тоталітарним, моноідеологічним минулим і невизначеним і невідомим майбутнім, з другого. Лімітрофізм України дістає прояви у незрілій політичній своєрідності, аморфних політичних інститутах, нечіткій зовнішньополітичній визначеності⁷³. Природно, що найбільш виразно ці риси лімітрофності виявляються у «проблемних зонах» порубіжжя. «Якщо народ лімітрофа не укоріняється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, зазначає С.Троян, – то його самоутвердження у формі незалежної держави залишається проблематичним. Лімітрофне положення України характеризується тривимірністю: у геополітичному вимірі вона опинилася між НАТО і Росією; в економічному – між країнами з ринковою економікою Заходу і державно-монополістичною економікою Росії; у духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним минулим і невизначеним майбутнім у формі лише ідеї про правову, демократичну, соціально орієнтовану державу⁷⁴.

Кожний соціум формує власне географічне середовище – сукупність елементів природного, соціального, етнокультурного характеру, які значною мірою детермінують умови буття. Від рівня культури залежить вибір соціумом того чи іншого варіанту суспільної організації, і надалі цей його вибір визначає подальший алгоритм його геопросторового і культурного розвитку. В етнокультурознавстві поєднання цих чинників позначається формулою «геокультурний простір функціонування національної культури»⁷⁵. Обмежений та ієрархізований, цей простір є тим ресурсом, який забезпечує внутрішню сталість нації та держави, її здатність протистояти небажаним зовнішнім впливам. Йому притаманні специфічні типи господарювання, політичних культур, функціональних міжособистісних зв'язків, власна ідентичність.

Пошук свого шляху розвитку, свого місця у глобальному світі для України є життєво важливим. Міждержавні відносини сьогодні обтяжені величезним спадком минулих протистоянь, війн, національних образ. В таких умовах регіональні відмінності здатні створювати конфліктні поля взаємодії і навіть призводити до кривавих сутичок. Прикордонні території, як ареали взаємозіткнень і взаємозапозичень, неминуче перетворюються на «рубежі» формування

---

⁷³ Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич, 2004.

⁷⁴ Троян С. Глобалізація і цивілізаційно-культурний феномен України // Науковий вісник Інституту міжнародних відносин. – 2010. – Вип. 1. – С. 65-69.

⁷⁵ Енциклопедія етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. – Ч. 1. – Київ, 2000. – С. 77.

колективних ідентичностей, які відділяють та протиставляють загальне «ми» від такого ж загального «вони». В умовах пограниччя людина здатна усвідомлювати саму себе і свою культуру лише у віддзеркаленні «іншого», що призводить до формування матриці гібридної культури та двовекторності співіснування. Простір українсько-російського пограниччя постає нині і як простір зіткнень і боротьби з агресором, і як простір усвідомлення власної національної ідентичності і відповідного вибору, завжди непростого, іноді нестримно болючого. Очевидно, що кожна країна, яка дбає про своє майбутнє, повинна уважно досліджувати феномен пограниччя та розглядати фактори прикордонних ризиків у контексті загальних проблем національної безпеки.

---

4. Імперативи регіонального розвитку у формуванні управлінських стратегій

Регіональний розвиток держави детермінований не тільки специфікою і рівнем економічного та ресурсного потенціалу, але й великою мірою – територіальними, історичними, культурними, соціальними, інституційними чинниками. Все частіше регіональні характеристики набувають статусу системоутворюючих норм і правил, які стимулюють і посилюють ефективність державного управління. Гетерогенність регіональних моделей управління обумовлює усвідомлення багатовекторності просторового розвитку та специфічних «життєвих стратегій» соціумів. Хоча регіональний простір розвивається за своїми законами, і процеси притягання і відштовхування у ньому рідко є урівноваженими, проте жодна держава не може ігнорувати пряму залежність людини і соціуму від дії просторових чинників. Успішність її регіональної політики прямо залежить від врахування регіонального імперативу, адже кращих форм структурування соціуму з метою впорядкування суспільних відносин, ніж територіальна організація, людство поки що не знає.

Проблема актуалізації імперативів регіонального розвитку у формуванні безпекового потенціалу держави набуває сьогодні особливого теоретичного та практичного значення. Глобалістика виявилася зручним полем для дослідження регіональної специфіки, оскільки адаптація загальних стандартів до локальних умов та місцевих традицій органічно вписується в концепцію «глокалізації» Р. Робертсона. Його теза про те, що глобальні і локальні тенденції здебільшого доповнюють одна одну, але в певних ситуаціях можуть

перейти у зіткнення»⁷⁶, чітко підтверджується наявною соціотрансформаційною динамікою. Діалектичність сучасних процесів глобалізації зобов'язує сполучати в регіональному управлінні базові інституційні форми, орієнтовані на збалансування інтересів влади й суспільства та локальні мережеві механізми й структури. Поліваріантне розуміння регіону як специфічного об'єкта політики й управління стимулює пошуки теоретичних аспектів державного регулювання розвитку регіонів в контексті обґрунтування новітніх моделей модернізації суспільства⁷⁷.

Перспективними для дослідження регіональної специфіки можуть виявитися спроби осмислення поліваріативності поняття «регіон» крізь призму просторових імперативів: глобального (як макрорегіону), геополітичного (як ареалу геополітичних стратегій), територіального (як територіально-просторової одиниці), адміністративного (як юридично інституалізованого елементу територіальної структури), соціального (як соціально-територіальної спільноти, що характеризується локалізацією суспільних відносин), культурно-етнічного (як частини країни з певною етнічною, мовною, культурною, релігійною специфікою), безпекового (як простору конфліктів та військових протистоянь). Територіально спрямований підхід в політиці держав (*place-based approach*) базується на пріоритетності інноваційного розвитку, який орієнтований на активізацію стимуляторів зростання функціональності регіону. Підвищення рівня використання регіональних ресурсів та посилення регіональної інтеграції сприяють пошуку балансу у політичних рішеннях щодо вирішення національних і регіональних проблем. Проте множинність детермінант, що впливають на регіональні та локальні процеси, унеможливають застосування універсальних моделей просторового розвитку, що обумовлює складність та суперечливість вирішення територіальних проблем у державній політиці.

Процеси активної регіоналізації в сучасному світі не варто розглядати лише під кутом зору оптимізації державного управління чи нової диференціації простору. Йдеться про набагато складніший процес своєрідної соціокультурної компенсації відчуження людини від глобалізованого світу. Щоб простір існування людини відчувався нею як співмірний її запитам і очікуванням, процеси глобалізації мають обов'язково «врівноважуватися» створенням додаткових локальних рівнів самоорганізації. Саме вони здатні забезпечити

---

⁷⁶ Robertson R., Knondker H. Discourses of globalization: preliminary considerations // International sociology. – 1999. – Vol. 13. – P. 25-40.

⁷⁷ Керецман В.Ю. Державне регулювання розвитку регіонів в Україні. Теорія і практика. – Ужгород, 2019. – С. 82-85.

людині усвідомлення власного суверенітету у безкрайому просторі культурних смислів. На культурному пограниччі ситуація ускладнюється внаслідок присутності варіативної специфіки соціокультурних процесів та сприйняття регіону як території і як спільноти – своєрідного символу простору і групи водночас. Також в умовах пограниччя значно активізується потенціал регіональної безпеки в контексті захисту життєво важливих інтересів регіону, забезпечення сталого розвитку, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації реальних та потенційних загроз.

Соціокультурний простір пограниччя охоплює територіальні зв'язки мешканців, соціально-політичні інститути контактуючих систем, суспільне і культурне середовище просторового ареалу. Соціальна активність соціуму проявляється в темпоральних стратегіях, завдяки яким формується логіка сприйняття минулого, сьогодення та майбутнього, відбувається регулювання соціокультурної динаміки. Характеристика темпоральних стратегій може фіксуватися як на мікрорівні (суб'єктно-об'єктні відносини) так і на контекстуальному (структурні зв'язки та соціокультурні ієрархії). Сукупність різних історичних, культурних та структурних детермінант, суттєво впливає на всю систему управління та життєдіяльності. Стратегії управлінських та комунікаційних практик великою мірою залежать від геополітичних проєктів розвитку з боку глобальних світових гравців, національних соціально-економічних програм регіонального розвитку, напрямів та цілей політичних центрів та локальних груп⁷⁸.

Прийнятне середовище для реалізації всіх цих стратегій створює чинник безпеки. Структурні елементи регіональної безпеки орієнтовані на захист основ конституційного ладу, територіальної цілісності та запобігання сепаратизму, забезпечення обороноздатності держави, недоторканості державних кордонів, децентралізації влади, здійснення місцевого самоврядування, стабільності функціонування інститутів державної й регіональної влади. Заходи регіональної безпеки умовно поділяють на дві категорії: 1) заходи захисту, які передбачають пряму дію влади через систему органів в разі виникнення та негативного впливу певних явищ та процесів, що становлять загрозу для ефективного розвитку та 2) заходи забезпечення ефективного функціонування регіональних інституцій, що

---

⁷⁸ Barca F. The case for regional development intervention: Place-based versus place-neutral approaches // Journal of regional science. – 2012. – Vol. 52. – № 1. – P. 134-152.

спрямовані на створення умов для реалізації регіональної політики та сталого розвитку регіону⁷⁹.

Активізація проблем глобальної й національної безпеки наприкінці ХХ ст. спричинила розвиток соціології безпеки, основним завданням якої було максимальне розуміння витоків можливих безпекових загроз та перешкод, що заважають їх мінімізувати. Основоположник всесвітньо відомої наукової школи, яка склалася в рамках Копенгагенського інституту досліджень миру Б. Бузан опублікував ряд вартісних праць з обґрунтуванням нових для тодішньої політичної науки понять сек'юритизація (*securitization*), регіональні комплекси безпеки (*regional security complex*), референтний об'єкт (*referent object*). Новизна цих підходів зумовлювалася насамперед вибудовою типологізації регіонів в системі міжнародної безпеки на основі принципів неореалізму та конструктивізму, базованих на переконанні «більшість загроз легше переміщуються на коротких дистанціях, аніж на довгих»⁸⁰. Вчений запропонував концепцію соціального конструювання реальності, в межах якої соціальний порядок, зокрема на міжнародному рівні, слід розуміти як конструкт, що дає можливість визначення критеріїв типологізації та класифікації соціальних систем.

Піддаючи критиці теорії зіткнення цивілізацій С. Гантінгтона, науковці Копенгагенської школи обґрунтували власну теорію, згідно з якою безпеку варто аналізувати на регіональному рівні, адже всі проблеми міжнародної безпеки виникають на основі (інтер)регіональних конфліктів і не мають відношення до цивілізаційних розколів. Теоретико-концептуальний інструментарій класичної теорії регіонального комплексу безпеки цілком застосовний для аналізу українсько-російської кризи. Як зазначає А. Баскакова, «теорія регіональної безпеки пояснює дії учасників кризи як безпосередніх сторін конфлікту – України та Росії, так і позарегіональних акторів – США/НАТО, ЄС та ін., а також відображає більш широкую сутність конфлікту – зіткнення інтересів двох регіональних комплексів безпеки: російського, або пострадянського, та західноєвропейського, а також пояснює роль України для регіональних та позарегіональних гравців, сутність якої полягає у тому, що наша держава виступає

---

⁷⁹ Зінченко О.А. Безпековий фактор у формуванні позитивного іміджу регіону // Сучасні трансформації організаційно-економічного механізму менеджменту та логістики суб'єктів підприємництва в системі економічної безпеки України. – Дніпро, 2017. – С. 361-372.

⁸⁰ Buzan B., Waever O. *Regions and powers: the structure of international security*. – New York, 2003. – P. 17.

свого роду плацдармом для конфлікту інтересів двох комплексів безпеки»⁸¹.

В контексті розвитку концепції регіональних комплексів безпеки Р. Таваресом була запропонована теорія кластерів регіонального миру і безпеки, увага в якій акцентується на тому, що для розуміння регіональної динаміки і побудови миру та безпеки необхідно повністю проаналізувати внутрішні механізми взаємодії в кожному конкретному регіоні. У баченні Р. Тавареса, регіональний кластер включає шість ключових елементів: агенти миру і безпеки (актори, здатні забезпечити трансформацію небезпечного середовища в безпечне); інструменти для побудови миру (ініціативи, політика, методи і процеси управління загрозами); модель безпеки (аналогічна моделі Б. Бузана); конфліктна модель (з високою інтенсивністю і тривалістю конфлікту); позитивна модель миру (економічний добробут та особистісна самореалізація); рівень регіональної інтеграції (плюралістична система регіональних інститутів безпеки). Варіативність кластерів миру і безпеки можна представити у вигляді регіональної фрагментації, регіональної коаліції, регіонального співтовариства та регіонального державного устрою⁸².

Зазначаючи, що концентрація уваги на процесах сек'юритизації, дієвість яких в просторі регіональних комплексів є недостатньо доведеною, Р. Таварес обґрунтував доцільність вивчення взаємних змін між компонентами регіонального миру і безпеки, які «дозволять створити більш всеосяжну картину того, що відбувається і спрогнозувати майбутнє» та запропонував класифікацію регіонів, виокремлюючи регіони небезпеки-насилльства і регіони миру-безпеки. Фокусуючи увагу на процесі появи того чи іншого типу регіонів, причинах формування тієї чи іншої інтегративної моделі Р. Таварес репрезентує модель структурування світу за допомогою регіональних кластерів і наголошує на необхідності уважного осмислення процесів і взаємозв'язків всередині їх мирних та безпекових конфігурацій⁸³.

Державна територія є уособленням політичного простору в межах якого діє суверенітет, налагоджена система адміністративного управління та безпеки. Структурування простору відбувається за багатьма критеріями, проте культурні та ідентичнісні становлять

---

⁸¹ Баскакова А.С. Особливості використання теорії регіонального комплексу безпеки для вивчення причин кримської кризи та російсько-української війни // Політикус. – 2021. – Вип. 3. – С. 30-36.

⁸² Tavares R. Understanding regional peace and security: a framework for analysis // Contemporary politics. – 2008. – № 14 (2). – P. 107-127.

⁸³ Tavares R. Regional clustering of peace and security // Global change, peace and security. – Gothenburg, 2009. – № 21 (2). – P. 153-164.

суттєвий пріоритет в утворенні локальних територій. Влада та управління виступають головними важелями формування національних, державних та адміністративних кордонів. Визнання влади та політичної еліти є умовою актуальності політичної ідентичності, яка гарантує «лояльність прикордоння» в його територіальному самовизначенні до національного центру та сталість державного кордону, як індикатора стабільності держави⁸⁴. Децентралізаційні процеси, які стають поширеним явищем, актуалізують дослідження проблем «подвійного суверенітету», «багаторівневого управління», «мережевого суспільства» крізь призму концепту регіоналізації, яка розглядається як основа демократизації і подолання централізму. Вирішення суперечностей глобального та регіонального векторів розвитку пов'язується із встановленням ефективного управління територіями та запровадженням мультифункціональності кордонів⁸⁵.

Далеко не завжди усвідомлюється, що чимало деформацій, які нині гальмують процеси соціальної трансформації, сягають корінням не лише у радянську епоху, але й у більш віддалені від нас часи. Кожній еволюційній формі політичної організації притаманний певний горизонт сприйняття простору, який задає рівень складності політичній стратегії. Система націй-держав у Західній Європі почала формуватися в час, коли правителі діставали дедалі більші можливості контролю над своїми територіями. В міру зміцнення цієї системи набувало чинності поняття суверенітету, автором якого вважають французького мислителя Ж. Бодена. У фундамент цього поняття закладалася ідея абсолютної влади над громадянами і всеохопного контролю суверена над територіальними одиницями, з яких складалася система. Конструкція просторової організації західноєвропейських суспільств була закріплена Вестфальським миром 1648 р. Поступово суверенний територіальний ідеал визначив найбільш прийнятні просторові рамки для організації внутрішнього політичного життя в Європі. Хоча у XVIII ст. цей принцип почав розмиватися і на деякий час був відтіснений імперськими амбіціями Наполеона, все ж ще упродовж цілого століття система суверенних територіальних держав трималася на авторитеті правителя, який контролював свою територію. Захитався цей принцип лише під ударами націоналізму XIX ст., коли носієм суверенітету стала вважатися нація.

---

⁸⁴ Newman P., Paasi A. Fences and neighbor in the postmodern world: boundary narratives in political geography // Progress in human geography. – 1998. – № 22. – P. 186-207.

⁸⁵ Мамонова В.В. Методологія управління територіальним розвитком. – Харків, 2006. – С. 17-22.

В контексті здатності державних кордонів регулювати і структурувати відносини між політичною владою і суб'єктами, вони розглядаються як специфічні мембрани, завдяки яким відбувається фільтрація різноманітних потоків та систем. Саме регулюючий потенціал та символічне навантаження кордону можуть стати тією домінантою, яка забезпечить баланс між суверенітетом, глобальним управлінням та безпековими стратегіями. Пошук суспільного ідеалу і раціональних моделей територіального облаштування тривають вже не одне століття. Вирішальний вплив на цей процес мали ідеї децентралізованої федерально-республіканської держави, які з'явилися у контексті революції на північноамериканському континенті, а також спроби поєднання гуманізму й демократії у програмних настановах Французької революції кінця XVIII ст. Відбивався на тогочасних суспільних умонастроях і доробок німецьких мислителів XVIII – початку XIX ст., в якому виразно прозвучали ідеї культурного самовизначення народів і «федерації вільних держав». Бурхливий розвиток науки та поширення освіти живили ідеї прогресу і водночас пробуджували протестні настрої. Природно, що саме в опозиційній суспільній думці з'явилося чимало моделей переустрою систем територіального і державного управління. Більшості з пропонувананих моделей не судилося дійти навіть до стадії політичних проєктів. Вони залишилися в історичній пам'яті лише у вигляді документів політичної думки, які тією або іншою мірою впливали на стан суспільної свідомості.

Не очікуваний майже ніким розпад СРСР – одного з останніх на планеті потужних утворень імперського типу – активізував пошук наукових відповідей на проблему дихотомії «централізму – децентралізації» і впливу суспільно-політичної думки на процеси «десуверенізації» й «постсуверенізації». Як засвідчили події останніх років, сам по собі феномен етнічності у протистояннях світобачень і ціннісних систем відіграє далеко не першорядну роль. В українсько-російському конфлікті значно більшою мірою дають про себе знати залишки радянського виховання на класових пріоритетах і нетерпимості до інакомислення, що, зрештою й зробило догми «русского мира» своєрідними заміниками донедавна популярної «радянськості». Намагання путінських ідеологів і політтехнологів представити увесь пострадянський простір як сферу власних геополітичних інтересів, чітко виявлене небажання рахуватися з нормами міжнародного права й моралі – не просто пошук виходу із глухого кута нерозумної політики, а довготривала стратегія руйнування підвалин Гельсінського світоустрою. Простеження не тільки її ідеологічних засад і механізмів ієрархізації, але й засобів протидії їй на різних регіональних і локальних рівнях – завдання, здатне вивести на осмислення корисних уроків ціннісних конфліктів і протистоянь.

Сьогодні зрозуміти сутність тривалого протиборства російської та української ідей неможливо на ґрунті тих спрощених підходів, які були запропоновані у рамках антиколоніальних підходів. Значно більш продуктивним може бути уведення інтелектуальних пошуків у русло концепцій граничності й порубіжжя, з одного боку, і фрактальності, з другого. А також з'ясування «точок зіткнення» архаїки в її новітніх реінкарнаціях з процесами суверенізації у різних проявах та іпостасях. Адже саме рубіжності, зауважує О. Рафальський, притаманна певна «негативна діалектика». Той самий фактор, який сприяє етнічній ідентифікації й стратифікації, водночас слугує інструментом певного заперечення інакшості, дистанціювання від неї⁸⁶. На перший погляд уявляється доволі дивним намір керівників РФ, озвучений на засіданні Ради з міжнародних питань в Астрахані (жовтень 2016 р.), спеціальним законом пояснити, що ж являє собою російська нація і якою може бути її роль «у стратегії з розвитку національних відносин у Росії». Але, як зазначала Л. Шевцова, новий закон не просто мав «довести до розуміння росіян, хто вони, власне, такі». Коли звужується інструментарій управління у зв'язку з поворотом країни у бік неоімперіалізму, саме час активніше переконувати аморфну спільноту у необхідності не виходити за межі імперативу, що його виробляє правляча еліта. Йдеться, отже, про формування російської нації і врегулювання усієї системи міжнаціональних відносин на оновленому фундаменті «захисту ідентичності». Ідеологи РФ розраховують на те, що така розмита формула «захисту» відволікатиме увагу від свавілля влади й акумулюватиме суспільну енергію у безпечному для неї руслі, на ґрунті стратегії стримування «згубного й загниваючого Заходу». Але за такого напряму зовнішньої політики Росії «ще довго доведеться болісно копірситися з власною ідентичністю і перш за все з її імперським наповненням»⁸⁷.

Зрозуміло, що на шляху уважного розгляду як сприятливих, так і гальмівних чинників поступу на ниві самоідентифікацій проблема не спрощується, а, навпаки, ускладнюється. Але упевненість у тому, що політичне моделювання й прогнозування в українській історії заслуговує на спеціальний ракурс його дослідження, спонукує до пошуків нових підходів в осмисленні проявів «притягання – відштовхування» в українському просторі. Продуктивне подолання імперської і радянської спадщини територіальної організації немис-

---

⁸⁶ Рафальський О.О. Етнополітична ситуація в Автономній Республіці Крим як чинник стабільності в Україні // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К., 2004. – С. 39.

⁸⁷ Шевцова Л. «Інструментарій управління у влади звужується» // День. – 2016. – 2 листопада.

лиме без предметного, неупередженого дослідження соціокультурного контексту життя територіальних спільнот, які стали об'єктами завоювань і політичних експериментів. Тут не обійтися без засвоєння новітніх методологічних підходів, що будуються на зіставленні «старої» і «нової» історичної традиції у тенденціях до висвітлення регіональної історії та диференціації предметних полів і дисциплінарних повноважень макро- і мікроісторії, регіоналістики, історичної географії, соціотопографії.

Уважний аналіз і ґрунтовне осмислення просторових проблем ускладнені не тільки їх багатоплановістю й міждисциплінарністю, але й нечітким розмежуванням на регіональному рівні завдань політичного і територіального управління. Зазвичай територіальне управління трактується як рівень політичного управління і як таке виступає в ролі одного з найважливіших елементів функціональної підсистеми регіональної політики. Намітилися як мінімум три підходи до його аналізу. Інституційний, який можна вважати домінуючим, фокусує увагу на адміністративній стороні внутрідержавних відносин; в його рамках досліджується переважно вплив держави на свої територіальні суб'єкти і зміни в територіальному устрої. Політологи активно долучають до інституційного біхевіоріальний підхід, проявляючи підвищений інтерес до механізмів «зворотного зв'язку», у тому числі й проектів територіального переустрою, що йдуть «знизу». Структурно-функціональний підхід дає змогу об'єднати два попередні, зосереджуючись на аналізі структури і функцій територіальної системи як цілісності.

Структурним розмаїттям у територіальних суспільних системах треба управляти вдумливо: підвищувати свободу їхніх складових частин, коли тотальна зарегульованість стає на заваді їх розвитку, і навпаки, зменшувати ступінь свободи у разі появи виразних відцентрових процесів. З усвідомлення цієї простої істини виникла практика доповнення механізмів державного управління (які уособлюють єдність системи) інститутом місцевого самоврядування (покликаного підтримувати «структурне різноманіття»). Світовий досвід засвідчує: без ефективної системи самоврядування ніяка держава не здатна забезпечити стабільний розвиток соціуму. Єдиний засіб уникнення криз державності і створення надійного фундаменту для самоорганізації суспільства полягає в оптимальному співвідношенні владних імпульсів, що ідуть із центру, і автономності місцевого самоврядування⁸⁸.

---

⁸⁸ Безверхнюк Т.М., Саханенко С.Є., Топалова Е.Х. Європейські стандарти врядування на регіональному рівні. – Одеса, 2008.

Світова практика знає кілька відмінних моделей побудови відносин по лінії «центр – регіон». Перша, яку можна назвати управлінською, виходить із нормативного уявлення про владу як про єдину корпорацію, нижчою лінійною ланкою якої виступають регіональні й місцеві органи управління. У цій моделі існує жорстка владна вертикаль, за допомогою якої здійснюється адміністративний контроль за діяльністю низових ланок управлінської ієрархії. Антиподом такої моделі є самоуправлінська, ґрунтована на нормативних ідеалах демократії і громадянського суспільства. Вона передбачає відносну автономність (не в політичному, а лише в організаційному сенсі) регіонального і місцевого рівнів управлінської діяльності.

Від ідеології лібералізму відштовхується і та нова методологічна парадигма регіонального саморозвитку, яка дедалі більше утверджується у світовій науці і управлінській практиці, починаючи з другої половини ХХ ст. В її основі – розведення процесів організації (державного управління) та самоорганізації (державного регулювання), трансформація адміністративно-управлінських функцій держави у інтеграційно-координуючі. Провідна роль теоретичного знання у мережевому (інформаційному) суспільстві зумовлює нові підходи до організації і підтримки зв'язків між суб'єктами політично-управлінської діяльності різних рівнів, проблем конституювання публічної самоврядної (муніципальної) влади. Виклики сьогодення диктують необхідність формування муніципального управління як нової сфери управлінської діяльності. Муніципальна влада при цьому розглядається як самоврядна організація публічного управління територіальними спільнотами і водночас як одна з форм політичної влади, спеціальна форма народовладдя⁸⁹. На відміну від системи державного управління, яка будується за принципом ієрархії, муніципальна система в ідеалі вибудовується за принципом мережі, на основі комбінації публічної влади і асоціацій громадянського суспільства⁹⁰.

З наявності складної ієрархії рівнів територіального управління впливає констатація різних параметрів свободи у прийнятті управлінських рішень. Те, що органи місцевого самоврядування повинні мати широку автономію (у тому числі й фінансову) для успішного виконання своїх функцій – аксіома, зафіксована поміж іншим у Європейській хартії місцевого самоврядування. Але водночас оче-

---

⁸⁹ *Молодцов О.* Світовий принцип місцевого та регіонального розвитку: методологічний аспект // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2005. – № 2. – С. 258-264.

⁹⁰ *Малиновський В.* Природа і соціальна сутність муніципального управління // Там само. – С. 247-252.

видним є право органів державної влади мати певний (досить високий) ступінь свободи втручання у всі механізми територіального управління – інакше важко забезпечити пріоритетність загальнодержавних інтересів і запобігти регіональному егоїзмові. Суперечність, що виникає на ґрунті автономності самоврядування і підзаконності місцевої влади, розв'язується на основі принципу «обмеженості контролю». Органи державної влади повинні чітко витримувати визначену законом дистанцію у взаємовідносинах із демократично обраними органами місцевого самоврядування, здійснюючи нагляд і контроль, але уникаючи прямого втручання й диктату⁹¹.

Сучасні глобалізаційні процеси і геополітичні зрушення поставили на зовсім нову основу проблеми регіональної саморегуляції і локального саморозвитку. Підвищений інтерес до систем управління та організації регіонального простору спостерігається повсюди в світі, і цей інтерес легко пояснити. Сьогодні регіон трактується як просторовий мезорівень організації світового співтовариства, який дає змогу одночасно не лише послабити чи розв'язати протиріччя між глобальними й регіональними стратегіями, але й надати певної «глобальності» локальним процесам та адаптувати загальнопланетарні тенденції до місцевої культурно-історичної специфіки. Регіон стає не об'єктом, а суб'єктом політики, своєюрідною політичною системою з правом на регіональне самоврядування та політичне самовизначення в межах держави. Репрезентуючи себе у такий спосіб регіон демонструє власну політичну орієнтацію, інтереси, інституційну структуру⁹².

В рамках регіону найкращим чином реалізується «просторова форма демократії» і водночас забезпечуються умови для запровадження сучасних безпекових векторів розвитку. Саме ідея саморозвитку й самоорганізації стала фундаментом нового розуміння регіоналізації, інституційної рухливості та «плинності» простору, широкої контекстуальності та коригування усталених правил та форматів. Суб'єктивізація регіону та впровадження стратегій децентралізації – шлях до посилення демократизації суспільства, ефективності територіального управління, запровадження інноваційних моделей та проектів⁹³. Але можливість переведення регіоналізму в режим дезінтеграції теж не виключена, і квазікорпоративні, клієнт-патрональні

---

⁹¹ Чужиков В.І. Регіональні інтеграційні стратегії постсоціалістичних країн Європи. – К., 2003.

⁹² Європейська Хартія регіональної демократії: науково-практичний коментар. – Одеса, 2008. – С. 6-7.

⁹³ Дегтярьова І.О. Конкурентоспроможність регіону: стратегічні пріоритети та механізми державного управління. – К., 2012. – С. 24-37.

відносини здатні цю тенденцію посилювати. Тому дилема «централізація – децентралізація» стає однією з найгостріших у практичній регіональній політиці.

По суті вся історія системи публічної влади – це постійне протиборство двох начал – централізації й децентралізації. Централізація являє собою процес концентрації функцій управління в єдиному вузлі і жорсткого контролю згори донизу. В рамках політичного процесу централізації формується централізм – управлінська система з вертикальною структурою і чіткою субординацією. Ефективна у надзвичайних ситуаціях, у мирні часи централізація внаслідок тотальної зарегульованості неминуче породжує спротив місць і може стати деструктивним чинником. Простір пограниччя, який знаходиться на межі «рухливості та незмінності», великою мірою орієнтований на процеси децентралізації та самовизначення, пошук балансу у перерозподілі територіальних функцій та ролей.

Впродовж останніх років політична і правова науки істотно просунулися вперед у розмежуванні понять децентралізації і деконцентрації влади – вони розглядаються у теоретико-методологічній площині і на фоні світового досвіду⁹⁴. Основи такого підходу закладалися ще у 70-х рр. минулого століття працями французького державознавця Ж. Веделя, який розумів під деконцентрацією «всього лиш техніку управління, яка сама по собі не рівнозначна розвитку демократії», а під децентралізацією – передачу прав на прийняття рішень виборним органам, які не перебувають у ієрархічному підпорядкуванні центральним органам влади. На основі такого розмежування Ж. Ведель виділяв три типи основних режимів адміністративного управління регіонами: заснованих на засадах деконцентрації і, отже, залежності регіональної адміністрації від центральної влади; ґрунтованих на фундаменті децентралізації (часткової автономності служб регіону від центральної влади) і таких, яким притаманна одночасно і концентрація, і централізація – коли вся регіональна адміністрація цілковито залежить від центральної влади⁹⁵.

Більш жорстку класифікацію систем управління регіонами запропонували співвітчизники Ж. Веделя – Б. Баді та П. Бірнбаум. Відмінність між суспільствами, де держава намагається порядкувати бюрократичними методами, і тими, де ступінь розвитку громадянського суспільства робить сильну державу по суті непотрібною, вони бачать у ступені централізації чи децентралізації.

---

⁹⁴ Реформування публічного управління в Україні: виклики, стратегії, майбутнє. – К., 2009. – С. 12-15.

⁹⁵ *Vedel G. Droit Administratif. – Tome 1. – Paris, 1992. – P. 350-368.*

Приклад першої – Франція (ця класифікація вибудовувалася до того, як у 1982 р. Франція рішуче стала на шлях децентралізації). Приклад другої – Великобританія і США. У США кожний штат самостійно встановлює свої податки і формує бюджет на основі власних доходів. У Великобританії кожен місцевий орган діє автономно і є самостійною юридичною особою, центральний уряд лише здійснює контроль за дотриманням ним законів і підзаконних актів. Для так званих «малих націй», які утворюють разом з Англією з'єднане Королівство, існує система деконцентрованого адміністративного управління. Після того, як на референдумах 1997–1999 рр. населення Північної Ірландії, Шотландії й Уельсу проголосувало за створення «національних» парламентів, елементи децентралізації послідовно впроваджуються і в систему управління історичними регіонами Великобританії⁹⁶.

Деконцентрація, отже, являє собою форму організації політичного управління, яка передбачає делегування центральним урядом певних повноважень на місцевий рівень і формування на місцях юридичних осіб, що мають право прийняття рішень адміністративного характеру. Як правило, вона супроводиться запровадженням інституту намісництва за умови призначення місцевих органів центральним урядом. Близьким до поняття «деконцентрація» є термін «деволюція», який означає надання нижчим органам права приймати рішення і вести самостійну фінансову й управлінську діяльність. Зазвичай, поняття «деволюція» і «передача повноважень» застосовуються як синонімічні.

Що ж до децентралізації, то її основним завданням є демократизація управлінської системи шляхом чіткого розмежування сфер діяльності, функцій і відповідальностей між різними суб'єктами. Децентралізація базується на виборній системі місцевого самоврядування і в ідеалі передбачає подолання державного патерналізму через розмежування функцій влади і самоуправління, запровадження принципів діалогу і співпраці на різних рівнях. Інакше кажучи, в умовах деконцентрованого управління існує ієрархічна залежність органів регіональної влади від центрального уряду, а децентралізація передбачає наділення органів самоуправління правосуб'єктністю і фінансовою автономією. Принцип регіоналізації управлінських систем за таких умов розглядається як безальтернативний⁹⁷.

Теоретичні підходи до осмислення феномену децентралізації державного управління, акцентуючи увагу на її геополітичному

⁹⁶ *Bade B., Birnbaum P.* The sociology of the state. – Chicago, 1983.

⁹⁷ *Bache I., Flinders M.* Multi-level governance. – Oxford, 2005.

потенціалі, визначають локальні об'єкти в якості повноправних учасників глобальної мережевої структури територіально-політичних систем. Типологія таких систем складається з виділення окремих рівнів: «первинне політико-географічне місце»; «локальна система політико-географічних місць»; «політико-географічний район»; «політичний регіон»; «країна», «геополітичний регіон». Подібний підхід фігурував в класифікації Європейського агентства статистики 1988 р. і був визнаний стандартом територіального поділу країн ЄС для забезпечення єдиних статистичних критеріїв для адміністративно-територіальних одиниць (*The nomenclature of territorial units for statistics*). Отже, локальні простори можуть бути диференційовані як такі, що виконують подвійну функцію: інтегративну (в системних соціальних формах і зв'язках) та автономну (в прийняттях власних рішень, креативності та унікальності).

Зрозуміло, що ніде в світі не існує централізованих і децентралізованих систем «у чистому вигляді», що дає підставу говорити про існування різних видів «локально-централізованих систем» у форматі моделей «автономного локального управління», «кооперативного федералізму», «послідовної децентралізації», «периферійної влади», «функціонального регіоналізму» тощо. Утім, загальний погляд на проблему деконцентрації і децентралізації влади, в рамках якого деконцентрація розглядається як зміни в ієрархічному підпорядкуванні і компетенціях органів виконавчої влади, а децентралізація – як відчуження повноважень держави на користь самоуправління місцевих колективів, практично ніким не оспорується. Тому у будь-якому реформуванні йдеться не про вибір між централізацією й децентралізацією, а про оптимальний баланс між ними – саме такий, який відповідає умовам країни і традиціям політичної культури.

Із сказаного очевидно, що регіоналізація як процес територіального структурування і регіоналізація як напрям регіонального управління мають істотні відмінності, оскільки перша базується на парадигмі децентралізації, а друга виходить із завдань забезпечення системної цілісності. Останнє завдання є непростим: різнорівневість у регіональному розвитку і різноспрямованість інтересів регіональних еліт значно ускладнюють консолідаційні процеси. Саме тому регіональна політика в усьому цивілізованому світі належить до числа основних державних пріоритетів. Досить переконливо сформульована її мета в Єдиному Європейському Акті, підписаному в 1986 р. в Люксембурзі та Гаазі. Акценти зроблені і на скороченні розриву між різними регіонами, і на створенні для населення різних регіонів приблизно однакових умов доступу до капіталу праці, освіти, послуг, і на сприянні розвитку регіональних

ініціатив та ефективному використанні економічного потенціалу регіонів⁹⁸. У вказаному напрямі має діяти кожна держава, яка прагне забезпечити сталість і прозорість відносин по лінії «центр – регіон» і створити умови для оптимального розвитку своїх складових частин. При цьому треба враховувати як розміри території, показники економічного розвитку, густоту і національний склад населення, так і історичні традиції й особливості ментальності. Інколи впродовж десятиріч не вдається вибудувати оптимальну модель і мінімізувати конфліктність, що виникає на ґрунті регіональних диспаритетів. Адже, за С. Гантінгтоном, «регіони служать основою для співпраці тільки тоді, коли географія збігається з культурою. У відриві від культури сусідство не веде до спільності і може мати прямо протилежний результат»⁹⁹.

Як і всі поняття, що походять від концепту «регіон», поняття «регіональна політика» є полісемантичним. Найчастіше його застосовують на означення політики держави, спрямованої на впорядкування національного простору з врахуванням інтересів регіонів. У західній термінопрактиці це поняття існує у двох варіантах. Коли говорять про *regional policy*, мають на увазі майже виключно регіональну економічну політику. Більш широким є поняття *regional politics* – воно може включати поміж іншим і ті прояви регіоналізму, які йдуть «знизу», з регіону. Інколи у це поняття вкладається більш конкретний зміст: «політика щодо регіонів» або «регіональний вимір політичного процесу», «суб'єкт-об'єктні відносини між центром і регіонами», «територіальний рівень політичних взаємодій». На думку М. Долішнього, регіональну політику варто визначати через призму конкретизації інтересів, які вона реалізовує. «У широкому розумінні регіональна політика – це система цілей і дій, що спрямовані на реалізацію інтересів держави щодо регіонів та відчутних інтересів самих регіонів, яка здійснюється за допомогою методів, що враховують історичну, етнічну, соціальну, економічну та екологічну специфіку територій»¹⁰⁰.

На жаль, не існує жодної моделі чи методології, яка б дала змогу виробити універсальний механізм передачі повноважень від держави до територій регіонального та місцевого рівнів. «Розподіл повноважень найчастіше є питанням історичного розвитку і практики,

---

⁹⁸ Регіональна політика та механізми її реалізації. – С. 107.

⁹⁹ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, 2006. – С. 156.

¹⁰⁰ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети. – С. 17-18.

а також рівня розвитку»¹⁰¹. Дихотомія центру та периферії виявляється у наявності специфічних внутрішніх стратегій їх взаємодії, які позначені існуванням структурного розриву між центром і периферією. При цьому спостерігається різновекторність доцентрових і відцентрових впливів, диверсифікація суспільної структури та висока концентрація населення центру, деконцентрація суспільної діяльності периферії, поляризація інтеграційних процесів, з посиленням їх у центрі та ослабленням на периферії та формування явищ і практик «периферійної» ментальності.

На теоретичному рівні виробити оптимальний для даної держави механізм центр-периферійних відносин допомагає концепт внутрішньої геополітики, введений у науковий обіг вже згадуваним І. Лакостом. На українському матеріалі його досліджує М. Дністрянський, який розглядає внутрішню геополітику як сукупність заходів держави та інших політичних сил, спрямованих на оптимізацію територіально-етнополітичних співвідношень та врівноваження геоетнополітичних процесів у трьох підсистемах: 1) державна територія, кордони; 2) територіальна організація державної влади і місцевого самоврядування; 3) територіальна організація політичної активності населення. За М. Дністрянським, з врахуванням інерції історичного і політичного розвитку регіонів України у складі різних держав та реалій етнополітичної ситуації основною метою внутрішньої геополітики має стати оптимізація взаємин передусім у двох напрямках: по лінії «українська етнічна нація – етнонаціональні меншини» та «центр держави – регіони». На цьому шляху забезпечуватиметься розв'язання проблем територіальної консолідації, подолання інерції регіонального відчуження, кристалізації культурної ідентичності України, попередження та уникнення регіональних та етноконфліктів¹⁰².

Найважливіший компонент внутрішньої геополітики – створення механізмів узгодження взаємодії центральних та місцевих владних структур щодо розв'язання нагальних проблем територій, тобто все те, що вкладається в поняття «регіональна політика». Підтримання балансу місцевих та загальнодержавних інтересів – головна умова успішності децентралізації державного управління, яка сьогодні відбувається. Регіональна політика виступає як засіб подолання диспропорцій, що створилися у відносинах по лінії «центр – регіон», нерівномірності економічного розвитку регіонів,

---

¹⁰¹ Реформа для людини. Збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. – К., 2005. – С. 232.

¹⁰² Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів, 2006. – С. 377-379.

оновлення застарілих структур управління, стимулювання внутрішніх резервів саморозвитку в регіонах, узгодження регіональних інтересів. Оптимальною вважається така регіональна політика, коли самоорганізація регіонів здійснюється «знизу» – при формуванні «згори стратегічних планів і цільових орієнтирів розвитку»¹⁰³.

Очевидно, можна поставити питання ще ширше – про зміну, або точніше, про вироблення імперативів вітчизняної регіональної політики. Фахівці наголошують на необхідності чіткого визначення об'єкта і суб'єкта регіональної політики, оскільки у сферу її впливу входять люди, природа і всі суспільні інститути, що забезпечують взаємодію між ними. Постійно продукуючи локальні інтереси, регіони можуть їх виявити лише опосередковано. Що ж до соціуму, який є конкретним носієм внутрішньорегіональних інтересів, то в ньому відповідні локальні інтереси можуть істотно різнитися. Постає, отже, проблема суб'єктивізації регіональної політики, яка трансформується у проблему представництва інтересів населення в органах законодавчої влади всіх рівнів. Тому суб'єктна база регіональної політики є надзвичайно широкою – від Президента до громадських організацій, причому роль останніх має постійну тенденцію до зростання.

Власне, майже всі соціогуманітарії сходяться на тому, що регіональна політика в Україні потребує коректив на багатьох рівнях, насамперед законодавчому. Адже, саме сучасна невизначеність та правова нерегламентованість фундаментальних принципів регіональної політики на практиці часто провокує прояви т.зв. «регіонального егоїзму». Наскільки специфічними є інтереси регіонів, що відображають історичні, природні, економічні, соціальні, культурні особливості територій, настільки ж конкретно диференційованими мають бути дії держави по відношенню до них¹⁰⁴. При цьому в поняття «регіональна політика» мають вкладатися як дії держави щодо регіонів, так і дії самих регіонів, спрямовані на забезпечення їхніх внутрішніх інтересів. До основних функціональних форм регіональної політики відносять прогнозування, програмування й планування. Хоч межі, які розділяють ці поняття, доволі умовні, економісти їх чітко розрізняють. Регіональне прогнозування – це наукове передбачення імовірних напрямів і параметрів розвитку регіону. Регіональне програмування асоціюється вже із цілеспрямованим втручанням у розвиток регіону – із визначенням цілей і

---

¹⁰³ Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку. – К., 2005. – С. 14-25, 266.

¹⁰⁴ *Долішній М.І.* Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети. – С. 13-16.

встановленням термінів. Регіональне планування передбачає на додаток перелік джерел фінансування, конкретних виконавців тощо¹⁰⁵.

Коли говорять про напрями формування регіональної політики, зазвичай розрізняють три її різновиди – «згори – донизу», «знизу – догори» й комбінований. Перший різновид базується на пріоритеті центру – регіональна політика формується на рівні держави і «опускається» на регіональний рівень; про самостійність регіонів, як правило, мови немає. Такій моделі віддається явна перевага у командно-адміністративних системах управління, а також в умовах слаборозвинутості. Другий різновид передбачає становлення регіональної політики на місцях і «донесення» її на державний рівень. Державі у цій моделі відводиться функція контролю й узгодження пріоритетів регіональної і загальнодержавної політики. Ця модель притаманна країнам з розвинутими ринковими відносинами, переважно федеративним. Україна поки що перебуває в зоні дії першої моделі, хоча й намагається вийти на «комбінований» рівень. Головними перешкодами для цього, за визнанням економістів, є відсутність системного підходу до регіональної політики, недосконалість нормативно-правової бази державного регулювання регіонального розвитку, низька інституційна й фінансова спроможність органів місцевого самоврядування¹⁰⁶.

Основний пріоритет регіональної політики – максимальне сприяння держав чи наддержавних інституцій забезпеченню самодостатності регіонів як соціокультурних спільнот, міжрегіональній співпраці, формуванню просторових ідентичностей та регіональної самосвідомості. Хоча для регіональної політики основоположними є просторові, а не галузеві параметри, вона включає в себе і економічні, і соціальні, і екологічні, і культурні зрізи. Важливим компонентом регіональної політики є екістичний (поселенський), пов'язаний з оптимальним використанням територій у місцях розселення, а також розміщенням об'єктів виробництва. Багато говориться про інноваційний компонент регіональної політики, пов'язаний із поширенням у регіонах передових технологій, але робиться у цьому напрямі поки що небагато. На думку фахівців з Інституту регіональних досліджень НАН України, модерного характеру механізмам реалізації регіональної політики здатні надати генетико-еволюційна парадигма, кібернетичні, екогомологічні засади. «Не можна будувати інституції регіональної політики без врахування трудового менталітету, людського потенціалу, традицій, мотивацій місцевого

---

¹⁰⁵ Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку. – С. 18-22.

¹⁰⁶ Там само. – С. 260-278.

населення»¹⁰⁷. А це означає, що історична складова у формуванні регіональної політики на всіх рівнях повинна мати тенденцію до зростання.

Існуючий діалектичний дуалізм у регіональній політиці, обумовлений спрямованістю на досягнення одночасно двох цілей – ефективності та рівномірності територіального розвитку, репрезентує її як домінують регулювання національних та регіональних процесів, синергетичний ресурс локальних результатів розвитку. Регіональна політика, як і територіальний розвиток є контекст-залежними від просторової та часової специфіки, що пояснює їх відчутну варіативність та багатовекторність. При її формуванні слід обов'язково враховувати структурну неоднорідність простору та специфіку адміністративно-територіального устрою. Абсолютна однаковість та рівність не лише неможливі, але й шкідливі, оскільки можуть спричинити уповільнення прогресивних тенденцій та позбавлення стимулів до ефективного розвитку. «Сильна» регіональна політика вимагає не тільки планування регіонального розвитку та визначення ступенів децентралізації повноважень, але й постійного удосконалення концептуальних варіантів. Головне – позбутися практики згадувати про регіональну політику лише «під час політичних криз»¹⁰⁸.

Нові теоретико-методологічні підходи до аналізу і прогнозування розвитку територіальних одиниць обов'язково мають відображати як природу регіональних процесів, так і специфіку регіональних інтересів. Проблема інтересів в регіональній політиці складна й багатоаспектна. Переважання загальнонаціональних інтересів тут є аксіомою, але можна говорити і про пріоритет інтересів регіону і його населення у певних галузевих, відомчих, корпоративних сферах. Поєднання інтересів, збалансування критеріїв соціальної справедливості та загальнодержавної ефективності, особливо при виборі методів і форм державної підтримки окремих територій, переростає у проблему партнерства, забезпечення якого на управлінському рівні дається нелегко. Реалізація цих і багатьох інших завдань регіональної політики немислимі без активізації саморозвитку регіонів і, відповідно, без рішучих кроків у напрямі децентралізації влади. Як свідчить світовий досвід, децентралізація влади є найбільш оптимальним варіантом виходу із лабіринтів командно-адміністративного управління та перманентних криз, які супроводять станов-

---

¹⁰⁷ Регіональна політика та механізми її реалізації. – С. 45.

¹⁰⁸ Контroversійні практики розвитку прикордоння: світовий досвід узгодження суперечностей. Науково-аналітична доповідь. – К., 2021. – С. 10-41.

лення держав. Не підлягає сумніву і порівняно більш висока ефективність децентралізованих систем в умовах стабільного розвитку.

Звідси випливає важливість вивчення досвіду взаємодії європейських політичних, владних інститутів для вироблення оптимальної структури своєрідних регуляторів регіональних та державних взаємовідносин в Україні, пошуку компромісів між локальними та загальними інтересами. Йдеться насамперед про визначення ієрархії і статусу регіонів за нормами європейського міжнародного права; формування органів регіонального самоврядування з урахуванням регіональної специфіки; вироблення механізму дії інститутів на місцевому і регіональному рівнях та способів контролю над ними¹⁰⁹.

В теорії всі ці принципи монтуються у досить струнку систему, але на практиці їх послідовне дотримання становить неабияку трудність, особливо в країнах, де регіональна ідентичність традиційно відігравала більшу роль, ніж національна чи державна. Самоврядні традиції українського народу мають глибокі корені і далеко ще не вичерпаний креативний потенціал. Впродовж віків всупереч українським несприятливим історичним умовам ішов плідний процес пошуку форм громадської самоорганізації, і владним структурам держав-метрополій ніколи не вдавалося створити цілковито контрольовану систему територіальної організації. А проте їх зусилля, незмінно спрямовані на централізацію управління й уніфікацію форм суспільного життя, створили ефект роздвоєння, з яким Україні доводиться жити й сьогодні.

Проблеми осмислення просторового розвитку ускладнені ще й внаслідок практичної відсутності вітчизняної традиції поглибленого вивчення еволюції територіального поділу і систем управління. М. Грушевський звертав на цю обставину увагу ще у 1907 р., вважаючи необхідним створення окремої української кафедри для читання «дуже потрібного» курсу: «про політичний та адміністративний устрій різних частей української території, що входить у склад різних держав, та про ті різні законодавства, які мають силу в них»¹¹⁰. Відсутність спеціального наукового напрямку дослідження територіальної структури українського суспільства легко пояснити, якщо виходити з розуміння політичних пріоритетів держав-метрополій. Але його нерозвинутість у незалежній Україні обертається не тільки серйозними прогалинами у науковому просторі, але й численними втратами у практичній політиці. Дискусії про місце і роль

---

¹⁰⁹ Регіональні перетворення у світовому та українському вимірах. – Тернопіль, 2016. – С. 15-28.

¹¹⁰ *Грушевський М.* Справа українських катедр і наші наукові потреби // Твори у 50 т. – Т. 1. – Львів, 2002. – С. 482.

територіальності в сучасному світі тривають і сьогодні, бо лишається непроясненим, чи не закреслить домінуюча у ньому ворожість і агресивність будь-які основи світопорядку.

Саме сегментованість простору (просторова мозаїчність) і його придатність до регіоналізації створює можливість для здійснення територіально обмежених і водночас внутрішньо самодостатніх наукових досліджень, що охоплюються системою понять «регіональна історія». Хоч принцип територіально-структурної класифікації доволі умовний (регіональні кордони – величина надто рухома і в просторі, і в часі), однак, він фактично є єдиним, здатним забезпечити ретроспективне структурування простору за певними більш-менш сталими ознаками. І хоч універсальних методів ідентифікації регіонів як соціопросторових утворень поки що не створено, кількість досліджень з «регіональної історії», набагато перевищує число тих, які дають «вертикальний» зріз історичного процесу.

Внаслідок різноспрямованості політичних установок та поведінкових реакцій етнічних спільнот створення політичного портрета певного регіону – з описанням символічних систем, форм мислення й типів особи, релігійно-конфесійних та інших феноменів – становить непростоє завдання. Ще важче аналізувати в регіональному вимірі співвідношення загальногромадянських, національних та регіональних цінностей. Якщо ж взяти до уваги, що формування історико-географічних регіонів України відбувалося протягом віків у різних цивілізаційних системах, то завдання прояснення витоків регіоналізації суспільної свідомості уявляється таким, що потребує потужних дослідницьких зусиль великих наукових колективів. Щоправда, реалізація цього завдання безпроблемною не буде. Доведеться розв'язувати не менш складні суперечності співвідношення національного, регіонального та локального вимірів на кожному історичному етапі і вибудовувати компаративні моделі різних наративів. Ідея «історичного повороту» у цьому контексті прямо пов'язується зі зміною орієнтирів і відкриттям інтелектуальних кордонів у просторі широко витлумаченої міждисциплінарності. Нові ракурси в історієписанні уже неможливо розглядати поза впливом геополітичних та геокультурних теорій, просторових та регіональних парадигм, сучасних концептуально-категоріальних підходів.

В історичній ретроспективі територіальні рамки зазвичай простежуються більш чітко та рельєфно, ніж приміром, національні чи етнічні. Зрештою й саму історію як діяльність людини доцільніше й продуктивніше розглядати під кутом зору освоєння й перетворення простору, ніж через призму чергування доволіно визначених кимось

відрізків часу. Про що можна говорити впевнено, так це про поступове переміщення фокусу наукового інтересу істориків з подієвої у соціокультурну площину, нерозривно пов'язане з осмисленням просторової трансформаційної динаміки. Можливо, колись стане реальністю новий формат кількатомної історії України, написаної у регіональному вимірі. Але поки що, більш реалістичним уявляється розробка концептуальних підходів конструювання локально-регіональних рівнів українського національного наративу з акцентуванням уваги на наявності фронтального та пограничного статусу України в історичному минулому.

Обнадійливим та своєчасним явищем є доволі амбітні спроби репрезентації нової – мультифронтної – схеми української історії з використанням концепту пограниччя в якості методологічної моделі дослідження українського простору. Як зазначають автори проекту «дослідження феномену мультифронтиру не лише дозволить глибше зрозуміти українське минуле, але й допоможе краще упоратися із проблемами сьогодення – зокрема, подолати постколоніальні комплекси народу-жертви та бездержавного народу. І додаткове пояснення отримає російсько-українське протистояння – як боротьби фронтального суспільства проти імперських уніфікаторів»¹¹¹. Подібні спроби слід всіляко вітати та підтримувати на державному рівні, адже в умовах глобалізації і розмивання кордонів національні гранд-наративи мають доволі обмежені можливості для відтворення усїєї складності життя людей у локалізованих соціокультурних середовищах. Бурхливий розвиток просторової історії є свідченням того, що перенесення фокусу дослідницької уваги на явища культурного регіоналізму – стійка тенденція, що матиме свій розвиток у майбутньому.

---

5. Просторові виміри загальнонаціонального наративу

XXI століття привнесло у наше життя не тільки нові виклики і ризики, але й нові методи осмислення історичного процесу як на макрорівні, так і на мезо- і мікрорівнях. Нова стратегія компаративної історії базується на оновлених, переважно нелінійних,

---

¹¹¹ Мультифронт. Нова схема української історії // Локальна історія. – 2022. – 13 червня.

інтерпретативних схемах, підвищеному інтересі до феномена культурної пам'яті. Зміни у світовій практиці історієписання на рубежі тисячоліть виявилися настільки значними, що історики на повний голос заговорили про «історіографічну революцію», «методологічний синтез», «deskriptivний», «прагматичний», «інтерпретативний», навіть «герменевтичний» повороти. І хоч при цьому постійно лунають застереження щодо недоцільності «захоплення епістемологічними дебатами», очевидно, що у ході полеміки «новаторів» і «традиціоналістів» вимальовуються нові обриси системи історичного знання, в якій соціальні чинники виразно тіснять політичні.

Питання «що таке національна історія?» залишається дискусійним вже протягом тривалого часу, проте фокус дискусії поступово переноситься у площину продуктивності національних історій як таких. Справді, якщо існує країна, то поважного дисциплінарного статусу набуває країнознавство, а країнознавство немислиме без власної історії. Без «подієвого» наративу просто неможливо обійтися у сфері історичної дидактики. Але надзвичайно важливо у творенні «національних» історій не збиватися на манівці некритичного «країнолюбства», національної мегаломанії. Варто пам'ятати застереження відомого німецького історика-теоретика Й. Рюзена: набуття ідентичності й самоповаги шляхом відмежування свого життєвого простору від простору інших і наділення «свого» позитивними, а «чужого» негативними оцінками в історієписанні здатне призводити до оцінного маніхейства, репроективної телеології, знецінювальної маргіналізації інших¹¹².

Для української історіографічної традиції подібні небезпеки є цілком реальні. Логічна схема української історії характеризується дещо строкатим виглядом із явним присмаком невизначеності в оцінках поворотних моментів в історичному розвитку. Ні для кого не є несподіванкою неодноразово фіксовані факти відставання української історичної науки від світової, поширення нею романтизованої версії історії України, гострого конфлікту інтерпретацій у трактуванні основних віх¹¹³. «Бої за історію» розгортаються на фоні «страждальницького» наукового дискурсу, в якому український народ постійно виступає у ролі жертви «ворожих сил». Презентистська версія минулого з домінуванням політичної і мілітарної історії, апологетизацією народних бунтів і повстань, засадничим етноцентризмом – це лише деякі із рис вітчизняного історіографічного канону, який

¹¹² Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів, 2010. – С. 153.

¹¹³ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 45-46.

хоч і заглиблений до рівня шкільних підручників, проте завжди викликав справедливу критику з боку наукової громадськості¹¹⁴.

Отже, новий корпус видань з історії українського народу украй потрібен. Але який саме? Насамперед ґрунтований на відмові від жорстких апріорних схем і монополій на істину, на відході від жорсткого лінійного детермінізму і перенесенні дослідницької уваги від політичних процесів до домінант соціального буття людини. Зрозуміло, що йдеться про перехід на новий рівень культури історичного мислення, що вже само по собі становить завдання величезної складності. Ще більш складною виявиться спроба перегляду субстанціоналістської парадигми нації, тобто досягнення бодай того рівня релятивізації образів етносу й нації, який у світовій науці вже досягнутий. Поки в історіографії домінуватимуть схеми «знедоленого етносу» і «колоніального гноблення», марно сподіватися на те, що парадигма української історії виявиться співзвучною тій, яку вибудовує, також не без певних ускладнень, європейська гуманітарна спільнота.

Із кризами національних гранд-нарративів тією чи іншою мірою стикаються всі країни світу. Один із способів її долання – перехід на рейки постмодернізму – із розмиванням і перехресним запозиченням понять, із відмовою від класичних концепцій істини, наголошуванням на варіативності й двозначності. Постмодерністське бачення минулого виходить із співіснування об'єктивного, суб'єктивно сконструйованого і віртуального світів. У ньому парадоксально поєднуються уявлення про лінійну еволюцію й нелінійний саморозвиток соціумів, співіснують різні методології й методи дослідження. Одним з різновидів постмодерністського мислення виступає синергетичне з притаманним йому особливим типом синергійної образності й нелінійних перехресчувань, різноманітних біфуркацій.

Історіографічна реальність на рубежі тисячоліть виявилася в орбіті впливу двох протилежно спрямованих тенденцій: своєрідний «поворот до нарративу» як методологічний ключ до творення антропологічно орієнтованої історії супроводився визнанням кризи метанаративів, у тому числі і у їхніх національних різновидах. При цьому і сам «нарративний поворот», і жорсткий спротив ідеї «метанарацій» в історії були спровоковані постмодернізмом в руслі відходу від традиції, ідеалу вичерпного знання, утвердження плюралізму «фрагментарного досвіду». «Колапс великих нарративів», якщо використувати формулу Ж.-Ф. Ліотара, був не стільки відображенням тиску постмодернізму на історіографічний процес, скільки визнанням

---

¹¹⁴ Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К., 2008.

того, що прогресистські уявлення про пошук незаперечної істини зайшли у глухий кут.

Те, що саме наратив опинився у фокусі дискусій про науковий статус історичних дисциплін, було прямим результатом лінгвістичного повороту у гуманітаристиці – саме від нього бере свій початок перетворення історії понять на своєрідну лінгвістичну методологію, в основі якої лежить контекстуалізм. Свою роль у цьому процесі відіграли прогресуюча антропологізація пізнання і міждисциплінарні дослідження перформативної ролі мови. 60–70-і рр. ХХ ст. ознаменувалися розквітом структуралізму й семіотики; для історичної науки вони стали часом, говорячи словами Р. Барта, «приниження (якщо не повного зникнення) оповіді», втрати інтересу до хронології на користь аналізу структур¹¹⁵. Лінійне сприйняття часу, яке у практиці історієписання редукувалося до хронології, поступається місцем історіографічним операціям репрезентації й текстуалізації, пошукам моделей пояснення й розуміння у процесах дискурсивного осмислення історичного наративу. Такий підхід проклав шлях до виразного «осучаснення минулого» з одночасною «історизацією сучасного». Уявлення про час почали розглядатися у контексті історії ментальностей – з аналізом того, як ці уявлення змінювалися від століття до століття, від однієї культури до іншої.

Прикметною ознакою постмодерності стали, отже, радикальні сумніви щодо науковості того фундаменту, який закладено в основу гуманітарних знань. У такому контексті уведене Ж.-Ф. Ліотаром поняття «гранд-наративу» стосувалося не просто «великих» за змістом і обсягом оповідних моделей, а лише тих, які набували найвищого ступеня узагальнення, являли собою головний ідеологічний апарат модерності. Прикладами таких наративів у нього є християнство, Просвітництво, капіталізм, марксизм, фемінізм, психоаналіз. Війна «великим наративам», яку він оголосив, була по суті викликом прогресизмові Просвітництва. Це війна з всеохопністю і такими тлумаченнями універсальності, які розуміють відмінність як взаємовиключність. Уводячи поняття диференда (*le différend*) та «малих наративів» (*little narrative*), Ж.-Ф. Ліотар запропонував нову політико-естетичну філософію з акцентом на відкиданні примітивної узагальненості та однозначності в оцінках. Постмодернізм у його баченні власне і був спробою розв'язати проблему відмінності не шляхом категоричної універсальності й протиставлень, а шляхом своєрідних «мовних ігор», локальних втручань, несподіваних ходів. На його переконання, саме «малі наративи» стають життєздатними політичними стратегіями за умов постмодерності. До метамови й

---

¹¹⁵ Барт Р. Від твору до тексту // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 2001. – С. 491-496.

логоцентризму філософ ставився скептично, бо у комунікаційному спілкуванні ніколи не існуватимуть правила, прийнятні для усіх конфліктуючих сторін.

Вибудовуючи грані між модернізмом та постмодернізмом, Ж.-Ф. Ліотар бачив суттєву ваду першого у прихильності до універсального чи головного наративу, що визначає умовні параметри всіх інших субнаративів і наділяє усю систему одноголосним значенням. Цьому метанаративу з орієнтованим на події фокусом у модернізмі приписувалася роль універсального ключа до розуміння усього суцього. Постмодерністське мислення сформувалося всупереч такому баченню – як царина невизначеностей і незавершеності. Не дивно, що у викладі Ж.-Ф. Ліотара усе, що бодай нагадувало раціональний розум Просвітництва, викликало заперечення. У поняття «диференд» він вкладав конфлікт між раціональним розумом та уявою, який у принципі не розв'язується на шляхах універсальних підходів, а може бути лише відчутним у якійсь конкретній ситуації. В усіх своїх творах Ж.-Ф. Ліотар утверджував антипозитивістський перспективізм з опорою на протилежний узагальненням партикуляризм. Він переконаний: людський досвід піддається поясненням не на основі універсальних принципів, а в термінах змінності та розмаїття локальних та залежних від випадковостей сил.

«Малі наративи» у баченні Ж.-Ф. Ліотара виходять на передній план тоді, коли великі наративи модернізму втрачають свою креативність. Рухливі й піддатливі до компромісів, вони ефективно діють там, де місце політичних втручань великих масштабів займають локальні втручання і де останнім справді вдається знайти спосіб розв'язання тієї чи іншої проблеми. На відміну від модерності постмодерність діє на рівні конкретних справ і віддає перевагу нестандартним прийомам. Не випадково термін «малі наративи» філософ застосовує як антитезу «великим наративам», які називає «паралогічними» – дивними чи навіть такими, що суперечать здоровому глуздові. Що ж до «малих наративів», то вони у Ж.-Ф. Ліотара не обов'язково стосуються частковостей і конкретних випадків; до цієї категорії він відніс, приміром, загальнофілософські категорії фракталів і катастроф. Смысл означення «малий» відповідає радше системі зв'язків, послідовних у постмодернізмі на відміну від паралельних у модернізмі. А також мінливості ідей як таких: за Ж.-Ф. Ліотаром, вони схожі на хмари, легкі й неокреслені, щойно нам здається, що ми їх роздивилися, як вони вже набули іншої форми¹¹⁶.

---

¹¹⁶ Lyotard J.-F. The postmodern condition: A report of knowledge. – Minneapolis, 1984. – P. 18-36.

Парадоксальним чином ідея наративу як універсального засобу розуміння й пояснення дійсності виявилася знаряддям розхитування раціональних пояснювальних моделей. Здатність наративів «творити реальність» і водночас утверджувати її відносність і «варіабельність раціональностей» поставила під сумнів усі пояснювальні схеми. Недивно, що головним об'єктом критики стали гранд-нاراتиви разом з пропагованими ними поняттями «долі», «прогресу», «діалектики» тощо. Останні були проголошені рештками міфічних і релігійних марень. Загальний спротив щодо «великих нарацій», за Г. Вайтом, мав у своїй основі несприйняття типу телеологічного мислення як такого. Телеології немає у природі, її не може бути також і в історії. «Твердження це відноситься як до історії локальної, так і до всесвітньої (*universal*)»¹¹⁷.

Такий, дещо розлогий екскурс у доробок Ж.-Ф. Ліотара у даному випадку уявляється потрібним для того, щоб показати, наскільки відчутна дистанція відділяє первісний зміст поняття «гранд-нاراتив» від його вітчизняних трактувань. Називати національним гранд-нاراتивом послідовний виклад у великому форматі історії України від первісних часів до наших днів – значить удаватися до спрощення, яке відбиває притаманну вітчизняній традиції хронічну неухвагу до історії понять. Але «дзвінкий» термін уже сприймається як метанаратив з претензією на універсальність тлумачень. Отже, те, проти чого так активно боровся автор поняття, у нас утвердилось як когнітивна норма.

Зі сказаного можна зробити висновок: пошук в історії закономірностей, єдиного архетипу, яким мають відповідати національні, регіональні, локальні різновиди історичного мислення є справою, приреченою на неуспіх. Так само, до речі, як і спроби вибудовувати історичні сюжети на основі раціональності як способу буття. Якщо винести «за дужки» постійно присутні в історії джерела ірраціональності, міфи, фантазії, у ній просто не залишиться простору для свободи. Зрештою, те, що називається «ходом історії», величезною мірою залежить від випадковостей і всього того, що у Ж.-Ф. Ліотара іменується «непрезентабельним».

К. Поппер дотепно порівнював інтерпретації історика із світлом прожектора, спрямованим на нього самого. Воно засліплює, заважає, навіть паралізує свідомість. Те, що зазвичай називають історією людства, насправді є у кращому випадку історією політичної влади. Оскільки ж цих історій, написаних з різних позицій, існує

---

¹¹⁷ Вайт Г. Історична подія // Ейдос. – Вип. 5. – К., 2010–2011. – С. 105.

безліч, історія людства взагалі втрачає сенс¹¹⁸. Можливо, висновок занадто категоричний, але раціональне зерно у ньому є. Мета-нарлативи суб'єктивні тим більшою мірою, чим грандіозніший їхній задум. Історія складається з безлічі різноспрямованих відносин, і якщо бачити в ній лише «верхівку айсберга» – відносини на владному рівні – губиться все інше, що становить сенс людського буття. Зрозуміло, що національні гранд-нарлативи, виразно підпорядковані політичним цілям, втрачають при цьому найбільше.

Ставлення у різних суспільствах до усвідомлення проблемності «гранд-нарлативів» лишається неоднозначним. Солідарність спостерігається у тому, що негативний результат руйнування багатьох сакральних цінностей все-таки перебивається перевагами, що відкрилися у сфері привнесених постмодернізмом психоаналітичних та крос-культурних інтерпретацій історії. А вплив теорій дискурсу, тексту й нарлативу на переосмислення пізнавального статусу історичних джерел, як і руйнування неперехідної межі між історією й літературою змінили сам спосіб бачення минулого. Простіше кажучи, вони змусили засумніватися у тому, чи є смыслом історичного дослідження накопичення інформації (бажано насамперед архівної) про об'єкти дослідження. На перший план вийшли інтерактивна функція історії і рефлексивне осмислення тих артефактів, які залишив нам давно втрачений світ через тексти й нарлативи.

Інший спосіб подолання суб'єктивності гранд-нарлативів – зосередження дослідницької уваги на об'єктах, що лежать поза владним полем або на нижчому рівні узагальнення, на периферії. Цей рівень ближче до людей і їхніх безпосередніх потреб, і, отже, є більш репрезентативним. С. Роккан запропонував надзвичайно вдалу формулу центр-периферійних відносин – на основі розрізнення критеріїв віддаленості і залежності. Поліцефальна структура центру виникає там, де існують сильні міста. Месопотамія, стародавній Рим, сучасна Європа – це т.зв. горизонтальний тип периферійності, що вибудовується за просторовими ознаками. Інший тип – моноцефальний – прослідковується у переважно аграрних регіонах з сильним військово-бюрократичним центром. Тут владні відносини вибудовуються за типом підданства: Єгипет, Золота Орда, Росія – імперії, що формувалися за цим зразком¹¹⁹. Якщо накласти цю матрицю на територію України, нелегко побачити цивілізаційний злам, що відбувся на етапі пізнього середньовіччя. Київська Русь

---

¹¹⁸ *Ponner K.* Відкрите суспільство та його вороги. – Т. І. У полоні Платонових чарів. – К., 1994. – С. 311-312.

¹¹⁹ *Rokkan S.* The center-periphery polarity // Center-periphery structures in Europe: an ISSC workbook in comparative analysis. – Frankfurt, 1987. – P. 17-50.

була зразком поліцефальної держави з сильними містами і невеликими відстанями між ними; отже, занепад ролі центру був природним. Якоюсь мірою такими лишалися і Велике князівство Литовське, і Річ Посполита. Інша модель влади існувала в Московії; для України перехід з поліцефальної на моноцефальну орбіту обернувся не просто зміною сюзерена, але й становленням зовсім нового, підданського типу центр-периферійних відносин.

Коли М. Грушевський понад 100 років тому вибудовував нову схему української історії, він інтуїтивно відчув цю грань, і це забезпечило, застосовуючи термін В. Потолицького, «відсепарування» українського гранд-нарративу від російського – водночас і на територіальному, і на політичному фундаменті. Однак ні М. Грушевський, ні хтось інший після нього не зумів зробити наступний крок – системно вбудувати події української історії у загальносвітовий контекст. Очевидно, ідучи за «подієвою» схемою, це неможливо було зробити в принципі. Адже подієва історія фіксує здебільшого верхівкові політичні явища, а власна українська політична верхівка упродовж століть була позбавлена самостійної ролі.

Здається, що нині на цьому шляху відкриваються нові можливості, пов'язані насамперед із значним переосмисленням співвідношення цілого і частини, глобального і локального. Перенесення дослідницької уваги до історіографічних явищ регіоналізму і локалізму на рубежі тисячоліть не було випадковістю – до цього спонукувала логіка розвитку глобалізаційних процесів і той вплив, який вони справляли на всю систему центр-периферійних відносин. І справа тут не лише в тому, що підвищена увага до місцевої специфіки є зворотнім боком інтересу до проблем глобалістики. Більше важить інше – те, що глобалізаційні процеси пропонують нові цікаві моделі переосмислення усіх просторових відносин, «горизонтальних» і «вертикальних» членувань у їх зв'язку з часом. З'являються нові можливості «урівноваження» традиційної хронополітики хорополітикою, спеціально зайнятою концептуальним осмисленням просторових горизонтів – світ-системи, регіону, місця. І ще цікавіше явище простежується у тому, що в руслі дослідження одночасних доцентрових і відцентрових знаково-символічних потоків з'являється можливість не тільки «уявляти», «винаходити» образно-географічні рамки простору, але й наповнювати його історичними ретроспекціями.

Те, що регіон – здебільшого така ж уявлена реальність, як і андерсонівська нація, сьогодні вже очевидно. Очевидне й те, що до явищ регіоналізму привернута дослідницька увага навіть більшою мірою, ніж до етнічних і національних відмінностей. І зовсім не випадково списи схрещуються навколо проблем просторової органі-

зації і її наукового осмислення. Виявилось, що територіальні градієнти і маркери більш «відчутні на дотик», ніж, приміром, етнічні чи релігійні. І що саме територія, як зауважує відомий фахівець з європейського регіоналізму М. Кітінг, є тим «всюдисутнім чинником», який структурує політичне, економічне і соціальне життя¹²⁰. А, отже, розгляд регіональних співтовариств як складних хронотопонімічних систем здатен відкрити нові можливості і для історіографічного пошуку.

Сучасний український гранд-нарратив стоїть перед потребою пошуку нової структурної моделі – такої, яка б відповідала загальносвітовим тенденціям – відмови від надмірної політизації і перенесення центру уваги на явища, що раніше вважалися маргінальними, зокрема на «периферійну» культуру. Девальвація універсалістських схем – марксистських, структуралістських, веберіанських і інших – стимулює своєрідну культурну антропологізацію, що вимагає переосмислення епістемологічних засад наукового знання. Універсальні поняття, якими традиційно оперувала вітчизняна історіографія – «народ», «нація», «клас», «еліта» виявилися настільки переважаними різнорідними смислами, що навряд чи придатні для виконання ролі аналітичних категорій. З другого боку, з'ясувалося, що в умовах суспільної фрагментації створити таку схему історичного процесу, яка б не викликала спротиву тієї чи іншої частини суспільства, взагалі неможливо.

Одна з суттєвих вад українського гранд-нарративу зумовлена знов-таки його «подієвою» структурою. Намагання «йти за хронологією» наражається на своєрідний «спротив матеріалу» – адже різні частини України упродовж століть належали до різних державних організмів, і, отже, жили «за різним часом». Синхронний розгляд історії регіонів, що входили до складу Російської і Австро-Угорської імперій, створює ефект фрагментарності і стає на заваді усвідомленню притаманної кожній з частин України логіки історичного розвитку. Оскільки регіоналізм – органічно притаманне Україні явище, потреба осмислення історії країни в регіональному розрізі з акцентом на особливостях економічного і культурного розвитку, колонізаційних і міграційних процесах є доволі гострою.

Зрозуміло, що у регіональній структуризації є значна частка умовності – адже кордони регіонів ніколи не були чітко визначеними, часто змінювалися під тиском обставин. Але стосовно тих часів, коли українські землі перебували у складі різних держав, тільки в такий спосіб можна простежити особливості формування

---

¹²⁰ *Keating M. The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change. – Edwar Elgar, 1998. – P. 67-75.*

культурного простору, міського каркасу, характеру розселення і колонізаційних процесів. Важливо також мати на увазі, що проблема локально-регіональних рівнів українського гранд-нарративу виходить далеко за вітчизняні межі і має розглядатися у контексті сучасної геополітики. Домінуюча у науковому мисленні тенденція антифундаменталістського бачення світу відшукує свою нішу на перетині глобальних, регіональних, локальних пріоритетів та макро-, мезо- і мікропідходів. Глобалізація, створивши нову систему світових комунікацій, водночас стимулювала захисну реакцію на рівні регіональних та локальних просторів, «малих батьківщин».

Вітчизняному історичному загалу належить оволодіти методологією і методикою дослідження не просто регіональних особливостей, але й їх відображення у відповідних локальних дискурсах, у першу чергу тих, які відбивали реальні зіткнення інтересів по лініях «загальне – часткове», «центр – периферія» і «регіон – регіон». На рубежі XIX і XX століть українська історіографія досить швидко справилася із завданням синтезування того, що уявлялося «відгалуженням» польської, російської, австро-угорської та інших історій, у єдину історію ще не існуючої модерної української нації. Нині, уже в XXI столітті, на порядок денний постає до певної міри «зворотне» завдання – аналіз національної історії крізь призму особливостей історичної долі її регіонів. Це не має бути просто задокументований літопис життя кожного окремого регіону. Значно складніше (і продуктивніше) створити цілісну, але достатньою мірою прив'язану до території, локалізовану історію України – в усій багатогранності її центр-периферійних і «горизонтальних» зв'язків, з врахуванням «поділів» і «переділів», заплутаних самоідентифікацій, регіональних дискурсів. Лише тоді в один ряд з переважно політичними синтезами історії України стануть ті, які можна буде (звісно, дуже умовно) називати регіональними.

Один з головних напрямків новітнього методологічного синтезу полягає у поєднанні світ-системного й цивілізаційного підходів, у тому числі й у дослідженні процесів регіоналізації. Йдеться про новий рівень соціального аналізу: регіоналізація розглядається як зворотній бік процесів глобалізації у контексті формування регіонально-цивілізаційних об'єднань, що перебувають у процесі динамічної взаємодії. Тут особливо важливо уникати погляду на регіон як на об'єкт «націоналізуючого» впливу. Кожен регіон має власні традиції, які в кінцевому рахунку допомагають йому «самовизначатися» у часі і в просторі. Акценти на етнічності як чи не головному символічному ресурсі і важелі релігійно-етнічної мобілізації стимулюють етноцентризм у підходах, що змушує соціум жити «з головою, повернутою назад». Сучасні конструктивістські підходи орієнтують

на рівноцінність культурних традицій, толерантність, пріоритетність громадянських начал. Дослідження конкретного регіону може бути успішним лише за умови «включеності» його у світовий культурний простір.

Інтерес до локалізму й локальності в сучасних теоріях регіоналізму підтримується як відчуттям евристичної обмеженості універсалістських концепцій, так і новою конфігурацією дихотомії «істотне – неістотне», пов'язаною з онтологічним поворотом, що відбувся в рамках некласичної і постнекласичної філософії. У гуманітаріїв з'явилося тверде усвідомлення того, що у взаємодії глобального й локального діє не стільки алгоритм протиставлення, скільки логіка включення. Сутність тих глобальних процесів, які змінюють світ на наших очах, неможливо зрозуміти без звернення до досвіду індивіда чи групи, так само як і без перенесення акцентів із «закономірностей» на «частковості» й «випадковості». Локальне при цьому далеко не завжди осмислюється як територіальне – воно може бути синонімом часткового у найрізноманітніших формах його прояву – від простеження деталей приватного життя окремої людини до аналізу зв'язків, що породжують соціальні асоціації й корпоративну психологію. Проте територія, навіть якщо вона існує у дослідженні як фон, все ж визначає його масштаб і межі, допомагає уявити джерела специфічності, породжуваної життям у обмеженому просторовими рамками середовищі.

Акцент на пріоритетності локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму в аналізі культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до високорозвинутих», тепер постають як втілення «інакшості», з якою усім доводиться рахуватися. Типологічний, локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає у широкому соціальному контексті й у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

Навряд чи когось треба переконувати у тому, що наявна схема, закладена у моделі прийнятих в Україні історичних «синтез», далека від оптимальної, а з огляду на європейські стандарти явно застаріла. По-перше, вона хибує на лінійність уже тому, що будується «за періодами» і не враховує відхилень в історичному часі. По-друге, вона не вільна від проявів етноцентризму. По-третє, у ній зовсім не проглядається бодай натяк на теорію, методологію, стан розробки проблеми. Коли після короткого вступу читача занурюють у реалії

первісного світу з докладним переліком майже всіх слідів перебування первісної людини на сучасній українській території і археологічних культур, бажання читати далі у нього може взагалі зникнути. Щоб історія була цікавою, необхідно насамперед звільнити її від безальтернативної канонічності, знаходити в ній місце для гіпотез, принципів, зіставлень, нетрадиційних ходів. Не «зшивати» воедино те, що не було цілісністю, і не відшукувати мотиви цілепокладання (прагнення до соборності) там, де вони реально не проглядалися. Не робити власну націю фокусом Ойкумени і не шукати її там, де її не було. Чітко визначати статус кожної з частин її території на кожному історичному етапі і не боятися, що з визнанням статусу периферійності народ «втрачатиме обличчя». Навпаки, простеження за С. Рокканом варіантів горизонтальної і вертикальної периферійності здатне підвести науковий ґрунт під модель аналізу цивілізаційних залежностей.

Здається, що до створення схеми історії України чималою мірою може прислужитися наявний зарубіжний досвід написаних «перехресних», «пов'язаних» історій. Інноваційність тут полягає у зміні кута зору на поняття гегемонізму, колонізаторства і взагалі на традиційну систему ієрархій в історичній ретроспективі. Там, де прийнято бачити насамперед односпрямований імперський чи якийсь інший геополітичний тиск, пропонується спостерігати спонтанні «пучки відносин» (*bundles of relation*), в яких визначальними виявляються перехресні культурні впливи. Концепти «пов'язаної», «спільної», «інтегрованої» (*connected, entangled, shared, integrated*) історії з'явилися у руслі «культурного повороту», з одного боку, і соціологічних «мережевих парадигм», з другого. Компаративна історія не є чимось новим; згадаймо, як обстоював переваги історії «зверх кордонів» М. Блок на XIX міжнародному конгресі з історичних наук в Осло (серпень 2000)¹²¹. Але доволі довго вона існувала в режимі синхронії, а діахронічна взаємодія, у тому числі між різними інтелектуальними традиціями, лишалася в тіні.

Запропонована французькими істориками М. Вернером та Б. Циммерманом ідея «перехресної історії» (*histoire croisée*) виходила із заперечення простих лінійних «трансферів» – передачі інформації від однієї культури до іншої. На їхнє переконання, мова повинна йти про рух у різних напрямках (ре-трансфери) і про діалог культур як «взаємопереплетення» (*intersection*). У такому баченні певні цілісності репрезентуються не просто у відношенні одна до іншої, а одна через іншу, як рухомі, активні, взаємодіючі, з власними механізм-

---

¹²¹ Ісаєвич Я.Д. XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 159-160.

мами циркуляції¹²². Поняття трансферу (культурного перенесення) виявилось зручним для пояснень впливу множинних і різнобічних взаємозв'язків, взаємообмінів, взаємовпливів на формування ідентичностей, поведінкових стереотипів, образів минулого. Під кутом зору «перехресних історій» піддається переосмисленню уся парадигма компаративістики включно з її ядром – поділом світу за критерієм «передові – відсталі». Нова модель взаємного порівняння не передбачає апологетизації будь-якого досвіду, вибудовуючи паралелі чи протиставлення за ознаками самоцінності й самодостатності інакшості. Бінарні опозиції за маркерами політичних, культурних, ідеологічних дихотомій поступаються місцем аналізу різних просторових сценаріїв модерності, їх взаємних проєкцій і конкуренції. Це дає змогу не лише краще зрозуміти локальні конфігурації ментальностей та ідентичностей, але й поряд із загальними соціальними процесами дослідити геополітичні уявлення, міфи і стереотипи у пограничних ареалах.

На українському матеріалі застосування компаративних підходів допоможе реалізувати уже неодноразово озвучуваний посыл С. Плохія: зробити історію України такою, яка збагатить історію Східної Європи та європейського субконтиненту. У баченні вченого значно більш продуктивним для створення нової історії України може бути транскордонний підхід, базований на її розгляді як цивілізаційного й культурного кордону і своєїрідної контактної зони. Розміщення наших просторів «посеред багатоманітності світів, створених цивілізаційними та імперськими кордонами впродовж усієї історії території, яку ми сьогодні називаємо Україною»¹²³ – ця ідея якнайкраще відповідає вирішенню завдання співвідношення глобальних та регіональних пріоритетів на кожному історичному етапі. Такий контекст змінює кут зору на одвічну проблему взаємодії центру й периферії, акцентує увагу на значенні кордонів, переносить центр уваги з часу на простір, з пошуку універсальних закономірностей на локальні прояви.

Уявлення про те, як працює модель «трансферів», можна створити на прикладі спільного проекту британського, французького та ірландського товариств із дослідження XVIII ст., який має назву «Франція, Великобританія й Ірландія: культурні трансфери і циркуляція знань у Вік Просвітництва». Спільними зусиллями науковців відшукуються відповіді на питання: хто виступав у ролі

---

¹²² *Werner M., Zimmerman B.* Beyond comparison: histoire croisée and the challenge of reflexivity // *History and Theory*. – 2006. – Vol. 45. – № 1. – P. 30-50.

¹²³ *Плохий С.* Якої історії потребує сучасна Україна // *Український історичний журнал*. – 2013. – № 3. – С. 4-12.

культурних посередників, через які канали відбувалися культурні взаємовпливи, що це дало у підсумку для усіх трьох учасників процесу, який вплив ці трансфери справляли на формування національних ідентичностей¹²⁴. Автори нових підходів відчують вразливість гегемоністських схем в історієписанні і прагнуть замінити їх більш гнучкими, коли замість одного «центру впливу» фігурують декілька з різних сторін. Рух ідей представляється у вигляді «човникових переміщень» і постійного діалогу між різними референтами, осмислення «інтегрованих» історій відбувається за допомогою концептів «пов'язаності», «спільності», «транснаціональності».

Найбільш послідовним прибічником такого погляду виступає шведський історик Р. Торстендаль. У його баченні *histoire croisée*, перехресна чи «транснаціональна» історії пов'язані з перенесенням акцентів з методів на оптимальні норми і у цьому розумінні означають рух у напрямі глобалізації історії. Але водночас вихід за межі національного контенту дає змогу осмислити такі аспекти минулого, які раніше лишалися в тіні національної проблематики. На його переконання, уже з кінця XIX ст., з початком методологічного етапу в історієписанні, вибір того чи іншого періоду національного розвитку як наукової проблеми «перестав превалювати». «Спеціалізація відродила інтерес до локальної історії, історії великих і малих міст». Рух у напрямі глобальної чи транснаціональної історії, який відтоді виявив чимало цікавого, приміром на ґрунті порівняння політичних і адміністративних інститутів у різних країнах і регіонах, «історики можуть визнавати чи не визнавати». Для когось найважливішим уявляється вивчення менталітету чи культури, інші наголошуватимуть на важливості студіювання економічних умов чи політики. У будь-якому разі маємо справу з фрагментацією історичної дисципліни, що стала очевидною на рубежі XX і XXI століть і залежить від домінуючих у професійній свідомості істориків оптимальних норм. Завдяки впливу суміжних дисциплін у історії з'явилися нові грані, вона стала менш політизованою. Змінився, отже, сам різновид глобалізму, визнаний в історієписанні¹²⁵.

Теоретичну базу для «перехресних» історій здатна створити концепція глокалізації, запропонована Р. Робертсоном. Найбільш наочний зв'язок глобального і локального він бачив у тому, що локальні (у тому числі цивілізаційні) ідентифікації і специфічні місцеві форми

¹²⁴ Anglo-French attitudes: comparisons and transfers between English and French intellectuals since the eighteen century / Ed. by Ch. Charle, J. Vincent and J. Winter. – Manchester, 2007.

¹²⁵ *Torstendahl R. The rise and propagation of historical professionalism.* – New York, 2014.

культури є зворотнім боком і прямим наслідком стимульованої глобалізаційними процесами універсалізації зв'язків між людьми¹²⁶. До аналогічних висновків підводить реконструкція моделі центр-периферійних відносин у постколоніальному дискурсі і нове бачення проблеми «іншого», зокрема у праці Е. Саїда¹²⁷. Переосмислення поняття «цивілізація», що вважається основою європоцентристської риторики, дає змогу відмовитися від примітивних бінарних опозицій типу «передове – відстале», «Європа – Неєвропа» і подивитися на проблему домінування й центр-периферійних відносин з позицій взаємовпливів і взаємодій. Німецьким істориком Ю. Остергаммелем на матеріалі XIX століття уже перевірена продуктивність конвергентної, симетричної версії порівняльного описання, яка враховує і спільні риси, і відмінності у розвитку народів і культур, роблячи основний наголос на їхньому взаємопроникненні. Він довів, зокрема, що конвергенція й дивергенція в історичному процесі співіснують на основі принципу доповнюваності, і завдання історика – цей зв'язок побачити й дослідити. Історія культурних трансферів розглядається при цьому як найважливіша галузь порівняльної історії¹²⁸.

Історію жодного народу не можна зрозуміти поза прямими й опосередкованими, не обов'язково синхронними в часі, зовнішніми зв'язками й факторами тиску. Варто пам'ятати методологічну настанову А. Тойнбі: хоч «дух національного» завжди з особливою силою впливав на істориків, вони мають навчитися розглядати себе як частину більш широкого універсуму. Навіть історія такої великої держави, як Великобританія, не піддається осмисленню розумом сама по собі, без врахування зовнішніх впливів на неї¹²⁹. України це стосується тим більшою мірою, адже бездержавність і розчленованість були її «родовими прокляттями». Тому для початку варто виділити ті цивілізаційні «плити», які визначали межі «свого» простору для наших предків. Для часів Античності це ареал Середземномор'я і Чорного моря, для раннього Середньовіччя – Балто-Чорноморське «міжмор'я», з головною водною артерією – шляхом «з варяг у греки», для раннього Нового часу – трикутник Варшава–Стамбул–Москва з численними залежними і напівзалежними територіями. З утворенням в середині XVII ст. Вестфальської системи

---

¹²⁶ Robertson R. Globalization: time-space and homogeneity-heterogeneity // *Global modernities* / Ed. by C.M. Fetherstone, S. Lash, R. Robertson. – Langman, 1995. – P. 25-44.

¹²⁷ Саїд Е. Орієнталізм. – К., 2001.

¹²⁸ Osterhammel J. Transformation of the world: a global history of the nineteenth century. – Princeton, 2014. – P. 322-331.

¹²⁹ Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 1. – К., 1995. – С. 27-45.

держав українські землі опиняються у зоні впливу кільця, що складалося з двох частин – Західне напівкільце утворювали Польща, Швеція й Австрія, а східне – Російська та Османська імперії. На кінець XVIII ст. конфігурація кільця змінюється кардинально: зникають з політичної карти Річ Посполита і Османська імперія, втрачає геополітичну міць Швеція, а долю України вершать дві потужні імперії – Російська і Австрійська (з середини XIX ст. – Австро-Угорська). Утім, Польща остаточно не зникла – реанімована у вигляді Королівства (Царства) Польського під скіпетром Росії після війни з Наполеоном, вона суттєво впливала на ситуацію на Правобережній Україні, де елітні прошарки за етнічною ознакою були переважно польськими.

За підсумками Першої світової війни Польщі вдалося узяти реванш – відновити не тільки свою державу, але й систему підпорядкування їй західних земель України й Білорусі. На роль нових політичних гравців в південній частині «міжмор'я» почали претендувати Румунія й Чехословаччина. Підсумком Другої світової війни стало нове переформатування територій зі значним розширенням зони радянського впливу. До Західної України, інкорпорованої у 1939 р., і Північної Буковини, що увійшла до складу УРСР наступного року, додалося у 1945 р. Закарпаття, а ще через 9 років – і Крим. В результаті у складі України опинилася доволі строката суміш периферій різних держав.

Не менш складне завдання – визначення ареалів конкретних впливів і взаємодій. Для певного часового відрізка воно розв'язується доволі просто, але нас цікавлять тривалі часові пласти, що піддавалися постійним змінам. Тут головний орієнтир – кордон, здатний, як показує досвід, виконувати функцію нової пояснювальної парадигми. А. Каппелер, приміром, вважає, що дослідження специфічного способу життя містечок обабіч австро-російського кордону може стати вкладом як в історію імперій Габсбургів та Романових, так і в нову транснаціональну історію України. І зовсім не обшир охоплюваного дослідженням географічного простору тут відіграє ключову роль. Трьом історикам з Віденського університету вистачило спостережень над трьома парами прикордонних містечок з австрійської Галичини й радянського Поділля, щоб передати специфічну атмосферу життєвого укладу дворян, купців, паломників, біженців, контрабандистів на пограниччі упродовж 1772–1918 рр. – з особливим акцентом на співіснуванні українців, поляків, євреїв. Паралельно з'явилася друком монографія одного з них, спеціально присвячена Бродам у XIX столітті. Мікрорівень у підходах і тут не став на заваді серйозним методологічним новаціям. Варто було лише зі знанням справи подивитися на пограниччя як перетин різ-

них просторів – реальних і візуальних, щоб істотно похитнути традиційні уявлення про периферійність, багатокультурність, полі-конфесійність тощо¹³⁰.

Які перспективи обіцяє уведення вітчизняної історії у такий «інтегративний» контекст? Яких вад в системі українського історієписання на цьому шляху вдасться позбутися? Поки що однозначні відповіді на ці питання уявляються проблематичними. Тут потрібні дискусії й попередні апробації окремих сюжетів. І все ж перспектива «самопредставлення» України не як якоїсь «окремішньої» цілості, а як фрагментизованої частини історичного процесу на міжцивілізаційних «стиках» і у широкому геополітичному контексті привабливе не стільки новизною, скільки раціональністю підходу.

До речі, певні ознаки такого підходу уже можна спостерігати у присвячених українським сюжетам працях Т. Снайдера. Книга «Перетворення націй» писалася ним у 1999 р., коли «пов'язані» історії ще не дістали усталеного імені. Але вже тоді молодий історик знайшов хоч і не безспірний, але доволі оригінальний ключ для пояснення того, як з однієї – польської – ранньомодерної національної ідеї постали чотири модерні – польська, українська, литовська й білоруська, і як надалі проекти створення на цьому фундаменті національних держав часто закінчувалися непередбачуваними результатами. Особливо показовим у цій праці є зафіксоване автором прагнення уникати проєкції пізніх політичних форм на попередні періоди і зосередити увагу на окремих місцевостях, щоб побачити зміни в національних ідеях, рухах та їхніх вимогах. Сучасні національні ідеї, зауважує Т. Снайдер, зародилися у тісному контакті із суперниками з минулого. Недивно, що твердження про тяглість і справедливість стали головними опорами національних історій. Але національні ідеї, дотримуючись традиції, виявляються неповороткими на практиці. Найефективніші національні ідеї взагалі сприймають минуле помилково; коли ж пропонують новації, то незграбно закликають до змін в ім'я тяглості. Автор переконаний: «сперечаючись із метаісторією, ми ризикуємо перейняти її правила гри, а безглуздя, перевернуте з ніг на голову, так і залишиться безглуздем. У цьому немає синтезу, самі лише тези й антитези»¹³¹.

Про національну історію, як і про національну ідею, не можна розмірковувати без певної емоційної налаштованості. Тут ніколи не

---

¹³⁰ *Adelsgruber P., Cohen L., Kuzmany B.* Getrennt doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918. – Wien, 2011; *Kuzmany B.* Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert. – Wien, Köln, Weimar, 2011.

¹³¹ *Снайдер Т.* Перетворення націй. Польща. Україна. Литва, Білорусь 1569–1999. – К., 2012. – С. 24–27, 34.

буде однозначності у підходах: адже і сам історичний досвід реалізації національних ідей і особливо рефлексії щодо нього у різних людей відмінні. Але, щоб не опинитися у котре у пастці есенціалізму, варто уникати апіорних узагальнень і розглядати конкретні ситуації і взаємовпливи. У цьому і полягає пріоритетність локально-регіональних рівнів у оновлюваних національних наративах та інноваційність застосування регіонального чинника в якості аналітичного конструкту осмислення просторового виміру національної історії.

Фактом лишається те, що культурно-політичний простір України складається з частин, які мали різну історичну долю і які досі зберігають специфічні, притаманні лише їм, ментальні риси. Відсутність чітко виписаного просторово-регіонального виміру історії України гальмує не лише темпи вироблення сучасного, витриманого у кращих європейських традиціях, історіографічного канону, але й процеси формування загальнонаціональної, громадянської за своїм змістом ідентичності. Те, що загальна схема історії позбавлена безлічі локальних сюжетів, стає на заваді усвідомленню регіональної строкатості України як незаперечної та непересічної цінності регіонального єднання в контексті консолідації нації, політичної стабільності і цілісності держави.

Навряд чи хтось декілька років тому міг передбачити той величезний сплеск інтересу до України, який спостерігається в сучасному світі. Його джерела й витoki, на жаль, негативні, пов'язані із новим етапом російсько-української війни. Тим більш відповідальною є місія вітчизняних істориків. Не тільки дати об'єктивну картину жахливого за своїми наслідками збройного конфлікту, але й відповісти на питання – «як таке стало ймовірним» – можливо лише на основі неупередженого аналізу як ритмів світової соціотрансформаційної динаміки, так і тих специфічних особливостей просторового розвитку, які склалися в Україні упродовж кількох століть. Щоб зрозуміти їх специфіку на українсько-російському пограниччі, потрібно осмислити вектори просторового розвитку на цій території. Те, що амбівалентність суспільних настроїв та регіональних інтересів тут виявляється рельєфніше, ніж деінде в Україні, створює додаткові стимули до поглибленого дослідження пограничного соціуму як цілісності з усіма притаманними їй суперечностями. Протистояння відбувалося не за територіальною, економічною, етнічною або мовною ознакою – воно здійснювалося за цивілізаційним вибором між західноєвропейським і азійським векторами розвитку, між демократичними і тоталітарними цінностями.

Саме тому одним із завдань пропонованої праці є аналіз впливу «перехресних» цивілізаційних, геополітичних й культурних чин-

ників на формування ідентифікаційного коду України та простеження просторової специфіки суспільно-політичних трансформацій. Українсько-російське пограниччя означається при цьому як дослідне поле, на якому в «режимі реального часу» проходить перевірку практикою гіпотеза передзаданості культурних кодів і поведінкових стереотипів обставинами життя на цивілізаційних перехрестях. Репрезентація дискурсивних складових українсько-російського вектора національної історії в сьогоdnішніх умовах набуває значення методологічного орієнтира, який дасть змогу осмислити причини і наслідки складного переплетення різноспрямованих цивілізаційних та геополітичних впливів на українсько-російському «перехресті», з'ясувати витoki політичної та соціогуманітарної кризи в українсько-російських відносинах, механізми формування контроверсійних стратегій, свідомісних розмежувань й конфліктів інтересів на стиках державних та етнічних кордонів.

Розділ 2

ТРАНСФОРМАЦІЙНА ДИНАМІКА ПОРУБІЖНОГО ПРОСТОРУ

Для визначення системи характеристик, що передають особливості того чи іншого регіону у структурі історико-географічного вивчення конкретної країни, запропоноване поняття образ території. Цей просторовий образ виявляється достовірним тією мірою, наскільки у ньому схоплені риси регіональної ідентичності саме цього регіону, по можливості – в історичній ретроспективі, із врахуванням множинності внутрішніх кордонів: між державами, політичними та культурними системами, ареалами відмінних економічних укладів, етнічними та мовними групами, релігіями. Оскільки Україна завдяки своєму розташуванню виступала впродовж віків як своєрідна арена зіткнення кількох цивілізацій, «контактна зона», образ її території значною мірою визначався географією.

Осмислення процесу окультурення простору і центрування в ньому просторових образів і кордонів – одне з пріоритетних завдань історичної регіоналістики. Часові й просторові параметри тут тісно переплітаються, а дослідження різних видів експансії допомагає визначити сутнісні ознаки і внутрішню структуру політичних систем. Хорологічні підходи в осмисленні «окультуреного» простору дають більше, порівняно з хронологічними, матеріалу для висновків і узагальнень, оскільки дозволяють повніше врахувати залежність місцевої ментальності від специфічних умов і зовнішніх впливів. На кожному історичному етапі та чи інша конфігурація зовнішніх і внутрішніх кордонів виступає маркером, який визначає відносини вертикальної та горизонтальної економічної й політичної взаємозалежності, як і параметри культурних ідентифікацій.

Якщо класична соціальна теорія вбачала головний мотив колективних політичних дій (у тому числі і у сфері територіальних розмежувань) в інтересах і нормах, то сучасний конструктивізм віддає перевагу аналізу ідентичностей та солідарності. Такому підходу притаманне прагнення до перегляду тієї ієрархії ідентичностей, яка побудована за принципом бінарних опозицій. Ідентичності трактуються як дискурсивні конструкти й результат символічної боротьби. І хоч ставлення до самого концепту ідентичності в науковому світі лишається неоднозначним, все ж саме на конструюванні, артикуляції й мобілізації ідентичностей фокусує увагу більшість дослід-

ників сучасних територіально-структурних процесів. Для країн, що виникли на пострадянському просторі, пошук нових ідентичностей виявився однією з основних домінант державної стратегії. Фокус центр-периферійних відносин змістився, а це потягло за собою необхідність здійснення складних переідентифікацій – із зростанням питомої ваги регіональної ідентичності в системі ідентитетів сучасної людини.

В Російській імперії «исконно русскими землями» вважався увесь східнослов'янський етнічний масив, який зазвичай в офіційній риторичі і в обслуговуючих його історичних нарративах подавався як «триєдина руська нація». Як констатує Т.Горбань, російська влада не тільки не прагнула до встановлення етнорозмежувальних ліній між трьома «племенами», що входили до її складу, але й «різними способами, із застосуванням репресивних заходів включно, намагалася створити уніфіковану етнічну спільноту на основі «расово-племінної і православно-слов'янської єдності». Це означало фактичне «розмивання» українського етносу, яке здійснювалося за банально простою схемою: що можна було «привласнити» – привласнювалося, проголошувалося загальним надбанням «русської нації»; що не підпадало під таку «експропріацію» – різними способами заперечувалося, компрометувалося, а то й придушувалося». Представлення українців як регіонального, малоросійського різновиду «єдиноруської нації» фактично позбавляло їх власного місця в етнонаціональній ієрархії Російської імперії¹.

Принцип «єдиної неділимої Росії» знімав питання про внутрішні кордони. За констатацією М. Грушевського, збільшення держави перетворюється із засобу на мету державної політики, на своєрідний державний спорт, розглядається правителями як питання честі. Зрештою утворився гігант, громіздкість і нескладність якого розгублювала «патріотів». Утім, ніхто не міг пояснити, чому «перша держава у світі» лишалася найбіднішою, найбезграмотнішою, найневлаштованішою з усіх «цивілізованих країн». Уведене М. Грушевським поняття «тюрма народів», що може зберегти своїх пожильців, лише доки замкнене й охороняється², наближало до відповіді на ці запитання.

Появу організованого українського руху, спрямованого на обґрунтування власної самодостатності, царизм зустрів з неприхованою ворожістю: у його лексиконі поняття «українство» однозначно кваліфікується як сепаратизм. Асиміляціоністську стратегію імпер-

¹ Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століття. – К., 2010. – С. 60-62.

² Грушевський М. Єдність чи розпад [Росії]? // Твори у 50 т. – Т. 1. – С. 406, 410.

ської Росії доволі часто трактують як послідовну русифікацію, але, очевидно, що вона виходила далеко поза межі мовно-культурних проблем. Ішлося про цілковите нівелювання етнічних особливостей з уніфікацією усіх сфер суспільного життя. За Г. Турченко, протягом усієї історії українсько-російських відносин проглядається спільна позиція всіх російських режимів у ставленні до південно-українського регіону: заперечити український характер цього регіону та сприймати його як «корінні» російські території, на які Росія начебто має всі права. Але проект «Новоросія», біля витоків якого стояла Катерина II, не став «птицею-фенікс», бо з самого початку цей задум був мертвонародженим. «Не було ні Новоросії, ні новоросів. Під час кількох демографічних переписів бажаючих себе ідентифікувати як «новороса» не виявилось»³. Утім, применшувати на цій підставі небезпеку російських інтеграційних проектів було б непродуктивно.

Мережеві структури, що формують обличчя сучасного світу, існують у своєрідній позацентровій реальності. Мінімум впорядкованості, максимум розмаїття – її незмінні домінанти. Культура переходу – ознака цивілізованості пограниччя. Культурологи поділяють пограниччя на синтетичні й агрегатні: перші базуються на пріоритеті культури «іншого», націленої на стратегію й гармонію. Другі культивують культуру «чужого» і «ворога», яким органічно притаманний дух конфронтації. Агрегатні пограниччя, зразком яких може слугувати українсько-російське, наскрізь пронизані високо-частотними струмами, які за умов нагромадження агресивності на одному полюсі легко трансформуються в енергію збройного конфлікту. Людство ще не виробило надійної протиотрути безапеляційності, яка зазвичай супроводить гегемоністські устремління володарів ядерних арсеналів, що вперто не бажають вирватися з полону імперських символічних систем. Оманливе відчуття вседозволеності й безкарності штовхає політиків на безглузді вчинки, які зрештою обертаються трагедіями і для їх власних народів.

---

1. Терени прикордоння у X–XVI ст.

Історію українсько-російських відносин можна віднести до тих історичних сюжетів, які хоч і не були обійдені науковою увагою, зазнали потужного тиску політичної кон'юнктури й ідеологічних

---

³ *Партико З.* Чому проект «Новоросія» – не птиця-фенікс, або про історію мертвонародженого задуму // *День.* – 2016. – 29-30 січня.

маніпуляцій. Ідеологеми «спільної колиски», «єдиного кореня», «дружби народів» створили настільки викривлене тло для висвітлення процесів українського і російського етногенезу, що корені «дружби» відшукувалися і в часах, коли ні української, ні російської нації ще не існувало.

Від 1938 року, коли на замовлення владних структур СРСР російський історик Б. Волін видав книгу «Великий русский народ», виразно простежується лінія офіційної російської історіографії на обґрунтування місіонерської ролі російського народу з доволі прозорими натяками на те, що з нього мають брати приклад усі народи СРСР. Після війни під такою ж назвою двічі перевидавалася монографія А. Панкратової. З подачі ленінградського історика В. Мавродіна у другій половині 40-х рр. сформувалася концепція єдиного руського народу і єдиної давньоруської народності, яка проголосила Київську Русь початковим етапом в житті усіх трьох східнослов'янських народів – росіян, українців і білорусів⁴. Ця концепція була покладена в основу офіційного партійного документа – «Тез ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією», оприлюднених 30 січня 1954 р. Ідея возз'єднання у ній виступала як домінантна мотивація усієї української історії, а будь-які відхилення від неї подавалися у вигляді чужоземних інтриг – польських, німецьких, австрійських. Модифікована в радянському дусі, ця ідея трактувалася як благо, подарунок долі, який захищав український народ як від іноземного поневолення, так і від соціальних збурень.

Переважаюча більшість істориків, що працювали в Україні, взяла цю схему на озброєння без будь-яких застережень. Проте, як точно підмітив С. Плохій, спроба українських істориків підпорядкувати історію Русі інтересам «пробудження» нації, все ж створила конфлікт української й російської історіографій. «Український наратив був телеологічним так само, як і російський, тільки його кінцевою метою було не «возз'єднання російського народу», а емансипація «однієї з його частин від пригноблення з боку іншої». Звідси фактична заміна ранньої модерної історії України історією козацтва, зведення історії XIX ст. до історії українського визвольного руху. А також практика представлення меншин агресорами, гнобителями та експлуататорами, у боротьбі з якими, мовляв, і народилася українська нація⁵.

На етимологію й генеалогію поняття «давньоруська народність» і «єдиний народ Київської Русі» звертала увагу Н. Юсова. У його

---

⁴ Мавродин В.В. Древняя Русь (Происхождение русского народа и образование Киевского государства). – М., 1946. – С. 303; *Його ж*: Образование единого русского государства. – Л., 1951. – С. 215.

⁵ Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 4-12.

утвердженні в радянській історіографії дослідниця вбачала помітний вплив концепції «спільноруськості» Київської Русі⁶. На перебіг дискусій 50-х рр. XX ст. виразний вплив справило пряме втручання в неї Й. Сталіна працею «Марксизм і питання мовознавства» – саме воно надало легітимності терміну «давньоруська народність», водночас посіявши сумніви у монолітності тієї єдності, що ним позначалася. Остаточна легітимація концепції «давньоруської народності» була закріплена у тезах ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією».

Нині переважна більшість вітчизняних науковців від цієї концепції відмовилася, наголошуючи на принциповій відмінності етногенезу племен південної і північної Русі. Спираючись на висновки археологів і етнографів, М. Михальченко доводить, що той комплікативно-синтезний етнос, який формувався на землях північного сходу Європи, був в основному фінно-угорським і тюркським. Слов'яни прийшли на ці землі у 900–1200 роках, зрозуміло, внесли свій вклад у топоніміку й гідроніми, але жодним історичним документом не підтверджується факт масової міграції Русі на ці території. Християнству у його православній версії вдалося закріпитися на цих землях насамперед завдяки підтримці цієї релігії князівською і татаро-монгольською владою. Антропологічними дослідженнями міф «народів-братів» також легко спростовується. Хоча висновок М. Михальченка про три окремі регіональні цивілізації – українську, білоруську та російську – «з різною історією, з різними історичними цілями», потребує, на наш погляд, для свого обґрунтування додаткових аргументів⁷.

У баченні білоруських істориків пріоритетною є субстратна теорія етногенезу, ґрунтована на ідеї накладання етнокультурного балтського субстрату на слов'янську основу. Процес балто-слов'янської взаємодії супроводився переміщенням контактної зони між балтами й слов'янами з південного сходу на північний захід і тривав безперервно півтора тисячоліття упродовж VI–XX ст. Протобілоруськими етносами вважаються кривичі, дреговичі, радимичі⁸.

Сучасні російські історики визнають (принаймні у виданнях, адресованих українському читачеві), що «в етнічному плані населення Давньої Русі не можна представити як «єдину давньоруську народність». Воно досить чітко ділилося на кілька етнічних груп – із

---

⁶ Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005.

⁷ Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. – К., 2013. – С. 92-100.

⁸ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья. – Вильнюс, 2011. – С. 14-18.

різною зовнішністю, мовою, матеріальною і духовною культурою. Попри гадану близькість, вони різнилися системами метрології і словотворення, діалектними особливостями мови й улюбленими видами прикрас, традиціями і обрядами. Вони визнали, що до складу літописної «Руської землі» не входили Новгород Великий з прилеглими землями, князівства Полоцьке, Смоленське, Суздальське (Володимирське), Рязанське, Муромське. Що ж до поняття «Руська земля» у широкому розумінні, то тут дані джерел настільки особливі, що проблема лишається невирішеною. На переконання російських фахівців, давньоруські джерела розрізняли прикметники «руський» (як етронім, висхідний до «Руської землі» у вузькому смислі слова) і «руський» (як етноконфесіонізм незрозумілого походження). Ним позначалася етноконфесійна єдність, близькість до сучасної православної, і закладена в це поняття ідея спокутування, захисту «благочестя» зрештою й зумовила доволі стійкі месіаністські настрої серед руських людей⁹.

Дискусійним лишається в літературі і питання про «давньоруський федералізм», точніше про застосовність поняття «федерація» до середньовічних суспільств, де територіальні відносини виводувалися на основі звичаєвого права або внутрішніх домовленостей. В російській історичній думці дедалі більше утверджується погляд, що стосовно Київської Русі більш продуктивним буде застосування поняття патримоніальної форми суспільного устрою (від лат. *patrimonium* – вотчина), оскільки основним чинником, що скріплював воєдино території, були не стільки політичні, скільки сюзеренно-васальні відносини. Що ж до вітчизняної традиції, то в ній стійка тенденція розглядати територіальну структуру Русі крізь призму федералістичних теорій домінує і досьогодні. М. Грушевський виводив її початки від М. Костомарова, зауважуючи, що Київська Русь XI ст. являла собою «федерацію *sui generis* тільки, де окремість і автономія земель лучилась з єдністю руського народу, зазначеною в єдності мови, культури, релігії, громадського устрою»¹⁰. Надалі концепція федеративного устрою Русі (уже без застережень) міцно закріпилася у вітчизняній історіографії. За В. Ричкою, «залишаючись відносно єдиним державним організмом, Київська Русь являла собою федерацію (союз) півтора десятків певною мірою відокремлених феодальних земель-князівств»¹¹.

⁹ Нариси історії Росії / За заг. ред. О.О.Чубар'яна. – К., 2007. – С. 105-114.

¹⁰ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Твори у 50 т. – Т. 1. – С. 68-69.

¹¹ Ричка В.М. За літописним рядком. Історичні оповіді про Київську Русь. – К., 1991. – С. 175.

Дещо відмінне бачення державно-політичної системи Русі зустрічаємо у В. Пашуто: на його погляд, Русь була «своєрідною конфедерацією чотирнадцяти земель». Сьогодні з цією точкою зору солідарний О. Головка, який вважає, що політична конфедерація на Русі сформувалася вже у X–XI ст. і не зникла навіть після виникнення в середині XII ст. великої кількості державних організацій, які мали чіткі ознаки суверенності. Вона лише видозмінилася¹². Компромісний варіант задовго до нього запропонував М. Котляр. На його думку, давньоруська держава за доби роздробленості спочатку, на середину XII ст., перетворюється на федерацію земель і князівств, а далі, на межі XII і XIII ст., під впливом наростання процесів децентралізації сповзає на рівень конфедерації¹³.

На наш погляд, заслуговує на увагу і компромісна точка зору Л. Войтовича, який вводить проблему конфедерації у контекст розвитку феодалних відносин. Він доводить, що за умов функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). На Русі тенденція до політичного роздроблення зумовлювалася не лише сепаратизмом місцевих еліт, але й феодалною природою міжкнязівських відносин: князі дробили волості між синами, а ті далі дробили отримані «уділи». Коли ж політичне дроблення ставало фактом, князь сам змушений був шукати підтримки у місцевих еліт, і якщо їхні інтереси співпадали, за певними територіями закріплювалися регіональні династії. Поступово адміністративні одиниці перетворювалися у державно-адміністративні¹⁴. Васально-сюзеренні, персональні у своїй основі, зв'язки були притаманні майже всім ранньофеодалним державам Європи. Васали часто вдавалися до зміни сюзерена, що дає підставу говорити про глибоко закорінену традицію полівасалітетної залежності. Цим зумовлена неймовірна строкатість державних форм і постійне перекроювання кордонів.

Початкова історія Київської Русі не дістала ґрунтовного відображення у тих писемних джерелах, які дійшли до нашого часу. У «Повісті временних літ» племена, що її утворили, постають у вигляді уже сформованих цілісностей – з власними міськими цент-

---

¹² Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006. – С. 125-126.

¹³ Котляр М. Міжкнязівська дипломатія // П'ятий конгрес міжнародної асоціації українців. Історія. – Ч. 2. – Чернівці, 2004. – С. 4.

¹⁴ Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. – Т. 2. – К., 2004. – С. 385-393.

рами, розвинутими феодалними відносинами. Порушене літописцем питання «Откуда есть пошла Руская земля» по суті лишилося без відповіді. Літопис, однак, дає уявлення про те, що на її теренах в XI столітті мирно уживалися між собою поляни й древляни, сіверяни й радимичі, в'ятичі й хорвати, дуліби й уличі. Назви окремих слов'янських племен містять і зарубіжні джерела; у Константина Багрянородного (X ст.) звичний перелік доповнений ще верб'янами та лензініанами. Про рівень міської культури можемо судити, спираючись на свідчення баварського географа IX ст. (уривок збережений у літописі XI століття). Він зафіксував у бужан 230 міст, у уличів – 318, у волинян – 70¹⁵. Про стан військової справи – з підтвердженої візантійськими джерелами (зокрема свідченням патріарха Фотія) згадки «Повісті временних літ» про похід київських князів Аскольда і Діра на Константинополь 860 р. з флотом у 200 кораблів. І у константинопольського патріарха, і у київського літописця цей похід асоціювався з міжнародним визнанням Русі – за Фотієм, «незв'язний» народ в такий спосіб здобув ім'я, «незначний – та став славним, зневажений і бідний – та дійшов високого становища»¹⁶. Свідчення літопису Нестора про східнослов'янські союзи племен, кожен з яких мав «звичаї власні і закони батьків своїх», а також «свій норів», може розглядатися як фіксація їхніх виразних етнокультурних особливостей, які не були подолані упродовж усього часу існування Давньоруської держави (IX–XIII ст.).

Той факт, що входячи до складу Давньоруської держави, фінські племена, що мешкали в басейні р. Оки та верхньої течії Волги, зазнали помітної слов'янізації і, змішуючись із племенами ільменських словен, кривичів, в'ятичів, дали початок російському народові, навряд чи може бути аргументом на користь існування «єдиної народності». Вже в часи Київської Русі її північно-східні провінції демонстрували виразні відцентрові тенденції; після Любецького з'їзду 1097 р. «молодші мономаховичі», створивши Володимиро-Суздальське князівство, відкрито ворогували з Києвом, не зупинившись перед зруйнуванням міста доценту у 1169 р. У мирний час торговельно-військовій корпорації руських князів ще вистачало ресурсів для самозбереження, але перед лицем монгольської навали вона виявилася безсилою.

А. Тойнбі, чий пріоритет у дослідженні генезису цивілізацій безумовний, вклав взаємодію кочових і осілих цивілізацій у формулу: «чим сильніший виклик, тим оригінальнішою і більш творчою є

¹⁵ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 9.

¹⁶ Ричка В.М. Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 5-6.

відповідь». Відповіддю на безпрецедентний за силою й жорстокістю натиск Сходу стала консолідація слов'янських земель-князівств у складі Великого Князівства Литовського, яке свідомо обрало західноєвропейську орієнтацію. Утім, знадобилося більш як століття, щоб частково шляхом договірних відносин, частково застосуванням військової сили забезпечити підпорядкування Великому князівству Литовському значної частини майбутніх українських земель¹⁷.

Перебуваючи під владою Золотої Орди, і північні, і південні руські князівства були обмежені у власній правочинності, але їхні локальні ініціативи теж виявилися різноспрямованими – Суздальщина (Московщина) орієнтувалася на взаємодію з Ордою, а Галицько-Волинське князівство наполегливо відшукувало шляхи тіснішої взаємодії із Заходом. Після візиту Данила Галицького у Сарай 1245 р. володарі Галичини й Волині дістали титул федератів хана, і їхня залежність від Орди обмежувалася надсиланням військових частин для участі у монгольських походах. Натомість міцнішали зв'язки Данила з папською курією – аж до їх закріплення його коронацією у 1253 р. І хоч невдовзі Галицько-Волинська Русь зійшла з історичної арени, тенденція до зближення західноруських земель із латинським заходом зберігалася й поступово поширювалася у східному напрямку. Утвердження в містах німецького (магдебурзького) права, а також державна протекція католицизму створили додаткові переваги ВКЛ у «збиранні руських земель».

Як вважає С. Кульчицький, точно датувати появу росіян, українців і білорусів у Східній Європі неможливо, так само як і назвати точну дату появи у Західній Європі французів, англійців або іспанців. На його думку, на основі відомих нам літописних племінних союзів можна говорити про формування не трьох, а чотирьох східнослов'янських народностей. Одна з них – новгородсько-псковська – не пережила до наших днів. Її загибель він пов'язує з винищенням населення Північної Русі, розпочатим Іваном III після підкорення Новгороду у 1478 р. і продовженим Іваном IV¹⁸.

На початку XV ст. всі південноруські князівства потрапили під владу Великого князівства Литовського, а після 1569 р. перейшли під юрисдикцію Польщі. Надалі між Польщею та зміцнілою Московією упродовж кількох століть точилося суперництво за південноруські землі, час від часу набуваючи форми збройного протистояння. І хоча великий князь московський Іван III вже 1499 р. оголосив себе «государем всея Руси», але реально Москва дістала

¹⁷ Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 1. – С. 140-141.

¹⁸ Кульчицький С. Ми і північний сусід. Українсько-російські відносини в часі і просторі // День. – 2015. – 30-31 жовтня.

важелі впливу на Лівобережну Україну лише після Переяславської угоди 1654 р.

В міру того, як у ході боротьби з татарами Московія перетворювалася у централізовану деспотичну державу за східним зразком, у Великому Князівстві Литовському політична еволюція поступово входила у західноєвропейські рамки. За свідченням польського історика С. Кота, якщо близько 1500 р. прикордонні стовпи Європи у культурному сенсі не переходили за Віслу, то «близько 1600 вони могли бути поставлені на східному кордоні Речі Посполитої. Тому що навіть до Дніпра й Двини поширювалася зацікавленість, а часто й захоплення тими самими ідеями, якими керувалися кращі уми Рима й Парижа»¹⁹. Щоправда, цей висновок зроблений з врахуванням безпрецедентної за своїми масштабами колонізації українських земель, пов'язаної із їх переходом під юрисдикцію Польщі в результаті Люблінської унії 1569 р. Однак фактом є і те, що на фундаменті польської ранньомодерної нації постали чотири модерні – польська, українська, литовська й білоруська.

Що ж до самої назви «Русь», то вона, як показав О. Майборода, ще певний час застосовувалася до кожного із територіальних сегментів колишньої Давньоруської держави незалежно від того, в якому цивілізаційному чи політичному просторі вони опинилися. Як певний політико-державний знак вона відображала пам'ять суспільства про свою попередню роль у світі, і цей знак в різних землях колишньої держави використовувався і як аргумент під час дискусій із завойовниками, і як засіб консолідації та мобілізації підданих, і як орієнтир щодо відродження самостійного статусу. Але оскільки в різних землях політична семіотика Русі застосовувалася залежно від геополітичних умов, вона вже не могла посприяти відновленню політичної єдності східних слов'ян, але, навпаки посилювала їхні уявлення про регіональну специфіку. За таких умов найбільшу роль у продовженні семіотичної єдності відіграла православна церковна організація, яка зберігала себе як Руська церква. Вона стимулювала пам'ять зруйнованої політичної системи до самовідтворення, але відновити зруйновану єдність і їй було не під силу. «Церковно-релігійна пам'ять і історико-політична пам'ять в різних частинах колишньої Русі у подальшому перебігу подій вже ніколи не збігалися»²⁰.

¹⁹ Kot S. Polska złotego wieku a Europa. – Warszawa, 1987. – S. 193-194.

²⁰ Майборода О. Українська державність як історичний феномен: теоретико-методологічні аспекти // 25 років незалежності: нариси історії творення нації і держави. – К., 2016. – С. 20.

Упродовж усього XV ст. і Вільно, і Москва претендували на роль «збирача руських земель», зберігаючи, однак, певний паритет завдяки існуванню порубіжної нейтральної смуги. Утім, переходи князів з підконтрольної Литви території до Москви були звичайною практикою – т.зв. «верховенські» князі з чернігівської династії Ольговичів, хоч і визнавали себе васалами великого князя Литовського, зберігали за собою право переходу на службу «кому похотя» разом зі своїми вотчинами. За Івана III нейтральна смуга звужувалася аж до повного зникнення. У війнах між ВКЛ і Московією, що періодично спалахували в інтервалі від 1492 до 1508 р., колишні васали литовського князя віддали перевагу підданству Москві; для ВКЛ це означало втрату 319 порубіжних міст і 70 волостей, включно з Черніговом, Брянськом, Путивлем, Стародубом, Новгород-Сіверським²¹. Що ж до пограниччя між Московією і Польщею, під владою якої українські землі опинилися після Люблінської унії 1569 р., то воно виявилось плацдармом, на якому ще недосить сформована польська нація дала початок трьом іншим – литовській, білоруській і українській. Не будучи в змозі забезпечити охорону власних кордонів від татарських нападів, польська влада узаконила статус «своєвольної» козацької верстви, поклавши цим початок «козацької» нації.

З особливою козацькою субкультурою, глибоко закоріненою у світ містичних уявлень і водночас такою, що формувала новий, нетрадиційний стиль світосприймання, тісно пов'язана поява «козацького міфу», який справив потужний вплив на вітчизняну історіографію, а згодом і на процес національного самостановлення. «Козацький образ України», зазначав М. Попович, надовго примусив забути про існування старих («руських») князівських родів, української шляхти, римо- і грекокатоликів, він поглинув усе це²². Пояснити цей феномен можливо лише з врахуванням кінцевого результату легалізації «українського» суспільства, яке, попри свою неординарність і «своєволенство», зуміло виробити свої власні суспільно-політичні структури і зберігати їх упродовж століття всупереч шаленому імперському тиску. «Окраїнне своєвольне козацьке суспільство, повністю випадаючи з існуючих політичних, правових, станових структур тодішнього «цивілізованого» світу і живучи фактично всупереч цьому світові, таки одержало право на існування. А український народ, пройшовши цю глобальну ініціацію, і, зокрема,

---

²¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 156.

²² Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 162-163.

її страхітливий лімінальний період, фактично народився заново, вже як «козацька нація»²³.

Навіть якщо у визначенні українського народу як «козацької нації» і є певне перебільшення, все ж не можна ігнорувати той факт, що концептуалізація української історії і її «відсепарування» від російської відбулися у своїх визначальних рисах на фундаменті «козацького міфу» з притаманною йому героїзацією здобутого «козацькою шаблею» і апологетизацією «козацької демократії». До його обґрунтування доклали зусиль кілька поколінь українських інтелектуалів. Як уже зазначалося, основи дослідження історії українського козацтва закладалися, починаючи з останньої чверті XVII ст. в рамках романтичної традиції в українському історієписанні, коли прагматичні інтереси козацької старшини, яка добивалася зрівняння у правах з російським дворянством, продиктували спалах інтересу до минувшини. Козацькі літописи – це радше політико-публіцистичні трактати, але тим вищою є їхня джерельна цінність – адже вони дають уявлення не стільки про події, скільки про настрої, уподобання, ментальні впливи.

Хроніки козацьких літописців – Самовидця, С. Величка, Г. Грабянки по суті поклали початок дослідженню культурного пограниччя, в ареалі якого розгорталися основні події Національної революції середини XVII ст. Тим більш важливо з'ясувати, в якому вигляді постають у них події, які ще не встигли стати історією. Ще більш цінними є зафіксовані в козацьких літописах уявлення про «своїх» і «чужих», а також про територіальні межі України, яка вперше з'являється як територіальна ознака належності до «українського» чи «малоросійського» народу. Поняття «малороссийская страна» присутнє вже у трактаті 1684 р., привезеному у Москву В. Кочубеем. Цікаво, що в ряді випадків козацтво фігурує поза нею («зо всею Україною и з войском Запорозким»). Як правило, літописців цікавить походження козацтва. Літопис Г. Грабянки відкривається розділом «О начале поименования козаков и откуда наречении, от коего племени и рода; купно же и о древнейших их действиях сокращение». Утім, найчастіше козаки зображуються як «вільне воїнство», безвідносно до етнічного походження. Мотив «сваволі» у козацьких літописах домінує, але ставлення до нього у різних літописців неоднозначне.

Роль «чужих» у козацьких літописах відведена татарам і туркам. Особливо непримиренний до них Самовидець. У пізніших хроніках

---

²³ *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – С. 246.

ставлення до татар і турків варіюється в залежності від зовнішньополітичних угод. Поляки теж здебільшого потрапляють у розряд «чужих». Але у пізніших хроніках, таких, як приміром, «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П. Симоновського, вже спостерігається протверезіння від ейфорії, пов'язаної з Національною революцією середини XVII ст. Тут, зокрема, підкреслюється, що поляки ні до самих козаків, ні до їх земель стосунку не мали, і в «їхнє правління ніколи не втручалися». Як протиставлення фігурує політика російської влади; особливо негативно оцінюється акт скасування гетьманства²⁴.

Свою відповідь на питання про те, чому «створена дніпровськими козаками українська політична формація» виявилася нетривкою, пропонує А. Каппелер. Серед факторів, які стали на заваді збереженню вибореної в середині XVII ст. суверенної держави, він розрізняє зовнішньополітичні (боротьбу могутніх держав за панування у Східній Європі) і внутрішні (політичну та соціальну лабільність Гетьманщини й «колабораціонізм» козацької старшини)²⁵. До цих чинників можна було б додати особливості українського етногенезу: розмаїття регіональних та зональних варіантів української культури, що склалося історично, створювало ефект багатоскладовості і багатоваріантності, а відроджена на новій основі соціальна стратифікація, посилена етнічною мозаїчністю, привносила у суспільне життя атмосферу конфронтаційності.

Вироблені в різні часи, під виразним тиском політичної кон'юнктури оціночні критерії (незалежно від того, через яку – російську чи українську призму вони розглядаються) у своїй переважній більшості хибують на суб'єктивізм і телеологічність. Ускладнює пошуки імені нерозрізнення «російського» та «руського» в українській літературній мові. На переконання В. Кравченка, внаслідок цього нерозрізнення символічний капітал «руськості» залишається недооціненим і недостатньо використаним в «українському проекті»²⁶.

---

²⁴ Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – К., 1983. – С. 446-528.

²⁵ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 54, 57.

²⁶ Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – С. 21.

---

2. «Козацька земля» на порубіжжі

Домінуюча у суспільній думці Речі Посполитої проблема «нічєїї землі» на порубіжжі та захисту від татарських нападів постійно підживлювала версії колонізації Дніпро-Дністровського межиріччя. Київський єпископ Й. Верещинський у публіцистичній праці 1590 р. «Певна дорога до швидкого й найкращого осадження пусток на руських країнах Польського королівства» виклав програму переселень у прикордонну смугу, побудову замків і утримання війська на цих територіях. Автором адресованого польському королю цікавого проекту облаштування козаків на півдні України («Кондиції», 1596 р.) був ватажок козацького повстання 1594–1596 рр. С. Наливайко. Проектом передбачалося створити між Тягинєю і Очаковим потужний оборонний форпост Речі Посполитої із сталим козацьким реєстром та повною свободою дій козацького гетьмана – аж до права на стації – натуральні побори з цивільного населення у місцях постою козацьких військових підрозділів та на одержання урядової платні за військову службу. З цим проектом, що лишився, зрозуміло, на папері, корелювали пропозиції ксьондза П. Грабовського про утворення на цих землях окремої адміністративно-територіальної одиниці – Нижньої Польщі.

На роль «осадників» на «нічийних» землях і справді найкраще підходили козаки, але саме вони часто порушували нетривкий мир із Польщею, і упередження проти козаків у шляхетському середовищі доходили аж до пропозицій щодо їх «знищення». Проте знаходилися й тверезі голови, які розуміли, що, крім козаків, боєздатної сили на порубіжжі Польща не має. У брошурі «Дискурс про козаків: знищувати їх чи ні?» (1618 р.) К. Пальчовський доводив, що козаки «є славою Речі Посполитої, адже вони з власної волі постійно захищають батьківщину від татар і турків». Ш. Старовольський оцінив підходи К. Пальчовського як «мудру думку», зауважуючи, що «якби поляки осадити всі землі межиріччя Дніпра і Дністра, то мали б з того велику користь»²⁷.

Феномен українського козацтва – проблема, яку численні дослідники і на європейському, і на американському континентах виводять саме з порубіжності як специфічної ознаки життя на

---

²⁷ *Пилипенко В.* Польсько-кримське прикордоння та реформування війська в політичній публіцистиці Речі Посполитої 1610-х років // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 8. – К., 2008. – С. 73-91.

цивілізаційних «перехрестях». Здається, найближче до розгадки його життєвої сили підійшов А. Тойнбі, увівши аналіз козацтва в систему «викликів» і «стимулів». Дошукуючись глибинних причин генезису й занепадів цивілізацій, він звертав особливу увагу на фактор середовища. «Закон компенсації», сформульований вченим, спочатку був перевірений на прикладі «загальмованих цивілізацій», однією з яких була кочівницька. Кочовики спрямовували свої зусилля на подолання виклику степу, який прирікав їх на постійний рух відповідно до річних циклів. Вони пристосувалися до виклику степу, і це вже був певний прорив. Але зрештою вони виявилися не господарями, а рабами степу, бо, налагодивши контакт із ним, вони втрачали зв'язок із світом. Механічно підпорядковуючись викликам степу, кочовики час від часу вривалися у володіння сусідніх осілих цивілізацій і руйнували їхнє розмірене життя. Але тим не менше вони так і лишилися «суспільством, у якого немає історії». Номадичні імперії, створювані кочовиками – підкорювачами осілих народів, виявлялися ефемерними й недовговічними, хоч і демонстрували могутність на ранніх стадіях свого існування. Імперія Османів протрималася довше за інші, бо використовувала працю найманих рабів. Але відповісти на грізний виклик з боку Заходу й Росії турецькі правителі не зуміли²⁸.

Козакам, за А. Тойнбі, вдалося у боротьбі з кочовиками не просто вистояти, але й виробити «деякі ознаки, що швидше належали майбутньому, ніж минулому». Вони осідали на ріках, які являли собою природну перепону для кочовиків-скотарів. Зрештою створений ними новий спосіб життя і нова соціальна організація дали змогу «вперше за всю історію цивілізації осілому суспільству не просто вистояти у боротьбі проти євразійських кочівників і навіть не просто побити їх (як колись побив Тимур), але й досягти справжньої перемоги, завоювавши номадичні землі, змінивши обличчя ландшафту і перетворивши кінець кінцем кочові пасовиська у селянські поля, а стійбища – в осілі села»²⁹.

Шлях подолання відстані від «архетипу втікача» до перетворювача Степу і фундатора нової соціальної й політичної організації вдумливо аналізував С. Кримський. «Слово «край» починає пов'язуватися зі словами «країна» та «Україна». Рідкісна у світовій історії перемога осілої цивілізації над тиском степу створила новий феномен «українського поля». У зіставленні «місто – хутір» останній символізує трансформацію степової стихії у ферму – обжитий куток особисто відвойованої природи. І тоді сам символ степу зазнає змін –

²⁸ Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 1. – С. 178-204.

²⁹ Там само. – С. 147-148.

степ стає для українця не просто географічним чи економічним явищем, але соціальним ґрунтом. «Не тільки життя людини вимірюється степом («Життя прожити – не поле перейти»), але й її гідність («коли ж я у полі, тоді я на волі»). Що ж до архетипу природи загалом, то вона розглядається не як храм, майстерня чи безодня, а як материнське родове начало»³⁰.

Кордон, який визначав рамки козацького ареалу, був нетиповим; «південноруський кордон не був справжнім державним кордоном для русів навіть у середньовічному розумінні цього поняття, оскільки за ним не було іншої держави, і лише небезпека з боку кочовиків перешкоджала масовому переселенню на південь». О. Головка обґрунтовує саме цією обставиною тлумачення України як «вольниці» на краю батьківщини, «у країні»³¹. Тугий вузол пов'язаних з козацтвом взаємовпливів і суперечностей Н. Яковенко пояснює воєнізованим характером прикордонного життя на Подніпров'ї: замість станового бар'єра на перше місце висувався чинник фахової організації «збройного люду», поєднаний з елементами міжетнічного і внутріетнічного антагонізму. Наслідком стала боротьба «русі з руссю» і поява у полемічному контексті поняття «нова русь», пов'язаного з уніатством.

Оформившись у особливий суспільний стан і створивши власний воєнний форпост за дніпровськими порогами, козацтво створило особливий тип ментальності, орієнтований на свободу і презирство до життєвих зручностей. Козак як ментальний тип гостріше, ніж представники інших верств населення, реагував на утиски і завжди був готовий на самопожертву у обстоюванні своїх «прав», «свобод» і «вольностей». Цим, а також порозумінням із православними церковними інтелектуалами, насамперед і слід пояснювати той незаперечний факт, що козацтву вдалося на певний час витіснити з політичної арени колишню еліту – ополячених і окатоличених магнатів і шляхту.

З появою козацького етнокультурного комплексу в українській історіографії пов'язуються найбільші трансформації в історії і українського етносу, і України як соціально-політичного організму. В. Балущок бачить не просто прикордонну смугу, а особливу країну, що становила кордон європейської цивілізації, відмежовуючи її від Великого східного Степу. Як в Америці часів її завоювання європейцями Кордон відмежовував уже цивілізовані краї від Дикого Заходу,

---

³⁰ Кримський С.Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 105.

³¹ Головка О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 34.

так і Україна знаходилася на передньому краї в боротьбі європейського світу з Диким Полем. І хоч козаки навіть у регіоні, який вважали своїм, становили не більше чверті населення, сформоване ними «своєвольне» суспільство не тільки дістало право на існування, але й інституалізувалося у створеній Б.Хмельницьким Гетьманській державі. Представляючи «низову», «запорогову» культуру, яка з погляду нормального соціального світу була «антиструктурою» й «антисвітом», козацтво зуміло істотно вплинути на систему світобачення українського етносу і його ментальність, що не вдавалося іншим «кордонним» соціумам – аргентинським гаучо, венесуельським льянеро тощо. У тому, що український народ у горнилі жахливої війни пройшов глобальну ініціацію і фактично народився заново, вже як «козацька» нація, В. Балушок вбачає «неповторну своєрідність і навіть певною мірою унікальність України як цивілізаційного феномена»³².

Хоч і не безспірну, але цікаву інтерпретацію поглядів Т. Шевченка на феномен українського козацтва пропонує О.Забужко. На її думку, «козацька слава» у трактуванні Т. Шевченка – «то слава не жертв, і не мучеників, і вже в жодному разі не ідеальних героїв «без страху й догани», а невинних злочинців». Трагічну вину козацтва, через яку «на Січі мудрий німець картопельку садить», Т. Шевченко вбачав у тому, що воно, керуючись постулатом утвердження субстанційної волі народу до свободи, закладало «тим самим у національну долю програму самознищення». Бо «зло породжує зло, і початковий лицар-месник, увійшовши в порочне коло, парадоксальним чином впадає у той самий параліч волі, що й раб, який добровільно своєю волею поступився»³³.

Проблема Дикого поля і Степу виявилася в українській свідомості саме тим фундаментом «географії уявлень», яка зазвичай контрастувала з реальною географією. Збірним поняттям «Степ» переважно позначалися кочові держави – сусіди Русі, а також своєрідний коридор, що вів з Азії до Європи. Пізніше, з оформленням козацтва як стану, воно використовувалося для окреслення етноконтактної зони між кочовою та хліборобською цивілізаціями, освоєної за визначенням Н. Яковенко «відчайдушними авантюристами з обох сторін». «Нічий люди на нічий землі – ось головна суть «людей Поля». Їх тісні контакти, на переконання дослідниці, не повинні дивувати – адже порубіжна степова смуга була не територією «між Сходом і Заходом», а органічною частиною «Сходу». Це ж не

³² Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – С. 222.

³³ Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К., 2006. – С. 113-114, 138-141.

завадило, однак, своєрідній українській алергії на тюркський схід як символу абсолютної ворожості. Насправді ж сама поява козаків була специфічним компромісом із Подем, «де саме життя витворило еластичну буферну смугу, на якій поєдналися навикви виживання на Полі з орієнтацією на цінності осілого світу». Аверс і реверс однієї медалі – цією вдало знайденою метафорою Н. Яковенко позначила складну взаємодію козаків з татарами, в якій кримський ханат виступає водночас і як каталізатор козаччини, її союзник, і як запеклий ворог. «В Україні, – зауважує дослідниця, – *limes* проходить не лише по території, а й по головах», і тому Україна є тереном, «на якому однаково присутні Схід і Захід». При цьому приватне, західне, завжди присутнє на рівні еліт, а східне, колективне, здатне призводити до катастроф – на рівні низів. «Окреслене розмаїття переплетень західної («європейської») та східної («азійської») цивілізацій наповнювало стару українську культуру таким строкатим багатолоссям, що в ньому подеколи навряд чи можливо відокремити «власне» від набутого»³⁴.

На наш погляд, однак, у дослідженні українських погранич не так важливо розрізняти власне й набуте, як простежувати витоки культурного синтезу, з одного боку, і культурного регіоналізму й сепаратизму, з другого. З цього погляду продуктивними уявляються міркування В. Горського, який зазначав, що у зв'язці «Схід – Захід» обидва ці поняття слід вживати не в географічному, а в культурологічному, типологічному сенсі. Захід у такому баченні уособлює такий тип культурного розвитку, який втілює специфіку менталітету техногенної цивілізації – з культурною матрицею, орієнтованою на швидкі зміни й домінування наукової раціональності. У межах такого типу культури рушієм змін виступає автономний індивід, який керується етикою відповідальності. Водночас термін «Схід» позначає культуру традиційних суспільств із переважанням «етики переконань», що спирається на відданість певній ідеології, віруванню, філософській чи естетичній системі»³⁵.

Степ, отже, відігравав в історії України роль, яку важко вкласти в однозначні оціночні характеристики. Як правило, він усвідомлювався як джерело небезпек, і був таким для тисяч людей, що стали бранцями татар, своєрідним «живим товаром». Але водночас Степ став регіоном волі. За Г. Турченко, «Степ формував новий тип особистості й новий тип взаємин, новий соціум – зовсім несхожий на

---

³⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 26, 181-182.

³⁵ Горський В.С. Філософія в контексті історії української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 209.

замкнуте, розділене щільними становими перегородками суспільство середньовічної Європи. Козацька республіка – Запорозька Січ – була державною формою цього суспільства. Тут не було кріпацтва і формувалися нові, незвичні для тодішньої Польщі та Росії, але привабливі для їх закріпачених селян, по суті, буржуазні виробничі відносини. Ця територія – Вольності Війська Запорозького – була своєрідним «краєм волі», «зоною свободи» і притягувала до себе невдоволених і здатних на протест»³⁶.

Завдяки активній позиції козацтва як суспільного стану степ перетворюється, стає обжитим, докорінно змінюється його соціальна роль. Але поза цим обжитим осілою цивілізацією простором лишаються потужні осередки зовнішнього впливу, які становлять постійне джерело небезпеки для «кордонної цивілізації». І тому виживати «на межі» могли лише люди мужні, з величезним почуттям гумору. В очах мешканців придніпровських степів Січ була не просто збройним табором – вона була зразком веселого богатирства, життєвого авантюризму. Тому і козак почував себе немовби на сцені, нерідко вдаючись у побуті до театральнo-демонстративної поведінки. Відчуття постійної небезпеки стимулювало рішучість, витривалість, готовність воювати постійно. Воно ж формувало уявлення про козака як людину, наділену надзвичайними рисами – мужню, відчайдушну, віддану ідеям бойового побратимства – тип *vita heroica* (О. Кульчицький).

Що означав насправді простір прикордоння для людини, яка обрала його місцем проживання? Насамперед «свободу від...», особисту незалежність. Але водночас і відчуття постійної смертельної небезпеки. А це призвело до того, що не було сенсу витрачати багато зусиль на облаштування побуту. Доводилося задовольнятися мінімумом речей, щоб їх легко було кудись перевезти і не надто журитися, якщо судилося їх втрачати. Отже, паралельно зі стереотипом *vita heroica* формувався й стереотип *vita minima*: хіба багато козаку-нетязі треба? Але таке самообмеження в потребах консервувало відсталість у соціонормативній культурі: втрачався стимул до самовдосконалення в усьому, окрім хіба що бойових мистецтв³⁷.

Якщо ж говорити про найбільше політичне досягнення повсталого народу в ході Національної революції середини XVII ст., то цим досягненням стала поява на політичній карті європейського кон-

---

³⁶ Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). – Запоріжжя, 2005. – С. 26.

³⁷ Бондаревич І.М. «Vita heroica» – «vita minima»: полярні екзистенційні модули українців // Вісник Черкаського університету ім. Б. Хмельницького. Серія «Філософія». – 2013. – № 31. – С. 55-61.

тиненту української козацької республіки із власним, витвореним військовими канцеляристами, історичним міфом. Вона являла собою унікальний для того часу тип державності, що мав виразні демократичні риси у політичному устрої і в соціальній організації. Б. Хмельницький гідно продовжив справу, розпочату його попередниками, вивівши на новий, європейський рівень військову справу в Україні і українську дипломатію. Йому завдячує наша країна створенням оригінальної системи козацького самоуправління³⁸.

Що ж до місця і ролі України-Русі у Речі Посполитій, то вона виявилася там «третім зайвим». Дві унії – Люблінська 1569 р. і Берестейська 1596 р. зумовили «вибухову динаміку» відносин, з постійним переростанням згоди у ворожнечу. Зафіксований у Гадяцькій угоді 1658 р. варіант перетворення «двоєдиної» Речі Посполитої на «триєдину» передбачав повернення козацької держави під скіпетр польського короля. У планованій федерації вона мала дістати широкі автономні права. Вища законодавча влада на території Великого князівства Руського мала належати виборному парламенту – національним зборам, а вища виконавча – пожиттєво обраному українськими станами і затверджуваному королем гетьману, який мав виступати одночасно як київський воєвода, перший сенатор і чигиринський староста. Передбачалося, що державне життя у ВКР регулюватиметься на основі норм і порядків, аналогічних тим, які діяли у Великому князівстві Литовському.

Автори «Історії українського козацтва» вбачають у нових політико-культурних орієнтаціях української козацької старшини ознаки «постсуверенного автономізму»: українське суспільство ще не втратило потенціал боротьби за суверенітет, але, вже слабнучи, могло погодитися на його добровільне обмеження. Якби проєкт перебування України у складі тріалістичної Речі Посполитої (як рівноцінної Польщі та Литві частини) вдалося втілити в життя, це був би автономізм, максимально наближений до суверенітету. Проте на ділі Гадяцький проєкт став початком відхилення від курсу на політичну окремішність та повну політичну суб'єктність України. По суті, відбувся істотний перегляд основних положень державної ідеї 1649 р., зокрема, відмова від реалізації найважливіших принципів – незалежності й соборності. «До мінімуму зводилися прерогативи власне українських виконавчої й судової влади, зазнавав істотних змін політичний лад і адміністративно-територіальний устрій, повністю втрачалася така важлива ознака суверенітету, як право на

---

³⁸ Смолій В., Степанков В. Політичні портрети. Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець. – К., 2020.

проведення зовнішньої політики. Навіть порівняно з договором 1654 р. Гадяцька угода становила очевидний крок назад»³⁹.

Укладену у жовтні 1658 р. Гадяцьку угоду сейм Речі Посполитої ратифікував у травні наступного року, але в урізаному вигляді. Це посилювало тертя й незгоди в середовищі української козацької старшини, значна частина якої була налаштована проти повернення під скіпетр польського короля. У жовтні 1659 р. дія договору українською стороною була юридично припинена, що означало втрату одного з небагатьох шансів уникнути жакливого Руїни – громадянської війни, яка тривала майже 30 років. «Війна берегів Дніпра», надовго, за образним визначенням Н.Яковенко, перетворила Україну на простір «бездомності духу», «рукотворну пустелю», заливши «потокм егоїзму, політичних зрад, жорстокості, лютого й алогічного протиборства»⁴⁰. Унітарна козацька держава фактично припинила своє існування, козацьку традицію ще майже століття підтримувало лише бунтівне Запорозжя.

Цікаво, що ставлення до Гадяцької угоди було неоднозначним і в історіографії. Якщо представники народницького напрямку оцінювали цю подію здебільшого стримано, переважно під кутом зору відмови козацької старшини від демократичної традиції, «розправи з революцією української черні»⁴¹, то представники державницького напрямку зображували Гадяцький договір як певний політичний ідеал, «величний пам'ятник Козаччини»⁴², українську національну програму на кілька століть. Ці крайнощі виникали на ґрунті недостатнього розрізнення реального (загалом мізерного) політичного впливу Гадяцьких угод і їхнього значення як пам'ятки української політичної думки, показника умонастроїв суспільства і рівня його політичної культури.

Гадяцький трактат відбивав негативну реакцію значної частини українського суспільства, насамперед козацької старшини, на ті форми, в яких втілювалася в життя Переяславська угода. Явне намагання російського уряду ігнорувати її договірний характер, його прагнення звести нанівець українську автономію викликали невдоволення в Україні. Та й сам деспотичний лад Росії опинився в гострому конфлікті з республіканськими традиціями, притаманними політичному устрою Війська Запорозького. Слід мати на увазі, що як запорожці, так і вище православне духовенство України по

³⁹ Історія українського козацтва. Нариси у 2-х тт. – Т. 1. – К., 2006. – С. 178-179, 257.

⁴⁰ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 310.

⁴¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 10. – К., 1997. – С. 314.

⁴² Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х тт. – Т. 2. – К., 1992. – С. 38.

суті перебували в опозиції до угод, досягнутих у Переяславі і в Москві.

У цих умовах ідея повернення України у лоно Польщі знайшла чимало прибічників. Неабияке значення мало й те, що фактичним автором Гадяцького трактату Ю. Немиричем ця ідея була вкладена в елегантну форму федерації трьох «князівств» – Польського, Литовського і Руського. У первісному його проєкті передбачалося не тільки скасування ненависної унії, але й об'єднання всіх українських земель у єдиному автономному політичному цілому. Втім, у напруженому дипломатичному поєдинку з представниками польської адміністрації українська сторона не змогла відстояти найбільш радикальні вимоги проєкту, і він з'явився на світ в урізаному, спотвореному вигляді. Цим, а також військовою силою Росії, яка не побажала змиритися із втратою України, пояснюється той факт, що Гадяцька угода фактично лишилася на папері.

Проте, як документ політичної думки, Гадяцький трактат мав широкий резонанс. Польські історики вбачали в ньому доказ великодушності і толерантності Речі Посполитої. «Цей славний трактат, – писав А. Валевський, – був актом історичної справедливості щодо руського народу, реставрацією польської готовності до згоди»⁴³. Під певним впливом таких підходів перебував і М. Костомаров, який також називає Гадяцьку угоду «славною»: «Читаючи її, ви знайдете в її статтях так багато доброго, що виявляє ясний розум і широкий світогляд авторів, що жаль бере, чому воно не здійснилося? Але приглянувшись до справи ближче, побачите, що народ не зовсім неправий», – писав він. На «великі уступки Україні з національного погляду», зроблені Польщею, звертав увагу і В. Антонович.

У досить цікавій площині розглянув проблему Гадяцького трактату М. Драгоманов. Він аналізував його в плані переорієнтації старшини від ідеалів шляхетського монархізму до лібералізму. Поширення останнього М. Драгоманов пов'язував з більш високою освітою І. Виговського і особливо Ю. Немирича у порівнянні з Б. Хмельницьким та його оточенням, які у своїх політичних прагненнях чомусь нагадували С. Разіна («за царя проти бояр»). Проте, вважав він, внісши в круг старшини більше політичного лібералізму, Виговський і Немирич «внесли туди і більше шляхетщини, котра обібрала масу поспільства і козацтва, так, що маса та тим паче не хотіла знати лібералізму, виговщини і стала за царя»⁴⁴.

⁴³ Бобятинський К. Гадяцька унія в польській історіографії // Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність. – Полтава, 2009. – С. 48-78.

⁴⁴ Драгоманов М. Вибрані праці. У 3-х тт. – Т. 3. – К., 2007. – С. 195.

Отже, М. Драгоманов близько підійшов до розуміння причин нежиттєвості закладених у Гадяцькому трактаті принципів. Козацтво разом із селянством, винесши на своїх плечах основний тягар війни, не бажали поступатися своїми здобутками. Ця думка була пізніше розвинута М. Грушевським, який зауважив, що закладена у Гадяцькій угоді схема могла б мати історичне виправдання у тому разі, якби йшлося про прилучення західних земель до України. Оскільки в Західній Україні не було власної козацької держави, українська державність, оперта на шляхту, тут могла здатися природною. Але при останньому редагуванні Гадяцького акту західні провінції були вирвані із складу Великого Князівства Руського. Тепер козацько-шляхетська конструкція нової політичної концепції уже нічим не була виправдана і нагадувала політиканську витівку, спрямовану проти козацької гегемонії. Це і зумовило її провал. Розцінена як інтриганська спроба розщепити козацтво, посіяти ворожнечу між його низами і верхами, концепція Руського князівства у складі Польщі була поставлена у вину авторам угоди і накликала гнів і кару на її творців. У тому вигляді, як вона з'явилася на світ, ідея перетворення Польщі на федерацію трьох її частин була, на думку М. Грушевського, «цілком нежиттєздатна»⁴⁵.

На певні негативні сторони Гадяцької угоди звертав увагу і В. Липинський. На відміну від інших представників державницького напрямку в історіографії він зауважував, що ідея Великого Князівства Руського, яка належала Б. Хмельницькому, нещасливим принципом угоди була обплутана цілим рядом застережень і зрештою знецінена. Те, що цементувати будову Руського князівства мав не козацький, а шляхетський принцип, прирік усю ідею на невдачу. Зрештою Гадяцький трактат виявився нежиттєздатним саме тому, що не сприяв стабілізації обстановки в Україні, а навпаки, ускладнював її. На це, зокрема, звертав увагу Д. Дорошенко. «Мало кого спокушали гарні постанови Гадяцького трактату, його права і вольності, коли за них треба було проливати стільки крові»⁴⁶.

Не можна не звернути увагу на досить високий рівень державної правосвідомості козацтва: свої завоювання вони цінили високо і, шукаючи союзерів, ставили перед ними високі вимоги. Під час переговорів зі Швецією (січень 1657 р.) старшинська рада відхилила проект договору, запропонований Карлом X, і вирішила, за свідченням його посла Г. Веллінга, не вступати з королем у переговори доти, доки він не визнає за козацтвом «права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли.

⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 375.

⁴⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 295

Прагнуть утримати те, що зайняли за допомогою зброї, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрали земель, які колись втратили»⁴⁷. Це свідчення показове з кількох міркувань. Тут є, по-перше, чітко визначене поняття «Україна». По-друге, простежується усвідомлення спадкоємності України і старої Русі. По-третє, все завойоване «козацькою шаблею» провідники козацтва вважали своїм здобутком і з будь-якими покровителями не бажали ним ділитися. Вони, приміром, претендували на Львів, який перебував поза межами «грецької віри». Новий посол Швеції улітку 1657 р. теж дістав підтвердження того, що козаки прагнуть «отримати всю країну до Вісли». У такому ж ключі велися переговори козацької старшини із Трансильванією.

У баченні Л. Якубової територія майбутнього Донбасу, перебуваючи під контролем Кримського ханства, тривалий час відігравала роль своєрідної буферної зони між кочовими цивілізаціями і землеробською цивілізацією Подніпров'я. Розглядаючи ці землі лише як місця кочовищ, татари, ногайці та кримчаки не дозволяли закріпитися тут жодному постійному населенню. Але, попри всі небезпеки, козацька колонізація Дикого степу тривала, набуваючи дихотомічного характеру: тут зустрічалися два потоки стихійних колонізаторів – запорозьких та донських козаків, «вичавлюваних» сюди кріпосницькими системами Речі Посполитої та Московії. Відбуваючись синхронно, колонізація Донбасу росіянами та українцями ніколи не була симетричною. Можливості особисто вільних українських козаків виявилися неспівставними з перевагами, які діставали росіяни, навіть особисто закріпачені, як учасники державної стратегії укріплення південно-західних кордонів Російської імперії. В інтересах останньої було і залучення до освоєння південних степів іноземців, внаслідок чого на середину XIX ст. на Донеччині мешкали «представники понад 30 етнічних груп: хазяйновиті й неквапливі «хохли», підкреслено манірні німці чотирьох віросповідань, містечкові євреї та євреї-колоністи, осілі й кочові цигани, болгари, гагаузи, старообрядці, молокани, духобори, пилипони, греки-елліни й греко-татари, грузини, вірмени, волохи, а також низка скалок європейських та азійських етносів»⁴⁸.

У зв'язку з гібридною війною Росії проти України з'явилися спроби вкласти в цю формулу і реалії середини XVII ст. Порівняння політики Росії щодо України «після Переяслава» з гібридною війною не позбавлене сенсу – адже те, що мало вигляд протекції і допомоги

⁴⁷ Архив Юго-Западной России. – Т. 6. – Ч. 3. – К., 1908. – С. 205.

⁴⁸ Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. – К., 2014. – С. 10-24.

Україні у боротьбі з Річчю Посполитою насправді виявилось камуфляжем імперських цілей Московії. Добре закамouflьована антиукраїнська політика царя Олексія Михайловича виявилася в різних формах силового, адміністративного, ідеологічного тиску, активізації агентури, створенні негативного міжнародного іміджу української влади. За В. Газіним, у Москві договір 1654 р. сприйняли як нагоду не лише створити вигідний плацдарм для підпорядкування України, але й для домінування держави Романових у регіоні Центрально-Східної Європи. Як фактичний початок тодішнього варіанту «гібридної війни» автор розглядає відмову Москви від дотримання умов Переяславської угоди, обговорення за спиною Чигирини «українського питання» на сепаратних переговорах із Річчю Посполитою, масштабну пропагандистську кампанію за розміщення в українських містах царських воєвод із військами. «Гібридна війна» на виснаження тривала до 1667 р., лишаючись вузловим пунктом польсько-московської боротьби. «Україну просто розірвали на дві частини. Ці жорсткі «братські обійми» вкупі з воєнним примусом і надалі були засобом створення обширної Російської імперії». У викладі британського історика Н. Дейвіса цей процес вкладений у формулу: «Московія + Україна = Росія»⁴⁹.

Доволі довго в історичній літературі панувало уявлення про те, що козацька старшина Гетьманщини не надто переймалася проблемою власних територіальних меж. Це уявлення вдалося похитнути російській дослідниці Т. Таїровій-Яковлевій на основі документів посольської місії В. Кочубея 1685 р. Привезений у Москву В. Кочубеєм унікальний 15-сторінковий документ мав промовисту назву «Описание народа российскийского, откуда начало восприяло и о граница града Киева, и Киевского, и Черниговского, и Переяславского полков с принадлежащими к ним мест и реками». Він свідчить не лише про те, що в Генеральній канцелярії часів І.Самойловича були предметом пильної уваги наявні польські хроніки, але й про гостро критичний погляд на бажання поляків вважати себе спадкоємцями земель Київської Русі. Обґрунтовані претензії висловлювалися, зокрема, на землі Посожжя, віддані полякам тимчасово, до майбутнього розмежування. А головне – у документі містився чіткий опис кордонів Війська Запорозького з переліком полків, головних міст і відстаней між ними, річок тощо⁵⁰.

---

⁴⁹ Газін В.-мол. Україна середини XVII століття: полігон «гібридної війни» Москви // Дзеркало тижня. – 2016. – 2 квітня.

⁵⁰ Таїрова-Яковлева Т.Г. До питання про історичні та територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 67-73.

Що ж до реального кордону, який мав розмежовувати «сфери впливу» Московії та Кримського ханства, то аж до 1705 р. його взагалі не існувало. Розмежування, здійснене у процесі посилення російсько-турецького суперництва, не було сталим; поразки російської армії у російсько-турецькій війні 1711 р. його зруйнували. Але його символічне значення зберігалось: саме за часів Петра I простір Північного Причорномор'я почав осмислюватися як частина «Південної Росії». Поміж іншим це відобразила перша карта «південної і західної Росії», виконана Я. Брюсом та Ю. фон Менгденом і опублікована в Амстердамі 1699 р. За В. Кравченком, в міру того, як «військовий фронтір на Півдні Росії поступово еволюціонував у поселенський (*settlement frontier*), а імперський «варварський кордон» ставав освоєним, «російський уряд переходив до здійснення гігантського за своїми масштабами проекту, спрямованого на освоєння й культурну трансформацію південних степових окраїн відповідно до принципів європейського Просвітництва. У Північному Причорномор'ї і в Криму почали виникати нові міста й адміністративні території, що з часом утворили історичний регіон, відомий під назвами Південної Росії, Новоросії, Північного Причорномор'я, Південної України і Степової України»⁵¹. Виразну специфіку зберігала і територія тієї частини Донщини, яка нині входить до складу Донецької і Луганської областей. Її перебування у складі Облaсті (до 1870 р. – Землі) Війська Донського зумовило доволі складні відносини між донськими і запорозькими козаками. Про «суперечки і сварки» між ними ішлося в указі Сенату від 30 квітня 1746 р., яким вперше була зроблена спроба визначити кордон між донськими і запорозькими козаками по р. Кальміус⁵².

Пізніше спроби демаркації кордону між Новоросійською губернією і територіями, що формально належали Польщі, робилися неодноразово. У 1781 р. з'явився «Опис кордону між Новоросійською губернією і Польською Україною», призначенням якого було «назавжди запобігти й відвернути колишні між жителями донині суперечки й чвари». Кордон визначався по річках Тясмин, Ірклій, Вись, Синюха, Буг, Дніпро, а також по суходолу між ними⁵³. Анексія Криму у 1783 р. змістила кордон далеко на південь. У ході російсько-турецьких війн межі імперії відсувалися на південний захід. Чергова спроба врегулювання кордону була зроблена 1812 р.; за Бухарест-

---

⁵¹ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010. – С. 48-49, 73-75.

⁵² Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – Т. 12: 1744–1748. – СПб., 1830. – С. 41.

⁵³ Бойко О.Д. Історія України. – К., 2002. – С. 137-138.

ським мирним договором до складу Російської імперії увійшла Бессарабія.

Важливим уявляється зроблений авторами колективної праці «Історія українського козацтва» висновок про те, що степовий кордон України був одночасно і східним кордоном європейської цивілізації, а козацтво виступало в ролі оборонця не лише власного народу, але й землеробської християнської Європи. Цей кордон на його українській ділянці наклався на новий християнсько-мусульманський кордон і залишався незмінним до кінця XVIII ст. Історичними аналогами українських козаків можна вважати піонерів американського Заходу, легко відшукати відповідні аналогії і з-поміж рицарських орденів, що утворювалися в епоху хрестових походів на лінії християнсько-мусульманського протистояння в Європі. У таких порівняльних дослідженнях автори вбачають додаткові можливості зрозуміти, як у схожих історичних умовах формуються подібні історичні форми організації населення⁵⁴.

У баченні В.Горобця за умов стихії козацької вольниці XVI ст. українсько-російські відносини мали чітко виражений амбівалентний характер. Українське козацтво брало участь і в антимосковських акціях у союзі з татарами, і в зворотніх процесах, координуючі свої дії з донським козацтвом. Якісно нової динаміки ці відносини набули з кінця XVI ст. Українське духовенство пішло на союз із «своєвольним» козацтвом, намагаючись відповісти на виклик католицької контрреформації у Речі Посполитій. Наслідком після тривалої війни стала поява на політичній карті Європи нового державного утворення – Української козацької держави (Війська Запорозького). «Її становлення внесло принципові зміни в геополітичну обстановку в регіоні. Україна, яка доти виступала переважно як об'єкт регіональної міжнародної політики, стала її важливим суб'єктом»⁵⁵. На карті М.Устрялова, складеної на початку XVIII ст. козацька держава позначена як Малоросія. Її кордони пролягли від Мглина на півночі до Полтави, Куп'янська та Ямполья на півдні. Окрему адміністративну одиницю становило «Низове Запорозьке військо», кількісний склад якого в різні роки варіювався від 62 до 70 тис. осіб⁵⁶.

Британський дослідник систем управління Росією у XVII–XVIII ст. Дж. Хоскінг задається питанням: наскільки реально було забезпечити структури довіри за умов постійно зростаючої, але вразливої території Росії і відкритих кордонів на сході і півдні.

⁵⁴ Історія українського козацтва. Нариси у 2-х тт. – Т. 1. – С. 5-16, 102-105.

⁵⁵ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – Т. 1. – С. 18.

⁵⁶ Шватченко О.А. Малороссия в конце XVII – начале XVIII века // Управление Россией. Опыт. Традиции. Новации. XVI–XX вв. – М., 2007. – С. 66-69.

Відтоді як Московія перестала бути васальною територією монголів, доводить він, завдання мобілізації ресурсів населення розв'язувалися нею за допомогою примітивних інструментів «одержавлення особистої влади». Управлінські зв'язки ґрунтувалися радше на особах, ніж на установах чи законах. Зовні імперська мобілізація Росії мала вигляд успішної. Але і т.зв. «модернізація», і централізація держави на практиці узаконювала архаїку, створюючи всього лиш систему «примусової довіри». А там, де вертикаль влади не доповнюється горизонталлю солідарності, наслідком неминуче стає міжнародна ізоляція і вражене бідністю незадоволене населення⁵⁷. Саме до такого фіналу мала привести, за прогнозом Дж. Хоскінга, наявність авторитарної держави без громадянського суспільства.

---

3. Слобідська Україна як контактне пограниччя

Соціальні й культурні кордони Слобідської України почали розглядатися лише в міру її освоєння постійним населенням у XVII ст. До того часу більш-менш виразно вимальовувалася лише фізична межа між лісостепом і степом, а у хронологічних межах до XII ст. – ще й умовний рубіж між «землею руською» та «землею половецькою». Порівняно з іншими пограниччями північно-східне було мінімальною мірою конфліктним; радше це була стикова, контактна зона без власних символів, чітких зовнішніх обрисів та розподільчих ліній. Його найбільш ретельний і ерудований дослідник В. Кравченко аналізує цей буферний простір за допомогою двох категорій – фронтиру й пограниччя. При цьому відповідно до традиційного слововживання у російській мові в поняття «фронтир» вкладається не стільки географічний чи культурний, скільки певний мілітарний смисл. Автор схильний розрізняти також терміни «порубіжжя» й «пограниччя» – перший у його баченні є ближчим до поняття контактної зони, другий тісніше співвідноситься з кордоном – політичним, культурним, мовним чи релігійним. Утім, статус порубіжжя на Північному Сході ніколи не був сталим. Залежно від політичної ситуації бар'єрні, розділові функції кордону поступалися місцем транзитним, еднальним – і навпаки⁵⁸.

---

⁵⁷ Хоскінг Дж. Структури доверия в русском обществе с точки зрения историка // Там само. – С. 77-92.

⁵⁸ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – С. 23-25; *Його ж:* Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – С. 48-49.

О. Фісун вважає Слобожанщину показовим прикладом прикордонних регіонів, які займають дуже специфічне положення в ментально-географічній картографії. З одного боку, такі регіони є звичайною периферією країни, але з другого, вони стають ареалом формування особливого соціуму, життя якого визначається правилами, що задаються кордоном. На якомусь етапі поділяючі функції кордону викликають зворотну взаємодію, породжують нові форми солідарності і, відповідно, нові соціальні спільноти, підставою для конструювання яких стає саме кордон. Так виникає єдиний географічний субрегіон, загальний соціальний простір якого структурується, у першу чергу, транскордонними соціальними мережами. В останніх кордон виступає уже не як перешкода, а як необхідна умова солідарності, сприятливе середовище для різного роду «обмінів» і взаємовигідних кооперативних ігор. Кордон за таких умов стає додатковим «ресурсом виживання» для прикордонних мешканців⁵⁹.

Створювані порубіжністю бар'єри, констатує Д. Чорний, пролягають не лише на місцевості у вигляді «засічних ліній» чи кордонів. Найчастіше вони сховані в підсвідомості людей і проявляють себе на ментальному рівні. Українсько-російське порубіжжя дає яскраві приклади того, як міста на порубіжжі ставали або «анклавами цивілізацій», або «контактними зонами». У цій дихотомії анклав символізує закритість, самодостатність, а контактна зона – різноманітність зв'язків. Ні те, ні інше не існувало у «чистому вигляді». Мова може йти лише про існування нових домінант розвитку – «анклавності» чи «контактності» – у той чи інший період існування міста⁶⁰.

На той час, коли українські козаки почали освоювати регіон майбутньої Слобожанщини, українсько-російські відносини були досить специфічними. Козаки брали участь у війнах Речі Посполитої з Московською державою і у походах самозванців на Москву, і вони ж намагалися налагодити контакти з офіційною Москвою в особі першого російського царя з династії Романових Михайла Федоровича, пропонуючи свої військові послуги⁶¹. Таким неоднозначним був загальний контекст міждержавних відносин раннього Нового часу – нестабільність і практика шукання «рицарського хліба» в іноземних правителів не розглядалися як щось екстраординарне. Дивувати могла радше вимушена обставинами згода російського уряду на масові переселення козацтва на безлюдні землі на своїй

---

⁵⁹ Фісун О. Геоісторичне майбутнє українсько-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці. – Харків, 2003. – С. 6.

⁶⁰ Чорний Д. «Анклави цивілізації» чи «контактні зони»: велике місто українсько-російського Порубіжжя // Схід-Захід. – Вип. 8. – Харків-К., 2006. – С. 69-81.

⁶¹ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – Т. 1. – С. 13-15.

окраїні. Але ж власних сил для освоєння величезних просторів, що були постійною ареною татарських нападів, йому явно бракувало.

Територія, яка у XVII ст. дістала назву Слобідської України, не вирізнялася ані чітко вираженими природними рубежами, ані збереженими символічними ознаками (окрім хіба що половецьких «баб»). Кочовики, що були там господарями упродовж кількох століть, не залишили по собі ні монументальних споруд, ні писемних пам'яток. Хоча очевидно, що на цю територію поширювалася певний час влада Хозарського каганату й підлеглої Хозарії Волзької Булгарії. У поетичній символіці руських літописів і «Слова о полку Ігоревім» це «земля половецька», при чому у зображенні половців літописці не шкодували чорних фарб. «Поганий половчанин» став своєрідним символом доординського Степу. Хоч, як переконливо доводять російські науковці, «відносини між Руссю і Степом склалися не так трагічно, навіть не так драматично, як здається на перший погляд. На зміну збройним сутичкам приходили мирні роки, на зміну сваркам – весілля»⁶². Русичі й половці були взаємно зацікавлені у торгових зносинах, і тому половецький степ виконував радше не бар'єрну, а контактну функцію, будучи плацдармом торговельних шляхів. Вони ж, очевидно, були й шляхами постійних міграцій. Щоправда, і зафіксовані в Іпатіївському літописі згадки про спільний похід руських князів на половців, і відображений у Початковому літописному зводі половецький набіг 1093 р. на Південну Русь свідчать про далеко не мирний характер відносин русичів з племенами, які літописець причисляв до «нечистих» чи «безбожних». І все ж у битві на Калці 1223 р., трагічній для руських князів, вони були союзниками половців, прийшовши на їхнє прохання їм на допомогу.

Панування над «степовим порубіжжям» Золотої Орди та її спадкоємця – Кримського ханства – залишило чимало слідів у топоніміці, але навряд чи було у змозі заповнити політичний вакуум у «буферній зоні». Лише у XVI ст. зміцніла Московська держава почала створювати тут оборонну смугу «ліній» з «острожками» й невеликими фортецями, підкріплюючи це просування на південь і церковною колонізацією. «Захист святих Божих церков» виступав як аргумент експансії. З появою у Степу постійного населення й оборонних форпостів виникла потреба лімітації кордонів – відповідно до неї, за В. Кравченком, стало розмежування й картографування Степу, розпочате в кінці XVI ст. Утім, на висловлену 1634 р. пропозицію польської сторони маркувати кордон земляними курганами, стовпами й написами влада Московії відповіла відмовою. Кордону з

---

⁶² Нариси історії Росії / За заг. ред. О.О. Чубар'яна. – С. 129.

Кримським ханством не існувало взагалі, хоч степові шляхи, оборонні споруди, броди на річках тощо були старанно зафіксовані у «Книге Большому Чертежу» кінця XVI ст.⁶³

Власних сил для освоєння великої території, неспокоїної у воєнному відношенні, у Росії було, однак, замало. Новозбудовані фортеці постійно зазнавали руйнувань. Російський уряд заохочував селитися на цих землях козаків із Запорозжжя й «литовських городів». Уже 1599 р. «лутчими черкасами» були заселені Валуйки; ще раніше вони ж прижилися в Осколі. Особливо цінувалося вміння «черкас» варити селітру, необхідну для виготовлення пороху. Українським колоніям дозволялося мати власне управління і звичний – полковий адміністративно-територіальний устрій. Особливо активне залюднення території, яка пізніше дістала назву Слобідської України, відбувалося у середині 50-х рр. XVII ст. У цей час українські переселенці відновили спорожнілі укріплення Цареборисова й Охтирки, заснували Харків, Суми, Зміїв, Лебедин.

Регіон Слобідської України сформувався у трикутнику між непевними кордонами Росії, Речі Посполитої і Кримського ханства у XVII–XVIII ст. Тривала дискусія між істориками щодо того, належали ці землі у XVI ст. Росії чи не належали нікому, так і не дала на це питання вичерпної відповіді. Вдумливий дослідник Слобідського козацтва Є.Альбовський мав рацію, коли писав у 1914 р.: «Край цей, який прилягав до російського рубежа, не належав Москві, не належав власне нікому, хоча “вільний прохід” у нього татар робив його радше татарським»⁶⁴. Напевно можна сказати лише те, що землі, які входили до складу Київської Русі, в результаті татаро-монгольської навали були спустошені, перетворилися у «дике поле». На карті французького інженера Г. де Боплана (1637 р.) терміном «*loca deserta*» (дике поле) позначено землі на Лівобережжі між Сіверським Донцем та р. Самара і на захід від Азовського моря до Дніпра, а також на Правобережжі між нижньою течією Дніпра та Інгульцем⁶⁵.

На ряді інших тогочасних карт (приміром, на карті Московії І. Масси 1633 р. і на глобусі Корнеліуса 1660–1670 рр.) цей регіон названий «Okraina». На глобусі 1697 р. позначені і Окраїна, і Україна (*Ukrania seu regio Cosacorum*). У XVIII ст. робилися неодноразові спроби чітко розмежувати ці два поняття. У документі 1775 р., який

⁶³ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – С. 25-27.

⁶⁴ Альбовский Е. Харьковский казаки. – Кн. 1. – Т. 1. – Х., 2009. – С. 122.

⁶⁵ Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – Львів, 1992. – С. 35. У московських документах XVI–XVII ст. ці території позначалися терміном «Поле», «Полска Украина»; на західноєвропейських картах, крім «*Loca deserta*» зустрічається ще «*Loca desodolata*». Див.: Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 2004. – С. 12; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 64.

приписують французькому послу при російському дворі Дюрану, йдеться про потребу розрізнити Україну і Окраїну. Перша – земля козаків – це територія між Польщею і Росією. Друга – майже не заселена територія між Південною Московією і Малою Тартарією. Після поневолення України Росією, зазначав Дюран, «багато нещасних мешканців України емігрували в «Окраїну». З огляду на це В. Січинський доводив, що версія про походження назви «Україна» від слова «окраїна» (Московії чи Польщі) не витримує критики⁶⁶.

Специфіка Слобожанщини як окремого регіону України створювалася як її «окраїнним» становищем, так і особливими умовами її колонізації. Колонізація цих земель почалася з кінця XV – початку XVI ст. Як зазначають автори багатотомного видання «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества», колонізація південних кордонів Московської держави упродовж тривалого часу мала урядовий, примусовий характер. «Жилецькі люди» йшли сюди неохоче з огляду на постійну небезпеку з боку Степу, а поселені силою нерідко розбігалися. Продовольство доводилося підвозити, бо «служилі люди» були не в змозі займатися сільським господарством. Тому спеціальні «милостиві» маніфести використовувалися урядом для залучення на ці землі росіян-старовірів – молокан, липован, духоборів тощо. Царським указом 1716 р. старообрядців було переведено у розряд державних селян⁶⁷. Жили вони відособлено, автономним «миром», переважно у межах спорудженої у 1635–1653 рр. Білгородської лінії. За нею був простір української колонізації. Українські поселенці, у тому числі й ті, яких залучали сюди за допомогою пілг, виявилися більш життестійкими, ніж російські «служилі люди», і саме з них «поступово виробився тип землероба-воїна, подібного до козаків».

Що ж до Білгородської лінії, то вона, констатує Б.Дж. Бек, уже в 70-х рр., набагато раніше, ніж у інших країнах Європи, набула рис «модерного кордону» із притаманною йому системою видачі й перевірки проїзних документів, з блокпостами, патрулями, охороною, інспекцією. І хоч запроваджений контроль був не надто ефективним, все ж рівень міграцій істотно скоротився. Ефективним виявився цей кордон як засіб тиску на Військо Донське – вступивши у боротьбу за Україну, царський уряд активно залучав донців до

---

⁶⁶ Територія України / Під ред. В. Січинського. – Прага, 1944. – С. 40-41.

⁶⁷ Крижний С. Историко-культурный генезис политических убеждений жителей российских «старообрядничьих» сіл Харьковской области // Соціальна психологія. – 2007. – № 2. – С. 61-62.

участі у бойових діях проти Кримського ханства й Османської імперії⁶⁸.

Білгородська засічна лінія не довго відіграла роль державного кордону між Росією й простором української колонізації. В міру освоєння території ця лінія ставала внутрішнім, фронтирним кордоном. Надалі розмежувальні функції лінії слабшали, кордон розмивався, а територія поблизу нього ставала, за визначенням А. Гриценка, екотонною зоною. Поява екотонної зони із власними кордонами, в свою чергу, зумовила просторові зміни культурних явищ – на території порубіжжя склався виразний український етнокультурний градієнт, що відтворювався історичною свідомістю і справив помітний вплив на процеси етнокультурної самоідентифікації в регіоні. Це виявилось, зокрема, у феномені подвійної («конгломерованої») або змішаної етнокультурної самоідентифікації⁶⁹.

Цікаву спробу простеження того, як за умов пограниччя формувалися і значною мірою умовне «братство неразорванное», і доволі реальні конфліктні стосунки, зробив В. Маслійчук. Українським переселенцям на Слобожанщині довелося зіткнутися не із закріпаченими мешканцями боярського вотчинного центру, а з досить пасіонарним, служилим населенням з іншим рівнем «свобод» і іншим ставленням до них. І хоч російський уряд час від часу, зокрема в ході створення спеціального Приказу Великої Росії (1687–1699 рр.), намагався формувати на прикордонні атмосферу, за якої б «черкасы» з'єдналися з «великорусскими людьми в любов, и в совет, в братство входили неразорванное», реалії пограничного життя були часто переобтяжені скаргами, заколотами, сварками. «Зіткнення різних звичаїв негативно впливало на становлення прикордонної системи»⁷⁰.

Непрості взаємини двох козацьких анклавів – Гетьманщини й Слобожанщини у фокусі уваги ще однієї праці В. Маслійчука – «Іван Мазепа і Слобідська Україна». «Чим муляла» Слобожанщина Гетьманщині?» – задається питанням рецензент книги О. Коцарев. Принагідно він згадує прикордонні чвари на теми мисливських угідь, ланів, пасік, лісів – місцями вони переростали у локальні війни та взаємні захоплення землі. Звертається увага і на ймовірні загрози подальшого виходу людей із Гетьманщини у край з більш

---

⁶⁸ *Boeck Brian J.* Imperial boundaries: cossack communities and empire-building in the age of Peter the Great. *New studies in European history.* – Cambridge, 2009. – P. 64-68.

⁶⁹ *Гриченко А.А.* Влияние политических и ландшафтных границ на региональную идентичность в российско-украинском порубежье. – Автореферат. – М., 2010. – С. 8-16.

⁷⁰ *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVIII–XIX ст. – Харків, 2007. – С. 15-20.

сприятливим режимом, на спроби політично невідконтрольних слобожан втручатися у справи гетьманських полків і підтримку ними «бунтівників». У Слобожанщини були свої резони для дистанціювання від Гетьманщини. Тут цінувалися широкі і вільні простори, військова підтримка й пільги від Росії, а головне – прикордонний статус, що обіцяв чимало можливостей для маневру. Відносини (не лише з Росією і Гетьманщиною, але й з Кримом та Запорозжям) могли складатися по-різному, навіть з «перехопленням» якоїсь частини території, але ані Гетьманщина не змогла «перемогти» слобожан, ані останні не могли розстатися із своїм «дещо периферійним» становищем і лишалися у статусі об'єкта⁷¹.

Адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини і Слобожанщини мав багато спільних рис у вигляді військово-політичного устрою, який передбачав певний ступінь внутрішньої автономії й самоврядування. Але політичний статус цих територій щодо Росії був відмінним. Козацтво Гетьманщини вважалося вільним станом, як і російське козацтво Дону, тоді як козацтво Слобідської України було «державним» і управлялося не виборним гетьманом чи отаманом, а білгородським воєводою, що призначався з Москви. Офіційно Гетьманщина, принаймні у межах століття, вважалася такою, що перебуває під протекторатом Росії, тоді як Слобожанщина розглядалася як частина Росії.

Особливістю Слобожанщини було переважання дрібного селянсько-козацького землеволодіння з доволі невизначеним статусом. У грамоті царів Івана та Петра белгородському воєводі Шереметьєву зазначалося, що старшині та козакам Сумського, Охтирського й Харківського полків «землями й всякими угодами велено владеть по их черкасскому обыкновению по заимкам, кто что занял, и жалованные грамоты на такие заимочные земли им даваны, и таких заимочных земель ни у кого не отымивано»⁷². Спочатку так і було; існувала навіть система громадського володіння цими землями з індивідуальним їх використанням. Надалі, однак, кращі землі зосереджувалися в руках старшини, дворянства й монастирів, і грамоти тепер видавалися виключно на спадкове володіння маєтностями.

У полкових і сотенних центрах Слобожанщини, крім козацького управління, існувало ще й російське воєводське – йому підпорядковувалися росіяни, а також українські переселенці, які не мали відношення до «полкової служби» – «городовой службы черкасы». Боротьба за компетенції зумовлювала постійну напругу, аж до від-

⁷¹ Коцарев О. Про нове життя старих розділень // День. – 2015. – 6-7 лютого.

⁷² Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д.И. Багалием. – Т. 1. – Х., 1886. – С. 35.

вертої ворожнечі, «чорних рад» і навіть повстань козаків проти воєвод. Одне з них у 1668 р. очолив харківський полковник І. Сірко. Його підтримали мешканці Цареборисова, Змієва, Мерефи, Валок – у цих містах воєвод вбили, а укріплення зруйнували⁷³. Населення Острогозького полку 1670 р. активно підтримало повстанців С. Разіна. До повстанців, яких очолив полковник І. Дзиковський, приєдналися й мешканці Ольшанська, Маяцького, Цареборисова. Дістало відгук на Слобожанщині і очолене К. Булавіним повстання донського козацтва (1708 р.), а також пугачовське повстання 1774 року.

Автономний статус Слобожанщини виявився, отже, ще більш умовним, ніж автономія Лівобережжя. Кілька старшинських родин встановили на Слобожанщині щось на зразок родинного полковництва, ведучи постійну боротьбу між собою за владу. Активно включалися у цю боротьбу і підігривали її й царські воєводи. Про умовну «свободу» слобідських полків (ще Є. Альбовський вважав її ефемерною з огляду на «картину цілковитої залежності черкас з самого початку заселення, з перших кроків» і на намагання російського уряду тримати новоприбульців «на веки неотступно в вичном холопстве») можна говорити лише щодо перших семи-восьми десятиліть їхнього перебування на порубіжжі. Мешканці Харкова, приріром, не могли без спеціального дозволу вийти за межі міста, ворота якого на ніч замикалися. Будь-які самовільні пересування жорстко каралися⁷⁴. За В. Маслійчуком, Слобожанщина першою потрапила під прес модернізаційних реформ царського уряду, спрямованих на творення «добре регульованої» держави. При цьому царизм вправно користувався з «кволої кланової солідарності» місцевої старшини, зумовленої насамперед відсутністю суттєвого бар'єра між старшиною й рядовим козацтвом й порівняною легкістю здобуття дворянського звання⁷⁵. Зрештою саме Слобожанщина виявилася для царизму пробним каменем у справі скасування автономії Гетьманщини.

Цікаво простежити, до яких методів вдавалася царська адміністрація, щоб під приводом захисту місцевого населення «від поточних непорядків» звести нанівець автономні права слобідських полків. Т.зв. місія О. Шаховського 1732 р. почалася із збирання скарг на старшин, яких водночас зобов'язали дати згоду на проведення реформи. Паралельно із зменшенням кількості старшин почалося запровадження у кожному слобідському полку регулярних рот під наглядом полковника. Щоб запобігти протестам, одночасно здійс-

⁷³ Історія українського козацтва. Нариси у 2-х тт. – Т. 1. – С. 644-645.

⁷⁴ Альбовский Е. Харьковские казаки. – С. 61-65.

⁷⁵ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVIII–XIX ст. – С. 80, 98, 102-103.

нювалася робота по урівнянню місцевої старшини із російським дворянством. Запроваджувалася практика атестування для старшини, вже апробована в російській регулярній армії. З посиленням фіскальних навантажень збільшувалася відповідальність і звітність старшин. Зрештою у 1733 р. на зміну старим полковим ратушам прийшли бюрократизовані полкові канцелярії з найманими службовцями. А через півтора року для управління Слобожанщиною було утворено новий орган – канцелярію Комісії для упорядкування слобідських полків.

Проведена у 1732–1737 рр. реформа слобідських полків звелася до заборони займати вільні землі, перетворення слобідських полків у регулярні частини російської армії, а полкових канцелярій – у звичайні державні органи провінцій. Царським маніфестом від 28 липня 1765 р. козацька служба на Слобожанщині визнавалася взагалі непотрібною; місцеві полки були реорганізовані в регулярні, а козацька старшина прирівняна в правах до російського дворянства. Що ж до рядових козаків, то тепер вони стали іменуватися військовими обивателями (бо «казацкогo названія быть неприлично») і були повинні відбувати 25-річну військову службу. З п'яти слобідських полків утворювалася Слобідсько-Українська губернія з центром у Харкові. Губернія «с наименованием оной слободскоукраинскою» ознаки українськості зберігала хіба що у назві. Губернатор і керівники чотирьох воєводських канцелярій призначалися з великоросів. Полкові канцелярії перетворювалися на провінційні, з призначенням туди прокурорів-росіян, на місці сотень виникали комісарства. У 1780 р. губернія стала Харківським намісництвом, яке указом Павла I від 12 грудня 1796 р. знов було перетворене у Слобідсько-Українську губернію. У 1835 р. її включено до складу Малоросійського генерал-губернаторства, центр якого перенесли з Полтави у Харків.

Більш наочними упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. були ознаки прикордонності Харкова. За В. Кравченком, «хоча стіни харківської фортеці вже давно не бачили ворога й потроху руйнувалися, строкатість населення і його культури змушувала стороннього спостерігача пригадати, що тут з давніх часів сходилися Україна, Росія, Туреччина, Крим і Кавказ. Від другої половини XVIII ст. дедалі відчутнішою в культурному житті Харкова ставала присутність західноєвропейської просвітницької культури і її вплив різко зріс, відколи з легкої руки В. Каразіна було розпочато сміливий, де в чому навіть авантюрний проект імплантації на місцевому ґрунті модерного європейського університету⁷⁶».

---

⁷⁶ Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії – С. 330-331.

Складним для російської влади виявилось завдання облаштування внутрішнього устрою міст, які втратили статус полкових чи сотенних центрів. Містам Слобожанщини відводилася роль своєрідних перевалочних пунктів у русі імперії на південь, але для виконання цієї ролі вони повинні були мати бодай якусь подобу самоврядування. Доводилося штучно формувати прошарок міщан і навіть впроваджувати цеховий устрій серед ремісників. Всі ці заходи довго не давали належного ефекту. За оцінкою В. Маслійчука, «тогочасне «ранньомодерне» місто мало свої характерні риси: перевага продуктивних осіб молодого (активного) віку зі зменшенням кількості дітей (і народжуваності) порівняно з сільським населенням, пізніший вік вступу в шлюб, наявність великої кількості мігрантів і специфічних «міських» мікрогруп – як етнічних (етнічні меншини), так і соціальних (жебраки, торговці, повії, чиновництво). «Навіть у Харкові, який був центром намісництва, основним заняттям городян довго лишалося сільське господарство. Така «рустикальність» становила одну з головних ознак міст Слобожанщини. Другою була велика питома вага найманої підліткової сили, переважно зайшої, що підвищувало криміногенність до небезпечних меж⁷⁷.

Остаточно знищити «український дух» на Слобожанщині царському уряду все ж не вдалося. Значною мірою на заваді цьому стало те, що старшинські роди Слобожанщини й Гетьманщини – Донець-Захаржевські, Квітки, Осипови, Ковалевські, Куликовські та інші, з одного боку, і Апостоли, Гамалії, Горлянки, Забіли, Лизогуби, з другого, були пов'язані тісними, у тому числі й родинними, зв'язками. Однак вертикальне підпорядкування перших московським властям зміщувало центр тяжіння слобожанської еліти на північ. Розмиванню місцевої ідентичності сприяло також прискорення російської колонізації в міру зменшення татарської загрози. Російські поміщики – графи Гендрикови, князі Голіцини, Юсупови, Кропоткіни – не тільки активно впроваджували на своїх землях панщину, але й охоче засновували суконні, шкіряні, тютюнові фабрики.

На думку І.Кононова, особливості освоєння Слобідської України відіграли величезну роль як в історії Московської держави, так і в історичній долі України. Живий щит із слобідських українців зробив життя Росії спокійнішим і дав їй змогу реалізувати свої геополітичні плани в басейні Чорного моря. Для українського організму він створив можливості нової геополітичної орієнтації. «Є підстави стверджувати, що таким чином виник зв'язок України та Росії міцніший,

---

⁷⁷ Маслійчук В. Підлітковий злочин у Харкові (80–90-ті рр. XVIII ст.) // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 73-74.

ніж той, який пов'язаний з Переяславським договором 1654 р. Склалася широка зона українсько-російського порубіжжя, де на народному рівні розгорталися культурні обмінні процеси». Слобідська Україна мінімізувала соціальні наслідки Руїни, дедалі міцніше поєднуючи український та російський народні організми⁷⁸.

Переселенці з України і з Росії спочатку ставилися один до одного насторожено. З України виїздили переважно сім'ями, великими групами на чолі з осадчими. Їм самим доводилося зводити не лише оселі, але й укріплення навколо міст і сіл. З Росії ж виїздили переважно несімейні служили люди, а міста створювалися зазвичай зусиллями уряду. Упродовж століття і ті й інші зберігали свої культурні традиції й побутові навички. Але постійні контакти й особливо змішані шлюби робили свою справу. Настороженість зникала, стосунки ставали доброзичливими і, як правило, малоконфліктними. Почався процес формування специфічного регіонального соціуму, причому його загально аграрне обличчя різко змінилося спочатку гірничопромисловим, а згодом й індустріальним під впливом освоєння покладів вугілля в Донецькому басейні, генетично пов'язаним із Слобожанщиною.

Після того, як у процесі імперської централізації особливості політико-адміністративного устрою Слобожанщини були знівельовані, поняття «Україна», яке збереглося у назві губернії (і лише тут), стало символом місцевої регіональної ідентичності, яка формувалася на базі усвідомлення відмінності між «Малоросією» і «Україною (Слобідською)». За В. Кравченком, «регіональні пристрасті та упередження в середовищі патріотів обох регіонів були відчутними навіть наприкінці 18 – на початку 19 століть. У той час як «малоросіяни» доводили споконвічну залежність краю від гетьманів і тішилися «сатирою на слобожан», останні декларували свою постійну вірність російським монархам і військові заслуги в боротьбі з татарами. У цілому ж слобідська тематика залишалася на маргінесі як козацького «малоросійського», так і російського імперського наративів»⁷⁹.

Феномен появи у цьому російськомовному середовищі літератури, створеної народною українською мовою, можна пояснити як загальним контекстом національного пробудження, так і специфічно слобожанською атмосферою інтелектуального занурення у мовну стихію життя селян – недавніх козаків. Утворення у 1805 р.

---

⁷⁸ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ, 2000. – С. 110-111.

⁷⁹ Кравченко В. Регіональна ідентичність Слобожанщини в історичній перспективі 18 – початку 20 ст. // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці. – С. 33.

Харківського університету стало віхою, яка відкрила смугу «мовних шукань». Часто вони починалися з епатажу, своєрідних інтелектуальних ігор, але це не применшує значення очевидного факту: перші літературні твори, написані соковитою народною українською мовою, з'явилися у Харкові. Неможливо переоцінити у цьому зв'язку доробок Г. Квітки-Основ'яненка – людини неординарної й високообдарованої, схильної до крутих поворотів в особистій долі. Йому важливо було бодай на спір довести спочатку самому собі, а ще більше – своєму найближчому оточенню, що високі почуття можна висловлювати й мовою селян⁸⁰. Відповіддю стали дві книжки «Малороссийских повестей, рассказанных Грыцьком Основьяненком». Написані вишуканою українською мовою, вони поклали початок розвитку нової реалістичної української прози.

Вплив української мови на російську в регіоні виявився доволі потужним, хоч і по-різному сприймався в інтелігентському середовищі. Д. Чорний наводить для ілюстрації «стану невизначеності, навіть розгубленості російських урядовців та службовців» початку ХІХ ст. два суперечливі відгуки про мовні взаємовпливи. О. Павловський був вражений тим, що «мова російська там змішалася такою мірою, що є майже мовою іншого народу». І. Ризький, навпаки, констатував, що мова місцевих мешканців змінилася і «великими кроками наближається до великоросійської»⁸¹.

Складнішим і більш суперечливим виявився процес взаємопроникнення різних традицій у становленні місцевого історієписання. Його малоросійську історіографічну орієнтацію О. Журба виводить як із активного запозичення регіональною елітою «духовних стандартів» столичного життя, так і з особливостей «прикордонності» Харкова, в якому мешкали, окрім росіян і українців, німецькі ремісники й торговці, багато греків і молдаван, вихідців із Закавказзя, Балкан тощо. Вплив демографічних змін на модернізацію форм міського життя виявився визначальним. Це, однак, не стало на заваді утвердженню самодостатнього регіонального духовно-культурного обличчя й своєрідних форм місцевого патріотизму. Нову інтелектуальну моду формував інтерес до історії краю, традицій, народної творчості. Утворене навколо І. Срезневського неформальне науково-літературне коло явило собою, по суті, перше україно-фільське об'єднання, яке до вивчення українського народу підходило з модерних етноорієнтованих позицій. І все ж це було типово мало-

⁸⁰ *Квітка-Основ'яненко Г.* Зібрання творів: У 7 тт. – Т. 7. – К., 1981. – С. 215.

⁸¹ *Чорний Д.* «Анклави цивілізації» чи «контактні зони»: велике місто українсько-російського Порубіжжя. – С. 74.

російське українофільство, відмінне від українства кирило-мефодіївців, бо включало український етнос до складу руської нації⁸².

Однак, за висновком того ж автора, змістовно слобожанське історієписання відразу ж вийшло на високі наукові стандарти. Історичні студії на Слобожанщині «стартували», не спираючись на місцеву традицію, і це дістало свій прояв у тому, що слобідська історіографія оминула жанр барокового історичного оповідання і відразу почала засвоювати просвітницький науковий дискурс. «Інституціональні можливості історичних студій Слобожанщини вже з початку XIX ст. зайняли провідне місце серед етнічно-українських регіонів імперії: університет, наукове товариство, журнали, а пізніше альманахи виконували роль організаторів історико-наукової праці, в тому числі в галузі публікації історичних джерел»⁸³.

У сформованому в такий спосіб спільному для колишніх земель Гетьманщини, Запорозжжя й Слобожанщини культурному просторі поняття «Малоросії» й «України» швидко розмивалися. В. Кравченко наводить такий промовистий факт: коли на сторінках журналу «Украинский вестник» у 1816 р. почалася дискусія на тему цих двох понять (перша, до речі, в українській історіографії), один з її учасників назвав Україною правобережні землі, а Малоросією – лівобережні. «Коректор чи редактор усе переставив навпаки, причому публіка, здається, нічого не помітила». На уявній етнічній карті Російської імперії приблизний кордон Слобожанщини як українського в етнічному відношенні регіону починався від Курська, але водночас місто Валки, як вважалося, відділяло його від історичної Малоросії⁸⁴.

Російськими фахівцями запропонована своєрідна «триступенева» схема становлення регіональної структури імперії – етап приєднання змінювався стадією поступової інкорпорації, а результатом останньої вважається асиміляція. При цьому і уніфікація юридичного статусу територій і русифікація представляються як продиктовані об'єктивними обставинами, а певна «багатошаровість» в організації влади на окраїнах зображується як органічно притаманна імперській державності⁸⁵. Справедливі у своїй основі, такі спосте-

---

⁸² Журба О.І. «Неісторіографічне» в формуванні регіональної історіографії Слобожанщини // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 8. – Харків, 2006. – С. 143-151.

⁸³ Журба О. Проблеми історіографічного районування та пошуки регіональних ідентичностей // Регіональна історія України. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 55-56.

⁸⁴ Кравченко В. Регіональна ідентичність Слобожанщини в історичній перспективі 18 – початку 20 ст. – С. 34.

⁸⁵ Трєпавлов В.В. Власть и народы: этнический компонент в административной политике государства XVI–XX вв. // Управление Россией. Опыт. Традиции. Новации. – М., 2007. – С. 227-229.

реження мають, однак, суттєву ваду: по суті ігнорується хвороблива реакція царизму на етнічність як потенційну загрозу. В усякому разі, теза про надетнічність як один з головних принципів імперської державності перевірку історичним досвідом не витримує. Єдина аристократична корпорація різних за походженням людей, в якій алгоритм інтегрування передбачав відносну відкритість для будь-якого представника проросійської народності – один з багатьох міфів, покликаних творити російській локальній цивілізації імідж специфічної демократичності, а притаманній їй цивілізаційній системі – образ міцного, навіть «непорухливого» стовпа⁸⁶.

Утім, той факт, що Росія перетворилася на багатонаціональну імперію ще до того, як сформувалися модерні нації й відповідні ідентичності, і справді призвела, за Р. Шпорлюком, до «складностей у розрізненні «російських та імперських надбань царів»⁸⁷. В системі українсько-російського взаємсприйняття ці «складності» відчувалися не так на управлінському, як на ментальному рівні. Наслідком спільного проживання українців і росіян у межах єдиної держави стала трансформація суспільних цінностей, супроводжувана зниженням рівня етнічної свідомості. На масовому рівні, особливо в приграничних регіонах, людність і на початок ХХ ст. ще не мала усвідомленого сприйняття свого національно-етнічного «Я». Основа ідентифікації була релігійною – українець почувався насамперед православним християнином, царським підданим, мешканцем певної місцевості. Ані українська, ані російська нації на той час ще не сформувалися. Імперська доктрина «єдиноруської нації» базувалася на розгляді українців, як її інтегрованої частини. Недивно, що на рівні масової свідомості українці далеко не завжди відокремлювали себе від росіян. Проблема усвідомленого вибору на користь «українства» чи «малоросійства» гостро постала в кінці ХІХ ст. лише перед елітними верствами суспільства.

Не маючи можливості самореалізуватися в рамках «своєї» держави, українська еліта опинилася перед дилемою: або асиміляція, або дискримінація. Вибір зазвичай робився на користь імперських цінностей і, відповідно, кар'єри. В. Венгерська звертає увагу на конкуренцію двох «українських проектів». Той, який вона умовно називає «малоросійським», будувався на засадах імперсько-династичної лояльності та збереженні етнічно-культурної специфіки в межах існуючої імперії, з орієнтацією на ідею загальноруської єдності. Другий, більш популярний протягом всього ХІХ ст. «автономіст-

⁸⁶ Там само. – С. 229-238.

⁸⁷ Шпорлюк Р. Імперії та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – С. 381.

ський» проект відображав хитання між культурно-національною та політичною автономією (остання мислилася в межах «оновленої» Російської держави, побудованої на федералістських засадах). Концепція державної самостійності за цих умов вважалася цілком утопічною. На цю конкуренцію нашаровувалися інші національні проекти – польських українофілів, єврейські як у бундівському, так і в автономістському варіантах. З кожним з цих проектів пов'язувався свій варіант «офіційного націоналізму»⁸⁸.

Як поширене на той час суспільно-політичне явище «малоросійство», зрозуміло, обмежувало потенціал українського національного руху. Але неприпустимо, як показав І. Дзюба, зводити драму «малоросійства» до колабораціонізму чи пристосовництва української інтелігенції як її ментальної риси. Попри незаперечний факт «роздвоєння ідентичності» «зводити всіх «малоросів» до спільного знаменника як відступників від української національної справи було б щонайменше необ'єктивно. Маємо зважати на те, що необхідність жити у статусі бездержавного народу прирікала певні кола українського суспільства на свого роду балансування між територіально-етнічним патріотизмом і соціально-політичним прагматизмом». Терещенки, Ханенки та інші знакові постаті української історії, попри свою незаперечну зрусифікованість, були не меншими українськими патріотами, ніж їхні «національно свідомі критики»⁸⁹.

Історія українсько-російських взаємовідносин в усі часи була непростою: месіаністські амбіції північного сусіда оберталися різними формами залежності й підпорядкування для українців. Про рівність і справедливість у цих відносинах не могло бути й мови. Проте українці незмінно виявляли потужний потенціал адаптації до різних ситуацій. Чималою мірою цьому сприяло те, що аж до 1910 р. українців в Російській імперії не відносили до числа «іногородців». Вони вважалися частиною російської нації, і на індивідуальному рівні утисків на основі етнічного походження не зазнавали. Обмеження існували переважно на мовному рівні, але й вони сфери особистісного спілкування не торкалися. Поведінкові моделі на порубіжжі еволюціонували від значного ступеня взаємної недовіри до порозуміння і навіть стирання етнічних відмінностей під впливом процесів асиміляції. Так чи інакше, констатує В. Венгерська, дилема між династійною імперською та національними лояльностями розв'язувалася на користь націоналізму і в кінцевому рахунку вияви-

---

⁸⁸ Венгерська В. Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX століття). – С. 366-367.

⁸⁹ Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть. – С. 240-276.

лася нездоланною. «Українське питання», разом із «польським» та «австрійським», стало для Російської імперії складним випробуванням, яке вона так і не змогла пройти»⁹⁰.

---

4. Становлення українсько-російського кордону у ХХ ст.

ХХ століття, якщо орієнтуватися на класифікаційні критерії І. Колесник, стало часом ідеологічних та політичних рецепцій феномена двокультурності на українському ґрунті і формування мовних, соціокультурних, політичних дволяльностей. Двокультурність виявилася наслідком як геополітичних передумов (прикордонного статусу українських територій), так і суто політичних дій, що реалізовувалися елітами у процесі конструювання територіальних кордонів. Додатковими чинниками двокультурності була прозорість культурних кордонів, білінгвізм у побутовому житті, подвійні стандарти освіти. Особливим значенням «двокультурності, двомовності, двоцивілізованості в українських реаліях» дослідниця пояснює паралельність та неспівпадіння українського сходу й заходу, інструментальне використання інформаційно-технічного ресурсу російської мови, дихотомію подвійних (чи виключних) ідентичностей, різнобарвність кольорів політичних настроїв та символіки, феномен дволяльності. Водночас прослідковувалися прояви надмірної політизації українського духовно-інтелектуального життя і тенденцій до «ідеологізації політики», які супроводили процес сублімації національної ідеї⁹¹.

Перша світова війна легітимізувала ідею перегляду кордонів у Європі, і вже тому відкривала нові обрії для створення української державності. Отже, з'явилися передумови для реалізації ідеї політичної самостійності, яку І. Франко охарактеризував як таку, що лежить «поза межами можливого»⁹². На ще один чинник, який прискорював кристалізацію ідеї державності, звертає увагу Я. Грицак. Війна відкрила можливість для українських селян, традиційно

---

⁹⁰ Венгерська В. Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок ХХ століття). – С. 366.

⁹¹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С. 188-192, 206-207.

⁹² Франко І. Поза межами можливого // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 45. – К., 1986. – С. 284-285.

прив'язаних до своєї місцевості, «націоналізуватися», тобто усвідомити свою етнічну належність. Селяни перетворювалися у націю, і не випадково «люди з рушницею» відіграли помітну роль у подіях Української революції⁹³.

Природною у цих умовах була поява кількох моделей «розв'язання українського питання», які, проте, стосувалися лише Наддніпрянщини. Митрополит А. Шептицький бачив відокремлену від Росії Україну незалежною областю на чолі з гетьманом, але за умови збереження австрійської військової адміністрації. Утворений у Львові «Союз визволення України» вважав оптимальною для України конституційну монархію, але допускав доцільність приєднання якоїсь частини відібраних у Росії земель до Австрії на началах національно-територіальної автономії. Свою прихильність до ідеї вільної, самостійної України задекларувала Загальна українська рада (травень 1915 р.). Найбільш ґрунтовно розробив модель самостійної України С. Рудницький. Україну він бачив президентсько-парламентарною республікою з широкою автономією громад і земель⁹⁴. Всі ці моделі лишалися умоглядними конструкціями; час для їх реалізації ще не настав.

Складний клубок конфліктів, які мали місце на терені України впродовж 1917–1920 років, нелегко розплутати навіть зараз, через 100 років. Тут одночасно відбувалося кілька різних за своїм характером революційних процесів. Соціальну революцію репрезентувала боротьба селян за землю, робітників – за контроль над виробництвом і поліпшення умов праці, усіх громадян – за припинення ненависної війни. Гострий політичний конфлікт, що почався з боротьби за владу між органами Тимчасового уряду і радами, продовжувався у формі кровопролитної громадянської війни між білими і червоними, ускладненої іноземними втручаннями. На цьому фоні розгорталася українська революція, стрижнем якої було обстоювання національних пріоритетів і прагнення утвердити українство як суб'єкт політичного процесу. До цього слід додати, що і в самому національному русі теж виявилися гострі суперечності між лівими і правими силами, які особливо давалися взнаки наприкінці 1918 і у 1919 році.

Очевидне одне: саме крах імперської системи і пов'язане з ним піднесення національного руху відкрили українському народові шлях до самовизначення. У 1935 р. відомий англійський журналіст Л. Лоутон із подивом і справедливим обуренням констатував: внаслідок одного з найбільших політичних шахрайств про народ, що

⁹³ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С. 50-51.

⁹⁴ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – С. 89.

має за собою тисячолітню автентичну історію, Європа майже нічого не знає. Його «стирання з лица землі», яке постійно супроводилося забороною слова «Україна» і приховуванням самого існування українців, «проводилося так успішно, що для більшої частини світу Україна залишилася тільки в поезії та переказах; завжди й незмінно вважалося, що якщо вона десь колись і була, то вже давно похована на кладовищі мертвих і забутих націй»⁹⁵.

На переговори з Тимчасовим урядом щодо визначення кордонів України українська делегація виїхала, озброївшись довідками Академії наук з аналізом етнічного складу населення за матеріалами перепису 1897 р. Ними було засвідчене переважання українського населення у трьох губерніях Правобережжя (Волинській, Подільській та Київській), трьох лівобережних (Полтавській, Харківській та Чернігівській) і трьох південних – Катеринославській, Херсонській і Таврійській. Визначення кордону України в рамках існуючого губерньського поділу вже само по собі було вразливим – очевидно, варто було вести мову й про повіти поза межами цих губерній, де українці чисельно переважали. Але налаштована на компроміси делегація, погодившись під час переговорів з пропозицією російської сторони – не фіксувати поки що кордони України і не визначати чітко обсяг повноважень Генерального Секретаріату – несподівано для себе з'ясувала, що попри усну угоду про дев'ять «українських» губерній Тимчасовий уряд згоден вести мову лише про п'ять.

У виданій від імені оновленого після кризи Тимчасового уряду «Тимчасовій інструкції Генеральному Секретаріатові» повноваження останнього поширювалися лише на п'ять губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську (до того ж остання позбавлялася Мглинського, Суразького, Стародубського й Новозибківського повітів). Рішення щодо інших, населених переважно українцями, адміністративно-територіальних одиниць було віднесене до компетенції утворених Тимчасовим урядом земельних установ. Центральна Рада, над усе прагнучи власної легітимації, з такою «куцою» автономією змушена була змиритися. Але на місцях, зокрема, на Слобожанщині, Холмщині, громадські організації гучно обурювалися з приводу свого «позаукраїнського» статусу. «Окраїни», – писав В. Винниченко, – заворушилися, захвилювалися, стали тягнутися до автономної України. З усіх кінців України сипалися протести проти поділу єдиного народу, проти шматування національ-

---

⁹⁵ Лоутон Л. Українське питання. – К.–Лондон, 2006. – С. 47.

ного тіла. Клич єдиної, неподільної України залунав по всій українській землі»⁹⁶.

Невдачі на дипломатичному поприщі Рада намагалася компенсувати підвищеною активністю на ниві формування «великої федерації Республіканської Росії»⁹⁷. При цьому, як це видно із промови М. Грушевського на скликаному Радою З'їзді народів у Києві (8-14 вересня 1917 р.), її лідери не розглядали федералізм як перехідний ступінь до державної незалежності («державна незалежність лежить не перед нами, а поза нами»). Бажання перебудувати Росію – «цю стару тюрму народів на палац народів»⁹⁸ було цілковито утопічним вже у вересні 1917 р., але після жовтневого перевороту у Петрограді заклики М. Грушевського «зробити Україну базою революції і звідси боронити здобуток революції в цілій Росії»⁹⁹ справляли гостро подразливий вплив на сусідів, а в Україні створювали нові осі конфліктності.

Питання про територіальні межі України (сформульоване як «об'єднання українських земель», «прилучення «позаавтономних» частин України») було порушене на сьомій сесії Центральної Ради (29 жовтня – 2 листопада 1917 р.). У резолюції з цього питання висловлювалася рішимість «поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини». Таке бачення своїх територіальних меж лідери Центральної Ради зафіксували у Третньому універсалі (7 листопада 1917 р.). Територія Народної Української Республіки, яка тоді ще мислилася як федеративна частина республіки Російської, була окреслена таким чином: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення кордонів УНР (з умовою прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній та областей, де українці становлять більшість населення) відкладалося до часу, коли стане можливою «згода організованої волі народів»¹⁰⁰. У означений III Універсалом перелік українських територій не потрапила етнічно українська (східна) частина Облaсті війська Донського. Не визначившись щодо національної належності

⁹⁶ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. II. – К.–Відень, 1920. – С. 48-49.

⁹⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – Т. 6: 90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст. – К., 2001. – С. 287.

⁹⁸ Там само. – С. 300, 302.

⁹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – К., 1996. – С. 396.

¹⁰⁰ Там само. – Т. 1. – С. 379-400.

Таганрозького округу, Центральна рада не змогла зайняти чітку позицію щодо захоплення частини Донецького басейну військами генерала О.Каледіна наприкінці 1917 р. і цим значно ускладнила як своє зовнішньополітичне, так і внутрішнє становище¹⁰¹.

Відповідь на питання про зміст, який вкладався в українському баченні у поняття самовизначення, М. Грушевський дав у брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації?». «Українці хочуть, – говорилося в ній, – щоб з українських земель Російської держави була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості неукраїнські, як, скажімо, північні повіти Чернігівської губернії, східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і частини Аккерманського Бессарабської, східні частини губерній Холмської, полуденні окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. Так утвориться територія, де українська людність становить більшість. Ця українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського самоврядування, від самого споду (дрібної земської одиниці) аж до верху – Українського союму»¹⁰².

Недосить чітко виявлене прагнення Центральної Ради – перетворити Київ на державно-політичний центр української етнічної території – не було реалізоване внаслідок як її незваженої військової, земельної і зовнішньої політики, так і особливо нестачі управлінських кадрів. Певної стабільності і навіть розширення територіальних меж вдалося добитися правоцентристському режиму П. Скоропадського, але оскільки він тримався на німецьких багнетах, то виявився скороминущим. Директорія УНР, що прийшла йому на зміну, була безсила як перед натиском руйнівної «отаманщини», так і перед воєнним наступом більшовиків та дипломатичними демаршами відродженої Польщі. Зрештою українських соціалістів досить вправно «переграв» В. Ленін, у стратегії якого риторика «права націй на самовизначення» маскувала лінію на роздмухування пожежі світової пролетарської революції і встановлення інтернаціональної диктатури ліворадикальних сил. М. Попович точно зауважив, що

¹⁰¹ Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво, регіоналізм, державотворення в Україні (1917–1920 рр.). – К., 2001. – С. 40.

¹⁰² Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації? – К., 1917. – С. 126.

хоча «жодні автономії чи федерації не входили до планів Леніна та його партії», червоною тінню УНР стала Радянська Україна¹⁰³.

Шукаючи власну відповідь на джерела неоднозначності у «просторовій політиці» радянської влади, А. Мальгін бачить головну причину відходу від притаманного їй «якобінства» у необхідності знайти союзників серед неросійської частини населення країни, щоб зламати опір основної частини населення імперії – росіян. Хоча більшовизм являв собою типовий централістський рух, він мусив рахуватися з конкуренцією інших сильних ідей і рухів, – десь використовувати їх, десь іти їм на поступки. Однією з таких сильних ідей виявилася регіональна, і цей «регіоналізм» не був наслідком автономізму окремих політиків, він виростав із самої суті тодішньої соціально-політичної і історико-культурної ситуації. Саме тому «національний принцип став головним принципом територіальної організації більшовицької партії». Радянська влада створила велику Українську республіку майже у тих кордонах, які були зафіксовані у III Універсалі УНР, не зваживши на те, що далеко не всі південні регіони колишньої Російської імперії позитивно сприймали свою належність до України¹⁰⁴.

Те, що прецедент формування української державності у вигляді УНР невдовзі дістав дзеркальне відображення в утворенні УСРР, здається парадоксальним тільки на перший погляд. Можна порізному ставитися до радянського «наслідувального» експерименту, але попри всю його штучність він виявився довготривалим. У такий спосіб в ході кривавої громадянської війни було знайдено прийнятну основу для компромісу – часткового узгодження імперських амбіцій керівництва компартії і очікувань національно свідомих прошарків регіональних еліт, які сподівалися бодай якоюсь мірою компенсувати невдачі «визвольних змагань». Наслідком цього експерименту і стала поява державного утворення з неусталеною назвою УНР/УСРР.

Територіальні межі УНР/УСРР протягом тривалого часу не мали скільки-небудь чітких обрисів. Спочатку позиція більшовицького центру по суті нічим не відрізнялася від наміру Тимчасового уряду обмежити територію України п'ятьма губерніями – трьома правобережними, Полтавською та більшою частиною Чернігівської. На кінець 1917 р. суто прагматичні міркування щодо посилення контролю над радами змусили Раднарком РСФРР погодитися на розширення української території за рахунок східних і південних губерній. Надалі, у зв'язку з німецьким наступом і подіями грома-

¹⁰³ Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С. 222.

¹⁰⁴ Мальгін А. Украина: соборность и регионализм. – Симферополь, 2005. – С. 89.

дянської війни, кордон між РСФРР та УСРР визначався не стільки суб'єктивними побажаннями політиків, скільки станом воєнних дій.

Пробуджена революцією енергія мас розв'язала стихію регіоналізації, спричинивши стихійний, здебільшого невідконтрольний центрові процес виникнення нових адміністративних утворень – республіки, комуни створювалися на різних рівнях, аж до повітового. Радянська влада спочатку навіть заохочувала ініціативу знизу. Декрет Раднаркому від 27 січня 1918 р. «Про визначення меж губернських, повітових та ін.» залишив за місцевими радами право не лише встановлювати внутрішні кордони губерній і повітів, але й ділити їх на частини. Обумовлювався лише обов'язок рад повідомляти про такі зміни наркомат внутрішніх справ РСФРР¹⁰⁵.

В Україні проблема територіальних меж, яка лишалася відкритою упродовж всього 1917 р., у 1918 р. особливо загострилася у зв'язку з німецьким наступом. Позиція місцевих більшовицьких організацій, особливо тих, які діяли у східних і південних районах, формувалася на засадах дистанціювання від Центральної Ради як «буржуазного органу». Більшовики Донецько-Криворізького басейну сприйняли як належне рішення Тимчасового уряду обмежити територію України п'ятьма губерніями; в усякому разі жодних протестів з цього приводу з їхнього боку не пролунало.

Пленум обласного комітету Рад Донецького і Криворізького басейнів 17 листопада схвалив постанову про доцільність «залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської республіки з віднесенням цієї території до особливої, єдиної самоврядної області». Аналогічна резолюція була прийнята на загальних зборах Харківської Ради. І. Курас та В. Солдатенко оцінювали ці ухвали у контексті «явного сепаратизму», виявленого більшовицькими лідерами регіону в питаннях партійного будівництва¹⁰⁶.

Під впливом делегатів з'їзду Рад, які змушені були залишити Київ і переїхати у Харків, місцеві більшовики все ж зуміли піднятися вище своїх обласницьких прагнень і погодитися на спільне проведення Всеукраїнського з'їзду Рад. Але навіть реальна можливість створення радянського всеукраїнського центру влади на позицію донецьких керівників істотно не вплинула, що зафіксовано, зокрема, в резолюції того ж з'їзду «Про самовизначення Донецького та Криворізького басейнів». Українським більшовикам були добре відомі настрої їхнього петроградського центру, гранично чітко сформульовані Й. Сталіним – розглядати прагнення Центральної Ради

¹⁰⁵ Собрание узаконений РСФСР. – 1918. – № 21. – Ст. 318.

¹⁰⁶ Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво, регіоналізм, державотворення в Україні (1917–1920 рр.). – С. 42–43.

поширити свою владу поза визначені Тимчасовим урядом межі як «анексію певних губерній».

Від самого початку свого існування УСРР була інтегральною частиною радянського комплексу, хоч на поверхні відносини між РСФРР і УСРР аж до кінця 1922 р. мали вигляд своєрідної конфедерації, яка, проте, не мала офіційної назви. В. Ленін був не схильний надавати принципового значення формам взаємовідносин між республіками, що утворилися на теренах зруйнованої Російської імперії; в очікуванні всесвітньої федерації соціалістичних радянських республік, в яку після світової революції мали увійти всі країни, ця проблема розглядалася як другорядна. Але так було в теорії, а на практиці більшовики прагнули до утворення унітарної централістської держави і тому за ширмою «воєнно-політичного союзу республік» проводили політику жорсткої централізації управління обороною, промисловістю, фінансами, транспортом тощо.

М. Попович звертає увагу на те, що хоч вислів «радянська влада» міцно увійшов до політичної риторики комуністів, він завжди був беззмистовним. «Влада більшовиків ніколи не була підзвітна і підконтрольна». За умов громадянської війни владними органами були ревкоми, реввійськради, ЧК. Пізніше в уявленні Й.Сталіна евфемізм «радянська влада» зовсім не передбачав якогось типу підзвітності (відповідальності). Важливо було лише закамуфлювати партійну диктатуру декораціями виборності. Отже, «новий тип держави» полягав у ліквідації громадянського суспільства з його багатопартійністю і розподілом функцій між законодавчою, виконавчою і судовою владою¹⁰⁷. Централізм, що, окрім форми, не мав нічого спільного з демократією, повинен був стати силою, що скріплювала аморфну цілісність і підтримувала слабку владу.

Не менш беззмистовним, але також чітко підпорядкованим централістським завданням, був і концепт федералізму, який утвердився в арсеналі більшовицьких лідерів після багаторічного принципового відкидання федеративної ідеї. Спочатку йому бракувало будь-якої визначеності – превалював підхід до федерації як об'єднання території, а не національно-територіальних утворень. Перший варіант Конституції, підготовлений наркоматом юстиції до січня 1918 р., не передбачав навіть територіального «наповнення» федерації – ішлося про своєрідну корпоративну державу на основі п'яти «професійних федерацій» – землеробів, промислових робітників, торговців, державних службовців, «службовців у приватних осіб»¹⁰⁸. Те, що було

¹⁰⁷ Попович М. Червоне століття. – С. 177, 270.

¹⁰⁸ Каспэ С.И. Конструировать федерацию – Renovatio imperii как метод социальной инженерии // Полис. – 2000. – № 5. – С. 57.

зрештою записано у Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, оприлюдненій на III Всеросійському з'їзді Рад 25 січня 1918 р. – Радянська Росія засновується як федерація радянських національних республік – для багатьох виявилось несподіваним. Але саме такої конструкції вимагала логіка інтеграції імперського простору, якої більшовики послідовно дотримувалися. Утім, норми, на основі яких будувалася ця квазіфедерація, не були чітко окреслені. Більшовики не приховували, що розглядають таку федерацію як перехідний етап до «соціалістичного унітаризму».

На I Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові Україна була проголошена «федеративною частиною» радянської Росії. У самій цій формулі присутня двозначність – принцип федерації не передбачає, що один її суб'єкт є частиною іншого. Очевидно, швидка переорієнтація більшовицького центру від принципового відкидання федерації як прийнятної форми державного устрою до її визнання ще не була належним чином осмислена на місцях. Утім, у тому ж абзаці резолюції I Всеукраїнського з'їзду Рад «Про самовизначення України» крапки над «і» були розставлені досить чітко: українська робітничо-селянська республіка мислилася як заснована «на міцній єдності трудящих мас України, незалежно від їхньої національності, з трудящими масами всієї Росії»¹⁰⁹. Що це мало означати, розшифрував через півроку I з'їзд КП(б)У. Створений на ньому український партійний центр вбачав своє завдання у боротьбі «за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки»¹¹⁰.

Офіційне проголошення України Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР) датується 6 січня 1919 р. Уже 25 січня робітничо-селянський уряд задекларував свій намір об'єднати УСРР з РСФРР на засадах соціалістичного федералізму. Однак, незважаючи на цілковиту залежність цього уряду від Москви, проблема взаємовідносин між Росією та Україною ще довго лишалася гостро дискусійною. Серед вищих керівників Росії було немало прибічників повного злиття України з Росією. У квітні 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) прямо зажадало від ЦК КП України чітко визначитися з тим, «коли і в якій формі» це злиття може бути здійснене. Для більшовицького центру було важливо, щоб ця ініціатива (яку намагалися поширити на всі радянські національні

---

¹⁰⁹ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів. – Харків, 1932. – С. 13.

¹¹⁰ Комуністична партія України у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1976. – С. 20.

республіки) виходила саме з України. Щоб замаскувати той факт, що ідея воєнно-економічного союзу республік (який безпідставно кваліфікується як воєнно-політичний) у травні була прямо «продавлена» Л. Троцьким (він прибув з цією метою до Києва вранці 19 травня), у інформаційних повідомленнях про «об'єднавчу ініціативу» було зазначено фальшиву дату – 18 травня (яка й досі фігурує в літературі). Але вже майже вирішене питання про «злиття», ледь замасковане «перехідними» федеративними гаслами, Кремлю довелося відкласти завдяки спротиву української сторони. Компромід, зафіксований в декларації ЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р., був не реальною угодою і навіть не обов'язковим для виконання в РСФРР декретом, а лише декларацією про наміри, «в якій наголошувалося і на національно-державних правах тих країн, об'єднання яких планувалося»¹¹¹.

Радянська модель федералізму, отже, з самого початку була результатом вимушеного акту: більшовики були принциповими противниками федерації аж до того часу, поки не постали перед проблемою «умиротворення» окраїн, які прагнули до власної національної державності або принаймні реальної автономії. Радянський федералізм, закріплений законодавчо Конституцією РСФРР 1918 р., мислився виключно як інструмент розв'язання «національного питання», що й зумовило засадничу ущербність цього проекту. Правлячій партії доводилося докладати безліч зусиль бодай для підтримання федералістського фасаду, але його докорінна невідповідність граничному централізмові у побудові самої партії зводила ці зусилля нанівець. Відповідно до класичних теорій федералізму останній являє собою «щось більше, ніж просто структурна побудова, це також особливий спосіб політичної й соціальної поведінки, включаючи зобов'язання щодо партнерства й співробітництва»¹¹². Таким критеріям радянська модель федерації не відповідала.

Територіалізація етнічності, закладена у фундамент радянської національної політики, супроводилася т.зв. національними розмежуваннями. При проведенні кордонів союзних республік межі між ними просто малювалися на картах. У такий спосіб влада штучно стимулювала процеси націєтворення навіть там, де для цього ще не склалися відповідні обставини. За умов такої «позитивної дискримінації» (термін Т. Мартіна), яка посилювалася створенням національних адміністративних одиниць, національна належність стала

---

¹¹¹ Єфіменко Г.Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень–червень 1919 р.) // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 120-145.

¹¹² Federal systems of the world: a handbook of federal, confederal and autonomy arrangement. – Harlow, 1994. – P. 479.

одним з найважливіших елементів соціального капіталу, а статус титульної нації давав переважне право на посади й звання. Така політика сприяла мобілізації етнічності і рано чи пізно мала створити проблеми прерогатив і кордонів. І хоча її вади на владному рівні доволі рано, уже в кінці 30-х рр., були усвідомлені, примордіалістська концепція національності, покладена на територіальну основу, зрештою призвела до розвалу Радянського Союзу.

Власне те, що більшовики називали національною політикою, у кращому випадку мало етнічне наповнення, а по суті зводилося до кадрової політики в регіональному розрізі. Г. Єфіменко має рацію, коли вважає, що під терміном «національна політика» (у ставленні Кремля до України) слід розуміти політику керівництва багатонаціональної держави стосовно тих націй, які зорганізовані політично і державно на її території». Що ж до проблеми взаємовідносин центру із місцевою владою, то у 20-х рр. партійно-радянське керівництво УСРР ще було активним агентом впливу, навіть суб'єктом владної політики. Суперечності у взаєминах існували постійно, але поняття «господарська самостійність» радянської України у цей час ще не було фікцією. Саме тому застосування терміну «колонія» до тогочасної України дослідник вважає непродуктивним. «Для більшості кремлівських діячів Україна була «півднем Росії», а не колонією. СРСР був етнократичною, а не колоніальною імперією. Урахування національних чинників у політиці Кремля диктувалося передусім модернізаційними потребами»¹¹³.

Після того, як під ударами Денікіна і масових селянських повстань проголошена в січні 1919 р. УСРР фактично припинила своє існування, відродження її було мислиме лише у формі політичного проекту Москви. В. Ленін, однак, вважав, що ілюзорну самостійність УСРР на основі її федеративного зв'язку з Радянською Росією тимчасово варто зберегти. Повне злиття її з РСФРР розглядалося як стратегічна мета, а тактика полягала в пропаганді різних варіантів співіснування України й Росії з метою підвести знекровлені політичні еліти першої до ідеї «добровільного» союзу. Ця тактика виявилася успішною. Укладений 28 грудня 1920 р. договір про військовий і господарський союз між РСФРР і УСРР формально був договором незалежних держав. Але не стільки сім об'єднаних найголовніших наркоматів, скільки єдина партійна структура, ґрунтована на жорстких принципах демократичного централізму, робила суверенітет України фіктивним. І хоча у тексті договору спеціально

---

¹¹³ Єфіменко Г.Г. Більшовицький центр і радянська Україна: економічні аспекти національної політики Кремля у 1917–1925 рр. // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 102-103.

наголошувалося, що з факту приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії не впливають для України ніякі зобов'язання, на практиці всі внутрішні територіальні питання розв'язувалися тут на основі російського законодавства і за прямими вказівками Москви.

Утім, у тій екстремальній, гостро кризовій ситуації, в якій правляча комуністична партія опинилася після закінчення громадянської війни, вона не могла обійтися без камуфляжу своєї централістської, уніфікаційної політики. І в самому факті утворення СРСР на квазіфедеративному фундаменті, і ще більшою мірою – у національній реформі, що здійснювалася під вивіскою «політика коренізації», яскраво відбився її курс на тактичні поступки і пошук бодай тимчасових компромісів з місцевими елітами. Національна реформа, частково реалізована у ході здійснюваних у рамках нової економічної політики модернізаційних заходів, доволі швидко вийшла за відведені їй правлячою партією межі «націоналізації» державних і партійних установ, закладів освіти й культури. Те, що новий курс передбачав підготовку національних кадрів, часткове запровадження національного адміністративно-територіального районування, розширення видавничої і культурно-освітньої діяльності багатьма мовами, дало могутній поштовх розвитку національних процесів, оживило ідеї «дерусифікації», «європеїзму» тощо.

Можна собі уявити, як незатишно почувалися люди в атмосфері постійних реорганізацій і перенесення центрів прийняття рішень, територіальних спорів навколо кордонів. Коли Кремль у 1923 р. проголосив курс на коренізацію партійного і радянського апаратів, на місцях це було сприйнято як своєрідна «компенсація» за підтримку республіками ідеї утворення СРСР. Уряд УСРР, зокрема, плекав надію на те, що опора на етнічний принцип у національно-державному будівництві дасть йому змогу скоригувати лінію північного кордону з РСФРР. Але дочекався лише зустрічного позову щодо належності Таганрога з прилеглою територією, включеного до складу України договором між УСРР та РСФРР від 28 грудня 1920 р. в обмін на її відмову від чотирьох північних повітів Чернігівської губернії.

Таганрог з часу заселення цієї території входив до складу Новоросійського генерал-губернаторства, а потім Катеринославської губернії; з 1887 р. він був у складі Облaсті Війська Донського. Коли у березні 1920 р. декретом Раднаркому України утворювалася Донецька губернія, до її складу було включено й Олександрo-Грушівський район колишньої Облaсті Війська Донського з Таганрозькою округою. Вважається, що до такого рішення міг бути причетний Й. Сталін, призначений 20 січня 1920 р. головою Ради

Української трудової армії, головною метою якої проголошувалося відновлення економіки Донбасу. У територіальному конфлікті, що відразу ж розпочався, більшовики Таганрозької округи і керівництво Донецької області не раз опротестовували своє підпорядкування Луганську, але Москва підтвердила попереднє рішення. При цьому бралися до уваги не лише етнічна структура населення округу (77% українців проти 18% росіян), але й те, що округ давав 30% укр. потрібного Донбасу високоякісного антрациту. А проте 1 липня 1924 р. політбюро ЦК РКП визнало «бажаним» приєднання Таганрога й Олександрополю-Грушівського району до Південно-Східного округу РСФРР. Це рішення відразу ж викликало хвилю протестів, 5, 6 і 7 серпня обласна газета «Кочегарка» опублікувала 15 резолюцій партійних зборів рудників, бюро райкомів та окружкомів під загальним заголовком «За єдиний Донбас. Проти відторгнення Шахтинського й Таганрозького округів»¹¹⁴.

У цій ситуації, як вважає І.Служинська, «Москва вправно «переграла» українських урядовців і експертів, висунувши на противагу етнічному принципу принцип економічної доцільності. Розрахунок робився на те, що за умов розрухи, спричиненої світовою і громадянською війнами, населення радше перейматиметься не доволі абстрактними проблемами «етнічної справедливості», а мотивами кращого забезпечення своїх економічних і соціальних потреб. До того ж утворений зовсім нещодавно Союз створював сприятливу атмосферу для гри на пробуджених інтернаціоналістських почуттях»¹¹⁵. На засіданні комісії ЦВК СРСР з районування (листопад 1924 р.) А. Єнукідзе висловився відверто: «Ми, як республіки єдиного союзу, не можемо базуватися тільки на національних ознаках. У загальних інтересах Союзу величезне, навіть першорядне, значення має економічний фактор. Україна, як могутня сама по собі республіка і могутня нація, зовсім не потребує того, щоб обов'язково висмикувати українське населення великоруських областей і економічно послаблювати цим РСФРР і УСРР»¹¹⁶.

ЦК РКП(б) з легкістю санкціонував (а, ймовірно, ініціював) звернення Південно-Східного крайкому РКП про «нагальну необхідність» передачі Росії Таганрозької та Шахтинської округ. Звернення мотивувалося неможливістю проведення раціонального економіч-

---

¹¹⁴ Жаров А. Территориальный спор между Донецкой губернией и Юго-Востоком. – Режим доступу: <http://dnews.donetsk.ua/publications/2014/05/15.html>.

¹¹⁵ Служинська І. Формування українсько-російського кордону: дискусії й політичні рішення 20-х рр. XX ст. // Регіональна історія України. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 123.

¹¹⁶ Борисенко Е.Ю. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С. 227.

ного районування і необхідністю «забезпечити пролетарську керівну лінію у типовій сільськогосподарській області з компактною масою козачого населення»¹¹⁷. Принципове заперечення керівництва Донецького губкому КП(б)У і кампанія протесту в Донбасі були розцінені центром як «великий галас («шуміха»), що спрямовує громадську думку проти постанови ЦК РКП». Посилаючись на авторитет В.Леніна, Кремль звинувачував українську сторону у недооцінці економічного районування як такого. Те, що у Таганрозькій окрузі українці за переписом 1923 р. становили 77% населення, до уваги не бралось.

Зрештою за липневим рішенням політбюро ЦК РКП(б) 1925 р. Шахтинська і Таганрозька округи переходили до РСФРР із деяким скороченням їх території за рахунок населених пунктів із переважанням українського населення. Внаслідок втрати двох округ населення українського Донбасу скоротилося на 370 тис. осіб¹¹⁸. Як визнають найменш упереджені російські дослідники, передача до складу РСФРР Таганрога була сприйнята в Україні «вельми хворобливо», як істотне ущемлення інтересів республіки. Побоюючись звинувачень у «великодержавному шовінізмі», загальноросійський ЦВК рекомендував російській стороні «іти назустріч УСРР», але партійний центр був рішуче налаштований на применшення українських претензій. «І навіть численні петиції населення пограничної зони не викликали у партійних лідерів бажання провести якийсь референдум, щоб мати формальну можливість послатися на «волю народу»¹¹⁹.

У зв'язку з уведенням національного принципу у систему районування складним для влади виявилось питання утворення російських адміністративно-територіальних одиниць. Росіяни до середини 20-х рр. не мали в УСРР статусу національної меншини і, отже, потреби у створенні російських районів і сільрад не відчувалося. Актуалізували цю проблему гострі дискусії навколо здійснення політики українізації, зокрема інспірування з Москви критичних закидів на адресу ЦК КП(б)У. Виступ Ю. Ларіна на II сесії ЦВК СРСР (квітень 1926 р.) і його стаття у журналі «Большевик»¹²⁰, а також заява Г. Зінов'єва щодо того, що здійснювана в УСРР «українізація»

¹¹⁷ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – С. 60-66.

¹¹⁸ Богінська І.В. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Донбасу в 1920–1930-ті роки // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 18. – К.–Донецьк, 2001. – С. 145.

¹¹⁹ Борисенко Е.Ю. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы. – С. 234.

¹²⁰ Ларин Ю. Об извращениях при проведении национальной политики // Большевик. – 1926. – № 23-24. – С. 50-58; 1927. – № 1. – С. 59-69.

нібито «допомагає петлюрівщині»¹²¹, змусили владні структури України вдатися до своєрідних «превентивних» заходів. У 1927 р. представник від росіян був введений до складу Центральної комісії у справах національних меншин, що означало набуття росіянами статусу національної меншини. У 1931 р. росіяни в УСРР мали вже 372 національні сільські ради та 9 селищних, а також 8 російських національних районів¹²².

У сучасній зарубіжній історіографії введення національного принципу в систему адміністративно-територіального поділу розглядається у контексті «позитивної чи компенсуючої дискримінації» – як однієї з головних рис радянської національної політики, спрямованої насамперед проти націоналізму як головного конкурента більшовицької мобілізуючої ідеології. Запропонована Т. Мартіном дефініція СРСР як «імперії позитивної дії» – цікава спроба знайти новий термін на означення специфічного, доти не існуючого типу політичної організації. Однак навряд чи продуктивно розглядати політику коренізації крізь призму «готовності росіян іти на жертви заради інтересів інших національностей»¹²³. Очевидно, це був вимушений, тимчасовий тактичний крок в системі лібералізаційних заходів, пов'язаних із розв'язанням завдань модернізації виробництва і зміцнення міжнародного престижу СРСР. Створюючи ради і райони за національним принципом, більшовики насамперед намагалися спростити собі завдання «радянзації» низових органів влади, зокрема, завдання нейтралізації «класово-ворожих елементів». Досить прозоро говорив про це ідеолог і провідник українізації М. Скрипник. «Наша національна сільрада чи національний район – це не лише орган самоврядування, це взагалі не є ніякий орган національної персональної автономії, а це є орган пролетарської влади»¹²⁴.

Аналізуючи «кордонну стратегію» СРСР, В. Кравченко звертає увагу на закладену в її фундамент ідею «повернення» до імперських стандартів. Символом повернення стало перенесення столиці України з Харкова у Київ, а також створення у 1937 р. Полтавської області – в такий спосіб відновлювався історичний кордон між регіонами Слобожанщини й Малоросії-Гетьманату. Те, що українська столиця «переїхала» з одного пограниччя – російсько-україн-

¹²¹ Національне питання на Україні // Більшовик України. – 1927. – № 10. – С. 4.

¹²² Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.). – К., 2006. – С. 211-212.

¹²³ Миллер А.И. Советское наследие «империи положительного действия» // Политическая наука. – 2004. – № 3. – С. 57-69.

¹²⁴ Скрипник М.О. Перебудовними шляхами // Український історичний журнал. – 1989. – № 11. – С. 101.

ського – до іншого – українсько-польського дослідник пояснює не лише ускладненням міжнародної обстановки у 30-х рр., але й крахом політики українського націонал-комунізму, згортанням українізації, зростаючими масштабами чисток в українському суспільстві. Харків, фактично розташований на російсько-українському кордоні, навіть у порівнянні з Києвом в очах кремлівських стратегів програвав як «фронтowa фортеця».

Не меншу роль порівняно з зовнішніми в СРСР, на переконання В. Кравченка, відігравали внутрішні кордони. Їхня поява пов'язується з виділенням т.зв. закритих територій – від промислових та військових об'єктів і концтаборів до номенклатурних розподільників, санаторіїв тощо. На карті ця система мала вигляд концентричних кілець, що розширювалися від центру до периферії. Оскільки Харків потрапив до числа т.зв. заборонених міст, прописка в яких суворо обмежувалася, він опинився у «корінному» просторі СРСР – подібно до того, як до 1917 р. він належав до православного ядра Російської імперії. Створені в місті численні підприємства т.зв. «союзного» підпорядкування, безпосередньо пов'язані з Москвою, мали вигляд своєрідних деталей механізму радянського, а не українського, простору. «Радянськість» тут дедалі більше наближалася до «руськості», а остання еволюціонувала у бік відтворення тієї концепції «руського народу», яка формувалася у Російській імперії починаючи з 30–40-х рр. XIX ст.¹²⁵

Територіальні зміни початку 30-х рр. неможливо розглядати поза контекстом встановлення тоталітарної диктатури в країні і пов'язаної з нею централізації управління. Зміцнення владної вертикалі супроводилося наступом на права республік і відмовою від лібералізаційних настанов непу. Політика індустріалізації вимагала концентрації величезних коштів і створення потужної енергетичної бази, і Україні з її багатими ресурсами була відведена роль випробувального полігону для економічних і соціальних експериментів небачених масштабів. Закріплення верховенства союзних законів перед республіканськими, ліквідація республіканських міністерств і створення союзних, безпрецедентне зміцнення каральних органів, практика безпосереднього управління українськими регіонами (Донбасом, Молдавською АРСР) з Москви – все це були ланки одного ланцюга, які швидко позбавили владні структури України навіть ілюзорної економічної свободи.

У наукових колах України втрата решток економічної самостійності сприймалася болісно. Про емоційну напругу, якою супроводилося усвідомлення цього факту, свідчить поява у політичному

¹²⁵ Кравченко В. Харків/Харків: столиця Пограниччя. – С. 256-268.

дискурсі кінця 20-х рр. констатації «колоніального статусу» України. Початок дискусіям поклала стаття молодого економіста М. Волобуєва «До проблеми української економіки», вміщена в «Більшовику України» (№ 2 і 3 за 1928 рік). Пафос статті був спрямований проти розгляду України лише як «півдня СРСР», автор, до речі, пропонував «переглянути районування Держплану і раз назавжди відкинути спроби розвивати єдиний український національно-господарський терен за критерієм поділу праці в межах колишньої Росії». Оскільки М. Волобуєва негайно оголосили націонал-ухильником, теорії якого «ведуть до фашизму», у межах СРСР дискусії щодо економічного статусу України стали неможливими. На Заході концепцію «внутрішнього колоніалізму» через півстоліття реанімувала поява на книжковому ринку праці М. Гехтера «Внутрішній колоніалізм» (1975). І хоч сам автор свої погляди невдовзі переглянув, теорії «внутрішнього колоніалізму» і сьогодні часто застосовуються до аналізу впливу модернізаційних процесів 20–30-х рр. на українську економічну й політичну ситуацію, а відтак і на масову свідомість. Те, що вони не бездоганні, досить переконливо довів Я. Грицак. Адже ареалом наймасовішого модерного націоналізму стала Західна Україна – найменш «змодернізований» історичний регіон¹²⁶.

Лібералізаційні заходи в радянській національній політиці, які виявилися в кінцевому рахунку лише епізодом в ланцюгу централізаторських і уніфікаційних заходів, мали своїм першочерговим завданням легітимізацію партійної диктатури і нейтралізацію опозиційних настроїв, і своєї мети загалом досягли. Будучи вбудованою у державний механізм СРСР, ВКП(б) втратила усякі ознаки політичної партії і перетворилася у дублера державних функцій, причому такого, який диктував свої «правила гри». Найважливішою сферою діяльності партійних комітетів стало, за С. Кульчицьким, «радянське будівництво, тобто творення мережі рад з контрольованим складом депутатів». Ради позбавлялися політичного впливу, але наділялися повним обсягом розпорядчих функцій. Через такий «компартійно-радянський тандем» диктатура заглиблювалася у народні низи. В результаті створювалася ілюзія народовладдя. Сама ж партія фактично поділялася на дві частини – внутрішня, тобто апаратна, була нервовим центром радянських, профспілкових, силових та інших органів. Зовнішня складалася з мільйонів рядових членів, які виконували функцію «передавального пасу» від народних низів до верхів влади¹²⁷.

¹²⁶ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – С. 37-45.

¹²⁷ Кульчицький С. Історичне місце української радянської державності. – К., 2002. – С. 18-19.

Ситуацію значно ускладнювала закладена у фундамент Союзу ідеологія етнократизму. Побудувавши федерацію республік за етнічним принципом, правляча комуністична партія опинилася в ситуації, коли найменше послаблення центральної влади було здатне стимулювати процеси перетворення декоративної національної державності в інструмент боротьби за реальні національні права. Саме цим пояснюється як вперте небажання Кремля наділити атрибутами національної державності Росію, так і особливі антиукраїнські акценти в його національній політиці. Оскільки саме від радянської верхівки УСРР на початку 20-х рр. виходив найбільш організований спротив насаджуваним компартією моделям будівництва СРСР, Україна була обрана першою мішенню для «упереджувальних ударів», які мали на меті унеможливити будь-які сепаратистські кроки з українського боку. У листі до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р. Сталін недвозначно заявляв, що засилля в українській компартії «гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців» створює ймовірність втрати України¹²⁸. Недивно, що впродовж цілого десятиріччя Україна була в фокусі масованих репресивних заходів, спрямованих насамперед проти селянства й національно свідомої інтелігенції. Спочатку «ліквідація куркульства як класу», потім жахливий голодомор з мільйонами жертв і, нарешті, цинічне винищення «під корінь» не лише творчої й наукової, але й управлінської національної еліти спричинили демографічну й гуманітарну катастрофу, наслідки якої Україна відчуває ще й досі.

Розв'язана владою вакханалія репресій проти української інтелігенції позбавила суспільство стрижня, здатного критично оцінювати ситуацію. Якщо на початку 30-х рр. ще лунали поодинокі голоси на захист суверенності України та протести проти сваволі центру (показовий з цього приводу, приміром, лист групи делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду Рад 1931 р.)¹²⁹, то наприкінці 30-х уявити щось подібне було вже неможливо. Перенесення столиці, а також створення протягом 1937 – першої половини 1939 рр. одразу 9 областей, слід розглядати у ланцюгу заходів, спрямованих на розпрошення тих місцевих партійних еліт, які в уяві союзного центру ще могли становити для нього потенційну загрозу. Хронологія утворення нових областей була такою: 22 вересня 1937 р. створено Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську (з 1954 р. – Хмельницьку) області. Донецьку область 3 червня 1938 р. поділили на Сталінську (з 1961 р. – Донецька) і Ворошиловградську

¹²⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 273-274.

¹²⁹ Сфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938 рр.). – К., 2001. – С. 56-59.

(з 1958 р. – Луганська). 10 січня 1939 р. утворено Запорізьку, Кіровоградську і Сумську області.

Прийняття нової союзної конституції (відразу ж названої сталінською) варто розглядати як черговий маневр влади, спрямований насамперед на мінімізацію негативного іміджу радянської політики у світовій громадській думці. Правляча партія не побоялася піти на скасування усіх електоральних обмежень, щоб створити видимість «перемоги соціалізму» і «торжества демократії». Система органів влади за новою конституцією зазнала істотних змін, що було закріплено і в конституціях союзних республік. Відповідно до Конституції УРСР, прийнятої XIV Надзвичайним Всеукраїнським з'їздом рад (30 січня 1937 р.), система з'їздів рад скасовувалася. Найвищим органом влади і єдиним законодавчим органом стала Верховна Рада УРСР, на місцях керівництво культурно-політичним та господарським будівництвом покладалося на ради депутатів трудящих. У кожній адміністративній одиниці запроваджувалися прямі вибори місцевих рад, які, у свою чергу, обирали виконкоми. Плани й місцеві бюджети віднині спускалися «згори». Галузеві відділи, утворювані виконкомом, будувалися на основі подвійної підлеглості. Районні відділи підлягали районній раді і її виконкому, а також відповідним обласним відділам; обласні відділи – обласній раді та її виконкому, а також відповідним міністерствам УРСР. Реальна влада на місцях, як і раніше, перебувала в руках партійних комітетів, які керували радами і безпосередньо, і через партійні групи в радах.

Не доводиться багато говорити про те, що прагнення Москви до уніфікації політичного і духовного життя, яке знаходило поміж іншим свій прояв у «перетасовуванні» адміністративно-територіальних одиниць, входило у суперечність із прокламованою лінією на «коренізацію» і швидко призвело до відмови від декларативної підтримки національної самобутності республік. Це не могло не посилювати суперечності між «центром» і «периферією», постійні тертя на всіх управлінських рівнях, «кадрові чистки». Якщо до цього додати наслідки масових міграцій, вади надто поспішної урбанізації, практику депортацій, неважко зрозуміти, який величезний потенціал протистояння до пори до часу приховувався за блискучим фасадом «соціалістичного будівництва» і «дружби народів».

Внутрішній територіальний поділ повоєнної УРСР (25 областей) усталився після проведення масштабної кампанії перейменування назв населених пунктів, яка здійснювалася упродовж 1945–1946 рр. Метою кампанії, як зазначалося у відповідних Указах Президії Верховної Ради УРСР, було «збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сілрад і населених пунктів». Насправді ж вона вилилася у демонстрацію цілковитої зневаги

до історичних традицій і узаконення волонтаристського ставлення до топоніміки. Дослідники із західної української діаспори епідемію зміни топонімів досить точно охарактеризували як «топонімоцид». Внаслідок одномоментного перейменування «культурно-історичний ландшафт немалої за європейськими мірками країни було спотворено навіть без формальної згоди на те населення за дуже короткий час»¹³⁰.

Наступний етап змін у територіальному поділі припав вже на післясталінський період. У 1954 р. до складу УРСР було передано Кримську область РРФСР, тоді ж було утворено Черкаську область, а Ізмаїльську об'єднали з Одеською. Дещо пізніше, у 1959 р. Дрогобицьку область було об'єднано з Львівською. У 1962 р. Станіславська область перейменована у Івано-Франківську. На 1954 р., коли після передачі Україні Криму остаточно оформилася конфігурація її кордонів, УРСР поділялася на 26 областей і 786 районів.

Розуміючи, що створена на силовій основі монолітність радянської економічної системи після смерті Й. Сталіна почала розхитуватися, правляча верхівка СРСР посилено шукала механізми, здатні виконувати роль мобілізаційних важелів. Істотні вади гіперцентралізації, які зазвичай вкладалися у формулу «відомчості», змушували її час від часу посилювати регіональні структури. Проте активізація на цій основі регіональних еліт (яка в радянській термінології кваліфікувалася як «місництво») створювала загрози, що в уяві центру були неспівставні з наслідками «відомчості». Тому, ледь зробивши один крок в напрямі децентралізації управління, радянська бюрократія тут-таки робила два кроки назад. Господарська реформа, розпочата М. Хрущовим у 1957 р., яскраво ілюструє непослідовність радянської регіональної політики, її постійні шарахання з однієї крайності в іншу.

Крах хрущовських реформ означав повернення до політики жорсткої централізації й уніфікації. Можливості розширення прав і компетенцій республік, що відкрилися у 50-х рр., були безповоротно втрачені. Втім, очевидно, має рацію Я. Грицак, коли пише, що «найменні в одному моменті реформа управління мала далекосяжні наслідки: вона посилювала амбіції республіканської еліти і бажання провадити автономний курс»¹³¹. Нова Конституція СРСР, з великою помпою схвалена напередодні 60-ї річниці жовтневої революції, зображувалася як найдемократичніша у світі. Проте поза межами

---

¹³⁰ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність. – К., 2001. – С. 51-52.

¹³¹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 2000. – С. 280.

СРСР вона сприймалася як закріплене всевладдя однієї партії і, отже, як цілковите заперечення демократизму. В офіційній риторичі властей багато місця відводилося рекламуванню радянського способу життя, поглибленню інтернаціоналізації всіх сфер суспільного організму, обґрунтуванню висновку про появу «нової історичної спільності людей – радянського народу». Введені радянськими ідеологами в обіг поняття «розвинутого» або «зрілого» соціалізму покликане було маскувати крах обіцянок побудувати комунізм протягом двадцяти років і водночас створювати привабливий імідж радянської системи господарювання.

В міру того, як погіршувалася загальна економічна ситуація в СРСР (темпи річного приросту промислової продукції уповільнилися з 8,5% у 1970 р. до 3,2 у 1981 р.), невідповідність між формальним і фактичним статусом УРСР у Радянському Союзі дедалі більше ставала очевидною. Вона підживлювала дискусії правників щодо проблем суверенітету, правосуб'єктності союзних республік, які велися і в СРСР і – особливо активно – поза його межами. Відомий правознавець української діаспори в США В. Маркусь слушно зазначав, що «у принципі класична теорія держави не знає такого прецеденту, щоб одна державно-політична одиниця була так залежна від іншої зверхньої держави, як УССР, і водночас претендувала б на статус окремої держави. Лише деякі васальні держави і протекторати у минулому були у подібному становищі»¹³². Питання про суверенітет УРСР автор характеризував як «дуже контроверсійне» і відносне. Так само оцінювалася ситуація і в середовищі українських правознавців, діяльність яких помітно активізувалася у 70–80-х рр.

На початок 90-х рр. стало очевидним: радянська система перебуває у стані глибокої кризи, причому наявними були ознаки і кризи управлінської, і кризи територіального устрою, і кризи міжетнічних відносин. Вертикальна система управління із слабким зворотним зв'язком не сприяла розвитку міжрегіональних контактів. Стандартизація управління виключала можливість врахування місцевих особливостей, а те, що видавалося за стабільність адміністративно-територіального устрою, на ділі було проявом консервативності системи. Федералістський фасад дедалі більше контрастував із жорстко заданою Москвою централізацією усіх сфер суспільного життя. Проблеми незбігу адміністративних і етнічних кордонів все частіше ставали причинами кривавих конфліктів. А риторика на теми республіканського і регіонального госпрозрахунку, еконо-

---

¹³² Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3397.

мічного суверенітету, нової федерації, нового союзного договору уже не в змозі була замаскувати процес поспішного творення нових ідеологем.

Прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України стало поворотною віхою в її історії. Хоча це була дзеркальна відповідь на прийняту 12 червня 1990 р. на Першому з'їзді народних депутатів РРФСР Декларацію про державний суверенітет Росії, відцентровий потенціал української декларації був на порядок вищий. Декларація визначила сутність суверенітету України як верховенства, самостійності, повноти і неподільності влади республіки в межах її території та незалежності і рівноправності у зовнішніх зносинах. У політико-правовому плані Декларація, за яку проголосували 355 народних депутатів, означала визнання світової практики поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, чим було задекларовано рішучий прорив України до реальної демократії. Запровадивши верховенство українських законів на території УРСР, вона фактично утверджувала юридичну самостійність республіки, чим підривала фундамент єдиної союзної держави. До цього часу абсолютне верховенство на території України, як і інших республік, мали союзні закони; якщо українські закони суперечили союзним, то діяли останні. Проголошення народу єдиним джерелом державної влади в республіці, самостійності України у вирішенні будь-яких питань свого державного життя означало граничне звуження компетенцій московського центру.

У Кремлі прийняття Декларації було сприйняте спокійніше, ніж можна було очікувати, тим більше, що у появі таких документів Україна була не одинока. Москва сподівалася, що все залишиться на рівні декларацій. У здатності КППС вихолостити реальний зміст таких документів у той час центр ще не сумнівався. Інакше було оцінено Декларацію опозиційними силами в Україні. Вона розглядалася як продовження визвольних змагань початку ХХ ст., своєрідний П'ятий універсал. Уже після здобуття незалежності Л. Лук'яненко назвав 16 липня першою з трьох видатних дат, які ознаменували перетворення національно-визвольного руху в могутню течію. «Верховна Рада України вперше за 70 років зробила самостійницьку ідею дозволеною легальною ідеєю, – зазначив він. – Чуеш, народе український, ти вже вільний!»¹³³

Після прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про економічну самостійність Української РСР» (2 серпня 1990 р.) М. Горбачову і його оточенню довелося змиритися з думкою, що зберегти Союз у

---

¹³³ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні. – К., 1994. – С. 423-424.

незмінному вигляді не вдасться. Як засіб збереження «статусу-кво» пропонувалося оновлення «федерації», прийняття нового союзного договору. Проект такого договору був надісланий у союзні республіки в листопаді 1990 р. Хоча у ньому кожна республіка проголошувалася суверенною державою, водночас декларувалося всевладдя центру щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності СРСР. Підтверджувалося верховенство законів СРСР над республіканськими. З'явилися і більш радикальні проекти – з пропозиціями створити замість СРСР конфедерацію з назвами «Співдружність», «Співтовариство» тощо. Четвертий з'їзд народних депутатів СРСР, який відбувся у грудні, ухвалив рішення про збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік.

Утім, зупинити відцентрові процеси Кремль уже був не в змозі, причому прояви регіоналізму, у тому числі й в Україні, мали виразне автономістське забарвлення. Восени 1990 р. комітет «Демократичного союзу Новоросії та Бессарабії» намагався обґрунтувати свої претензії на автономію наявності нібито існуючого тут особливого «новоросійського» субетносу. Група «Об'єднаний рух Донбасу» в кінці 1990 р. пропагувала ідею залишення Донецької області у складі СРСР у разі відмови України від підписання нового союзного договору; відродилася також ідея формування автономного Донецько-Криворізького району у складі УРСР, яку пропагувала група «Демократичний рух Донбасу»¹³⁴.

Непрямым свідченням того, що косметичним ремонтом Союзу справа не обмежиться, стали результати березневого референдуму 1991 р. Дебати навколо ідеї підписання нового союзного договору виявили широкий діапазон думок – від цілковитої її підтримки до категоричного відкидання ідеї входження України у будь-які політичні об'єднання. Союзний центр над усе прагнув утримати республіки під контролем, тому винесене на референдум питання було сформульовано нарочито туманно («Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»). Водночас за ініціативою Верховної Ради громадянам УРСР запропонували відповісти і на більш конкретне питання щодо суті майбутнього державного утворення («Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»). У голосуванні взяли участь 31,5 млн осіб; 70,2% з них підтримали ідею «оновленої федерації». Але ще більше – 80,2% –

---

¹³⁴ *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – С. 158-159.

висловилися фактично не за федерацію, а за конфедерацію, допускаючи існування Союзу лише на засадах Декларації про державний суверенітет України.

Цікаво, що у символічній географії саме Харків продовжував лишатися на перетині двох конкуруючих дискурсів: південного, пов'язаного з централізаторськими тенденціями у політиці союзного центру, і національно-українського (у дозволених, зрозуміло, рамках). Як частина російсько-українського культурного пограниччя він відображав і еклектично поєднував основні тенденції суперечливої політики центру. Культурна русифікація лишалася при цьому їх постійним компонентом. Однак уже в кінці 1980 р. символічний простір Харкова, як і інших великих міст європейської частини СРСР, почав різюче змінюватися – спочатку у вигляді повернення «слобідсько-української» термінології, а пізніше у топонімічних новаціях. Після здобуття Україною незалежності державний кордон між Україною і Росією пройшов усього за 40 км від Харкова. З боку Росії й України ставлення до нового кордону виявилось гостро відмінним. Росія всіляко намагалася мінімізувати розподільчу функцію, добиваючись її «прозорості». Що ж до України, то вона увела завдання «націоналізації пограниччя у контекст державного й національного будівництва» і тому надіяла новий кордон символічним змістом¹³⁵. Починаючи з 1994 р. у культурній політиці України в регіонах яскраво виявилася т.зв. багатовекторність – з еклектичним поєднанням національних українських, європейських, імперських, російських, православних і радянських символів, а також із різким креном у бік регіоналізації й посилення впливу місцевих еліт.

---

5. «Втеча від імперії» та виклики просторового розвитку

Референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України, проведений 1 грудня 1991 р., здавалося, не віщував Україні особливих ускладнень: соціум виявив подиву гідну одностайність. З 84% громадян, що взяли участь у референдумі, 90,3% – 28804 тис. осіб – проголосували за незалежність. Блискучі результати референдуму надали республіканській еліті можливість діяти в національних інтересах без оглядки на ще існуючий союзний центр. Присутня

---

¹³⁵ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – С. 270-288.

у Конституції СРСР умовна й декларативна теза про самовизначення аж до відокремлення дістала реальний шанс для практичного втілення. Як наголошував пізніше Л. Кравчук, воля народу, офіційно закріплена результатами референдуму, дала змогу перетворити умовну конституційну тезу у безумовний правовий механізм. Питання про входження України у новий союзний договір автоматично відпало. Підписання 8 грудня Б. Єльциним, Л. Кравчуком та С. Шушкевичем угоди про припинення існування СРСР «як суб'єкта міжнародного права і геополітичної реальності» підвело останню риску під його майже сімдесятирічною історією.

Україна визначилася як унітарна держава і виваженою системою дипломатичних та інших кроків забезпечила збереження своєї територіальної цілісності. Її правонаступництво щодо Української Народної Республіки 1917–1919 рр. було скріплене символічним актом передачі на урочистому засіданні Верховної Ради з приводу першої річниці незалежності останнім президентом УНР в екзилі М. Плав'юком Л. Кравчуку грамоти і заяви про складання повноважень і припинення діяльності Державного центру УНР за кордоном. Добровільно відмовившись від ядерної зброї, Україна обрала для себе статус нейтральної держави. Водночас було заявлено про пріоритетність завдань оптимізації управління на основі трансформації економіки і розширення сфери місцевих ініціатив. Однак, ледь розпочавшись, трансформаційні процеси зразу ж почали гальмуватися. Межі трансформацій і часові параметри змін були детерміновані не лише складною економічною ситуацією, але й наявною галузевою і поселенською структурою, адміністративним і правовим статусом областей і міст. «Спадщина» минулого, якої неможливо було позбутися одномоментно, створювала безліч територіальних, економічних, політичних проблем.

Після розпаду СРСР зазнали трансформації не лише форми власності й механізми господарювання – кардинально змінилися механізми управління. З'явилася реальна можливість перетворити політичне адміністрування в публічну політику, позбутися горезвісного «адміністративного ресурсу» й «телефонного права». Змінилися і самі уявлення про оптимальність. Тепер вони визначалися не «оцінкою згори», а співвідношенням можливостей і результатів. При цьому доводилося брати до уваги і нові критерії етнонаціонального самовизначення, і нові важелі впливу на міжрегіональні зв'язки, породжувані зовсім новим геополітичним контекстом, і нові прояви регіоналізму.

Жодна держава з тих, що утворилися на пострадянському просторі, не могла лишитися осторонь стимульованої глобалізаційними процесами регіоналізації світової політики і міжнародних еконо-

мічних відносин. Напрямок змін виявлявся насамперед у перерозподілі владних повноважень, частина яких передавалася державами на наднаціональний, а частина – на регіональний, місцевий рівень. Такий підхід передбачав необхідність періодичного перерозподілу повноважень між центром і периферією, наближення центрів прийняття рішень до населення, визначення оптимальних розмірів територіальних комплексів з метою ефективного управління і подолання соціально-економічних диспропорцій, диференційованого підходу до різних областей із врахуванням їхньої соціально-економічної, етнічної, мовної, конфесійної специфіки. Складність полягає у тому, що рамкові закони, які регулюють управління територіями, мають бути достатньою мірою стабільними, щоб зберігати наступність, і водночас гнучкими, щоб забезпечувати врахування регіональної специфіки.

Чи була готовою Україна до осмислення нових реалій і засвоєння уроків власного і чужого досвіду? На жаль, далеко не повністю. Немалою мірою це було спричинене неприродним симбіозом радянської номенклатури і націонал-патріотичних сил, що зумовило в політиці ефект «руху в обидва боки». Стрімкий обвал в економічній сфері, найвищі в Європі темпи інфляції, небезпека регіональної поляризації, швидке зубожіння основної маси населення супроводилися гострим ідеологічним протистоянням. Недооцінка значення науки і її явно недостатнє фінансування зумовили швидкий «відплив» інтелектуальних сил за кордон чи в суміжні фінансово-бізнесові сфери, що значно звузило простір для українського необхідного прогнозного моделювання.

Високий ступінь державної централізації в Україні у перші роки незалежності був до певної міри детермінований необхідністю зміцнення державного суверенітету, вибудови сильної владної вертикалі, збереження територіальної цілісності, яка піддавалася серйозним випробуванням. Але у міру зміцнення позицій держави така модель побудови владних відносин поступово зживала себе. Додаткові складності створювалися «недосформованістю» політичної нації і специфічними умовами формування національної ідентичності. «Травмована» в минулому національна свідомість потребувала певних компенсацій, і пошук останніх значною частиною соціуму вівся в руслі етноцентризму. Тому навіть структура українського «національного проекту» у перші роки незалежності вимальовувалася невиразно. Змагалися два підходи – етнічний і громадянський, відповідно з культурними чи політичними пріоритетами. Природно, що дві версії державного і націєбудівництва потягнули за собою відмінні підходи до тлумачення місця і ролі унітаризму й централізації. Свідченням цього стала нова радикалізація регіональних рухів. На

Луганщині набули популярності ідеї особливого «донбаського співтовариства» – не українського і не російського за етнічною належністю. Під час соціологічних опитувань 1991 р. 54,9% були схильні розглядати Донбас як специфічну етнотериторіальну спільноту¹³⁶. Донецький страйком восени 1992 р. висунув до Верховної Ради 9 пунктів вимог, серед яких важливе місце займала ідея федералізації України.

Потреба у чіткому визначенні пріоритетів у державному будівництві була очевидною, що зумовило гостроту дискусій з приводу переваг чи вад децентралізації. Особливо гострими вони стали у 1994 р., причому необхідність децентралізації майже ніким не оспорювалася. Її виводили насамперед із неприродності успадкованого від СРСР адміністративно-територіального поділу, наявності у складі унітарної України Кримської автономії, значних регіональних відмінностей. Владні структури України опинилися в полоні різних уявлень про регіоналізм і його місце у суспільному житті. У той час як в Європі регіоналізм набував якостей самодостатності й саморозвитку, в Україні він дедалі більше замикався або на консервативному апелюванні до архаїки, або на клановому принципі підтримки «своїх». І в тому, і в іншому випадку відбувалося поглиблення відмінностей по лінії Захід – Схід, яке відображало не стільки саму по собі регіональну специфічність, скільки суб'єктивні уявлення про неї конфронтаційно налаштованих еліт.

Обговорення на різних рівнях проблем оптимальної адміністративно-територіальної структури України виявило кілька відмінних підходів до напрямів її реформування. Одностайність існувала хіба що у визнанні необхідності врахування в територіальному поділі історичних традицій, особливостей розселення і соціокультурних пріоритетів. Далі позиції дискутантів істотно розходилися. Одні пропонували покласти в основу принцип економічних районів, інші – історичних країв, треті радили наявний обласний поділ не чіпати, обмежившись укрупненням районів. Домінували спрощені, з присмаком романтизму, уявлення про можливість швидкого і довільного «перемалювання карт». На науково-практичній конференції, що проводилася з ініціативи Адміністрації президента та Секретаріату Верховної Ради України в листопаді 1992 р., лунали досить-таки екзотичні пропозиції: про поділ України на 80–90 адміністративних одиниць за зразком французьких департаментів (М. Горинь), про формування за історико-економічно-етнічним

---

¹³⁶ Кононов І.Ф. Орієнтації масової свідомості в інформаційному полі на Луганщині // Лугань. Сборник научных трудов, посвященных 200-летию г. Луганска. – Луганск, 1995. – С. 23.

принципом 15 округів (одним з них мала стати Кримськотатарська автономна республіка) (С. Плачинда), про виділення 13 регіонів на принципах федерально-земельного устрою (Л. Немченко)¹³⁷. Озвучувалася і думка про можливість «променевого» (із столицею у центрі) поділу України на 10 адміністративно-територіальних одиниць¹³⁸.

Природно, що у фокусі дискусій опинилися питання про унітарний чи федеративний устрій України. Одним з найактивніших прибічників ідеї федералізму у цей час був голова партії Міжрегіональний блок реформ, радник Президента В. Гриньов. Проекти федералізації України обговорювалися навіть на рівні конституційних розробок – в рамках діяльності створеної ще у 1990 р. Конституційної комісії. У проекті Конституції в редакції від 29 січня 1992 р., винесеному 1 липня того ж року на всенародне обговорення, закріплювався статус України як унітарної держави. Але водночас передбачалося запровадження на рівні областей (земель) і Республіки Крим адміністративної автономії на засадах розмежування нормотворчих, установчих, контрольних і виконавчих функцій, що мали здійснюватися відповідними радами і виконавчими комітетами областей (земель). А проект Конституції від 27 травня 1993 р. не лише передбачав земельний поділ, але й відвів роль суб'єкта відображення регіональних інтересів і територіального представництва Раді територій ВР України¹³⁹.

Тогочасні соціологічні дослідження зафіксували своєрідні «ножиці» у ставленні до федералізму на елітному і масовому рівні. Здійснене у листопаді 1993 р. опитування 50 провідних політологів, соціологів, філософів, істориків, працівників ЗМІ дало такий результат: 66% опитаних висловилося за федеративний лад України і лише 29% – за унітарний. Проведене тоді ж соціологічне дослідження (1797 респондентів) виявило іншу тенденцію: за федеративний устрій України висловилися 26% опитаних, проти – 50%, не змогли визначити своє ставлення 24%¹⁴⁰. Недивно, що жоден із запропонованих у ході обговорення проекту Конституції варіантів не дістав визнання ні на державному, ні на суспільному рівні. Головною причиною цього було те, що моделювання не спиралося на серйозний аналіз регіональної специфіки і детальні економічні

---

¹³⁷ Актуальні проблеми управління територіями в Україні. – К., 1993. – С. 6, 24-25, 86-89.

¹³⁸ *Кравченко В.І.* Територіальний устрій та місцеві органи влади України // Наукові доповіді Національного інституту стратегічних досліджень. – Вип. 43. – К., 1995. – С. 42-43.

¹³⁹ Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення. – К., 2003. – С. 13-14.

¹⁴⁰ Основи етнодержавознавства. – К., 1997. – С. 326.

розрахунки. Дедалі виразніше звучали економічні мотиви – ново-сформовані у ряді регіонів потужні фінансово-промислові групи шукали більш ефективні форми представництва своїх інтересів.

Оперативно зреагували на необхідність змін конфігурації державного устрою і владних інститутів новостворені політичні партії. Різною мірою прихильність до федералізму виявили обидві соціал-демократичні, Конституційно-демократична, Партія демократичного відродження України, Ліберально-демократична партія. Партія «Союз», яка позиціонувала себе як партія «регіонального інтересу», пропонувала ідею створення нових територіальних одиниць (земель) на основі інтеграції Донецької й Луганської, Одеської й Миколаївської областей. Окремий пункт «Земельний устрій» мала програма СДПУ, але тут ішлося про «розумну децентралізацію державної влади» за французьким зразком. Партія праці виступала за єдину Україну з широким місцевим самоуправлінням «при чіткому розмежуванні компетенцій центру і регіонів, що не виключає в перспективі федеративно-земельного устрою держави»¹⁴¹.

Проблеми місцевого самоврядування не могли не опинитися у фокусі дискусій, хоча уявлення про його межі і прерогативи лишилися туманним. Відлік спроб його унормування зазвичай ведуть від часу фактичної відмови від радянської системи організації влади у Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), де вперше було заявлено про принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. 7 грудня 1990 р. місцеве самоврядування було визнане на законодавчому рівні у Законі «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Воно визначалося як «територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази». Але оскільки у Ст. 2 цього закону закріплювалася характеристика місцевих рад як державних органів, у такий спосіб у фундамент місцевого самоврядування закладалася внутрішня суперечливість («муніципальний дуалізм»).

Ця перша спроба трансформувати місцеві ради в органи місцевого самоврядування зазвичай характеризується як перехідний акт, своєрідний компроміс між «радянською» і децентралізованою моде-

---

¹⁴¹ Андрощук О. Конструювання територіального устрою України: від проектів до спроб реалізації (кінець XX – початок XXI ст.) // Регіональна історія України. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 197-202.

лями організації влади¹⁴². Прийняття нової редакції цього ж закону 26 березня 1992 р. (відтоді він мав назву Закон України «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування») закріпило погляд на місцеве самоврядування як на основу демократичного устрою влади у країні і започаткувало формальне роздержавлення місцевих рад. Територіальною основою місцевого самоврядування визначалися сільрада, селище, місто, а регіонального самоврядування – район, область. Проведені тоді ж і в наступні роки реформи державної виконавчої влади на місцях проілюстрували, однак, кричущу непослідовність у створенні реальних механізмів взаємодії між регіональними структурами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Президент Л. Кравчук виразно схилився до необхідності «розвантаження» місцевих рад «від невластивих їм повноважень виконавчого характеру» і передачі цих повноважень «одноосібному органу, повноважному представнику Президента»¹⁴³. У такий спосіб президентська система влади мала укорінюватися на місцях. Отже, перший Президент однозначно висловився на користь запровадження в Україні президентської республіки.

У березні 1992 р. за ініціативою Президента Л. Кравчука Верховна Рада ухвалила Закон про запровадження посади представника Президента України. Законом було визначено, що він є найвищою посадовою особою виконавчої влади – головою місцевої адміністрації в областях, районах, містах Києві і Севастополі. На представника Президента покладалися функції забезпечення реалізації на місцях законів і розпоряджень центральної влади і контролю за регіональним і місцевим самоврядуванням, але він не мав повноважень скасовувати рішення виконкомів рад – навіть якщо вони суперечили закону. Під час внесення змін і доповнень до Закону у березні 1993 р. Верховна Рада залишила за головами обласних і районних рад прерогативи найвищих посадових осіб у своїх регіонах. Подання Л. Кравчука щодо того, що такими особами мають стати представники Президента України, фактично було проігнороване.

Призначення Представників Президента в областях і районах, що мало на меті сформувати нову виконавчу вертикаль, стало початком відкритого протистояння між старою радянською (системою рад) і новою президентською вертикаллю. Його посилювало утворення

---

¹⁴² Кравченко В. Новий етап місцевого регіонального розвитку: проблеми законодавчого забезпечення // Місцеве самоврядування: 10 років здобутків. – К., 2002. – С. 73

¹⁴³ Кравчук Л. «Є така держава – Україна». Матеріали з виступів, інтерв'ю, пресконференцій, брифінгів, відповідей на запитання. – К., 1992. – С. 43.

в лютому 1992 р. Державної Думи при Президенті України – формально консультативного органу, який, однак, перебирав на себе частину функцій Верховної Ради. Конфлікт між Президентом і ВР, що мав тенденцію до поглиблення на фоні загального погіршення економічної та соціальної ситуації, змусив Президента розпустити Державну Думу. Але протистояння тривало, набравши іншої форми: у ролі нового політичного гравця виступив союз регіональних угруповань, який привів до влади уряд Л. Кучми – представника інтересів промислової еліти південно-східних областей. У ситуації фактичного багатовладдя, доповнюваного регіональним протистоянням, єдиним виходом із ситуації уявлялися дострокові президентські вибори¹⁴⁴.

Не внесла ясності у розв'язання проблеми співвідношення державної влади і місцевого самоврядування Конституційна комісія. У підготовленому нею і Верховною Радою України на всенародне обговорення проєкті (липень 1992 р.), зокрема, зазначалося, що «держава визнає, підтримує місцеве і регіональне самоврядування, не втручається в його сферу». Але межі їх повноважень (як, до речі, і органів державної влади) визначалися надто нечітко (за принципом «дозволене лише те, що визначене законом»). Обмежувала поле діяльності місцевого й регіонального самоврядування стаття про недопущення укладення будь-яких політичних угод між окремими адміністративно-територіальними одиницями. Небезспірною була стаття, якою допускалося утворення національних адміністративно-територіальних одиниць. Недосить чітко розмежовувалися повноваження місцевих органів державної виконавчої влади (обласних і районних управ) і органів місцевого самоврядування в особі рад, нечітко окреслювалася роль місцевих референдумів тощо. А головне – пропонувалися два варіанти організації законодавчої влади через Національні Збори України. У першому Національні Збори мали складатися із двох палат: Ради депутатів і Ради послів, у другому вони мислилися як однопалатні¹⁴⁵.

Недосконалість проєкту була очевидною, і робота над ним тривала. Але й через півтора року, коли було оприлюднено його четвертий варіант, зняти нестиківки й розбіжності не вдалося. Навпаки, на цьому етапі ще гостріше виявилось неспівпадіння позицій Президента України Л. Кравчука і Верховної Ради щодо ролі вертикалі виконавчої влади і парламентаризму. Справа вкотре

---

¹⁴⁴ Сацький П. Регіональний фактор у формуванні загальнодержавної вертикалі виконавчої влади в Україні в першій половині 1990-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 453-464.

¹⁴⁵ Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української Конституції. – К., 1997. – С. 135-186.

обмежилася внесенням поправок до Конституції 1978 р., яких уже було понад 200. А на практиці від лютого 1994 р. діяла схема, в якій за орієнтир було взято англо-американську модель місцевого самоврядування. На всіх рівнях територіального управління були ліквідовані органи державної виконавчої влади загальної компетенції, а їхні функції передавалися виконавчим органам місцевого самоврядування.

Під час виборчої президентської кампанії у кінці 1993 р. конституційний процес взагалі перервався. За оцінкою Ю. Шемшученка, у глухий кут він зайшов не випадково; керівництво першої конституційної комісії не виявило належної політичної волі в організації роботи, не сформулювало чітко завдання Основного закону¹⁴⁶. Утім, вплив прихильників федеративного устрою на результатах виборів все ж позначився: вагомих успіхів досягли саме ті політичні сили, які обстоювали надання «більших прав регіонам». Після президентських виборів 1994 р. уже нова конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади, спробувала знову окреслити коло першочергових завдань щодо розмежування владних компетенцій. Відповідно до внесеного Президентом Л. Кучмою проекту «Конституційного закону про державну владу й місцеве самоврядування» роль президентської вертикалі виконавчої влади мала значно зрости. Але тепер уже наочно давався ознаки стійкий ефект, який фахівці з проблем пострадянської трансформації позначають терміном «антиномічність». Йдеться про сформований всередині соціуму особливий тип протиріч, де кожне з них має однаково міцне базове підґрунтя в реальності. Протиріччя-антиномії ведуть до виникнення дилем, які важко піддаються зняттю і відтворюються знову й знову, щораз звужуючи «вікно можливостей» для конструктивної співпраці.

Методом проб і помилок на четвертому році незалежності все ж вдалося досягти компромісу на такій основі. Згідно з ухваленим 18 травня 1995 р. Законом «Про державну владу й місцеве самоврядування» Президент, ставши одноосібним керівником уряду, мав очолити й систему місцевих органів державної виконавчої влади. Керівниками органів державної влади від обласного до районного рівня (а також у Києві й Севастополі) Президент повинен був призначати обраних народом голів відповідних рад. Компетенції місцевих рад істотно обмежувалися – за ними лишалося затвердження місцевого бюджету і програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів адміністрацій. Навколо введення в дію цього

---

¹⁴⁶ Шемшученко Ю. Конституционный процесс в Украине и России: сравнительный анализ // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве. – К., 1995. – С. 89.

закону, який перетворював Україну з парламентської на парламентсько-президентську республіку, розгорнулася гостра політична боротьба. Кризу влади, що виникла на цій основі, вдалося припинити лише підписанням конституційної угоди між Президентом і більшістю Верховної Ради.

Пізніше саме з підписанням Конституційного договору (8 червня 1995 р.) Президент Л. Кучма пов'язував кінець того періоду, коли «місцеве самоврядування залишалося переважно на рівні декларацій»¹⁴⁷. Перелом вбачався у появі реальних можливостей побудови виконавчої вертикалі шляхом утворення на регіональному рівні державних адміністрацій – структур виконавчої влади, жорстко підпорядкованих Президенту. Але те, що вертикаль по лінії рад народних депутатів перестала діяти, фактично перетворило ради на придаток державних адміністрацій із невизначеним колом повноважень. Тому проблема неефективності місцевого самоврядування знята не була. Надалі усталилася практика умовного виділення чотирьох рівнів влади в системі адміністративно-територіального устрою. Первинний – це рівень населених пунктів, де формою місцевої публічної влади є місцеве самоврядування. Його органи формуються територіальними громадами. Цьому рівню притаманні деякі ознаки адміністративно-правової та фінансової автономії. Другий рівень – районний. Тут місцева влада представлена районними державними адміністраціями. Поряд з державною виконавчою владою існують районні ради, які, однак, не мають своїх виконавчих органів і здійснюють координуючі, представницькі, частково бюджетні функції. Аналогічна структура діє на третьому, обласному рівні. І нарешті, на четвертому, загальнонаціональному рівні діє система поділу влад на законодавчу, виконавчу й судову.

Така система управління територіями має певні переваги (управлінські стимули йдуть як «згори», так і «знизу»), але не менш відчутними є і її вади – надмірна адміністративна централізація, недостатнє врахування інтересів регіонів. По суті на рівні регіонів створено постійно конкуруючий трикутник: голова обласної державної адміністрації – голова обласної ради – мер міста. Досвід показав, що у країні з виразними регіональними відмінностями надлишкова централізація стримує ініціативу місць, робить адміністративний апарат надто громіздким. Не доводиться вже говорити про те, що у порівнянні з європейськими моделями територіальна організація влади в Україні виглядає архаїчною.

---

¹⁴⁷ Кучма Л.Д. Уроки і перспективи місцевого самоврядування // Україна – європейська держава. – Т. 2. – К., 2001. – С. 187.

Більш ефективними виявилися кроки по юридичному забезпеченню дієздатності місцевого самоврядування. 6 листопада 1996 р. у Страсбурзі представники України підписали Європейську хартію місцевого самоврядування, яка після її ратифікації Верховною Радою 15 липня 1997 р. стала частиною чинного законодавства України. Ще до того, 21 травня 1997 р. було прийнято Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», яким було визначено систему, засади і принципи організації, гарантії місцевого самоврядування. Фахівці звертають увагу на те, що в Законі точніше, ніж у Конституції, визначене саме поняття місцевого самоврядування. У Конституції мова йде про «право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення», а в Законі йдеться не лише про право, а й про реальну здатність територіальної громади вирішувати ці питання самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування¹⁴⁸. Функції і роль місцевих державних адміністрацій в системі органів виконавчої влади визначив Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р.

Ще одна спроба оптимізації регіональної політики і територіального устрою була здійснена восени і взимку 1999 р. 27 вересня із державних ЗМІ громадяни дізналися про існування Співки лідерів місцевих та регіональних влад і про урочисте підписання Президентом Л. Кучмою та її керівниками Декларації щодо вдосконалення державної регіональної політики. У цьому документі чи не вперше виринула ідея двопалатного парламенту і проведення референдуму для внесення відповідних змін до Конституції. У представленій у грудні на обговорення концепції реформи, яку передбачалося завершити до 2010 р., ішлося про «гармонійний та збалансований розвиток регіонів», але фахівці досить оперативно зреагували на те, що на ділі концепція підспудно проводить ідею «федеративно-удільної України». Ідея реального повновладдя місцевого самоврядування нівелювалася, зокрема, жорсткою централізацією на обласному рівні і пропозицією збільшити територіальні громади до рівня сільських районів, передавши останнім ті ж повноваження, що й містам обласного значення¹⁴⁹. Не випадково ідеї щодо створення Палати регіонів, Національного агентства регіонального розвитку, як і сам проект концепції, лишилися на папері.

Отже, хоча Конституція завершила процес трансформації України із складової частини Радянського Союзу у самодостатній орга-

---

¹⁴⁸ Мороз О. Правові аспекти розбудови системи місцевого самоврядування в Україні // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип. 16. – Львів, 2005. – С. 6.

¹⁴⁹ День. – 2000. – 15 квітня.

нізм із усіма необхідними атрибутами державності, вона не створила належних умов для усунення усіх успадкованих від попереднього режиму диспаратетів. Як результат політичного компромісу вона містила чимало суперечностей, які стосуються логіки взаємин між гілками влади і особливо – місця і ролі системи місцевого самоврядування у структурі владних відносин. Декларовані наміри децентралізації на практиці оберталися рухом у зворотному напрямі – зміцненням президентської вертикалі управління, що означало крок назад від публічної політики до політичного адміністрування. Зрештою уже після президентських виборів 1999 р. Л. Кучма мусив самокритично заявити: «Визначена Основним законом політична система виявилася неспроможною реагувати на дестабілізаційні вияви та чинники»¹⁵⁰. Серед багатьох невідкладних завдань на рубежі тисячоліть на перше місце вийшла конституційна реформа, в контексті якої передбачалося здійснити і реорганізацію адміністративно-територіального устрою.

Виклики і ризики, з якими зіткнулася Україна на порозі нового тисячоліття, були як зовнішніми, породженими глобалізаційними процесами, так і внутрішніми, зумовленими невдало обраною (або нечітко визначеною) державною стратегією. Жорстка державоцентрична модель влади з високою питомою вагою етнічних пріоритетів входила у дедалі більшу суперечність із загальносвітовими тенденціями до децентралізації, поєднуваної із людиноцентризмом, повагою до прав і свобод громадян. Ознаки ідейного і політичного розколу в суспільстві, який за визначенням Президента, «законсервувався» уже в 2000–2001 рр., давали небагато надій на те, що оптимальну модель реформування відносин по лінії центр – регіон буде невдовзі створено. Своєрідний «дворівневий» підхід до визначення ролі і місця самоврядних начал в управлінні по суті обмежив їх «поселенською» сферою; на рівні районів і областей самоврядування лише представляє інтереси територіальних громад «першого рівня» і співіснує з державними адміністраціями. Така система (із сполученням соціальних, економічних, соціокультурних, адміністративних, етноконфесійних та інших конфліктів) створила політичну невизначеність, за якої цивілізований діалог влади і соціуму став проблематичним. А це означало, що будь-які ініційовані «згори» реформи не наблизатимуть суспільство до стану сконсолідованої демократії, а віддалятимуть від нього.

Специфічною особливістю процесів регіоналізації є те, що стихійно утворювані зв'язки роблять будь-який соціокультурний про-

---

¹⁵⁰ Кучма Л. Нові політичні реалії України // Україна – європейська держава. – Т. 2. – С. 309.

стір своєрідним мереживом із взаємонакладанням різних сітьових потоків. Господарсько-економічні зв'язки нерідко встановлюються і функціонують поза системою «влада – власність»; контроль за ними з боку влади утруднений. Тому владні структури країни мають бути зацікавлені у тому, щоб незбіг адміністративних і «невидимих» внутрішніх кордонів був мінімальним. Не меншою мірою вони мають опікуватися тим, щоб трансформації у політичній системі суспільства були адекватними завданням налагодження конструктивного соціального партнерства між центром і територіями. Але українська влада, зайнята переважно політичними «розборками», серйозного значення цим проблемам не надавала.

Хоч упродовж усіх років незалежності управління територіями і особливо законодавче забезпечення місцевого самоврядування перебували у стані перманентних перетворень, оптимальної територіальної моделі, яка влаштувала б і центр, і регіони, так і не було запропоновано. Дискусії навколо проблем реалізації муніципальної реформи здебільшого захлиналися на рівні конференцій, муніципальних слухань, семінарів, «круглих столів», малотиражних монографій. Дебатувалися переважно схеми макрорегіоналізації на базі об'єднання областей. Запропоновано було понад 10 різних схем, розроблених Ф. Заставним (1992–1994), В. Поповкіним (1993), О. Шаблієм (1994), М. Пістуном (1995), М. Паламарчуком (1997), П. Кравченком (2001), М. Долішнім, В. Кравцівим, В. Симоненком (2002) та ін. Здебільшого йшлося про економічну макрорегіоналізацію, але деякі схеми вважалися придатними і як основа для нового територіального устрою¹⁵¹. Виділялися, як правило, 6–9 макрорегіонів, з врахуванням історичних особливостей, природно-ресурсного потенціалу, щільності населення, рівня урбанізації тощо. Пропонувалися і різні схеми країв-соціополісів, орієнтованих на конструювання просторової системи з акцентуванням уваги на наявності історико-етнографічної специфіки¹⁵².

Серед багатьох моделей удосконалення територіального устрою найбільш зваженою можна вважати ту, яку репрезентував у 2002 р. директор Інституту регіональних досліджень НАН України М. Долішній. У цій моделі пропонувалося зберегти на певний час існуючі межі областей і районів, паралельно ведучи роботу у напрямі формування територіально-виробничих адміністративних систем різного рівня – від міжобласних до міжрайонних. Реформа низового рівня шляхом укрупнення сільрад вбачалася першочерговою. У ході

¹⁵¹ Регионы Украины. Поиск стратегии оптимального развития. – Харьков, 1994. – С. 200-203.

¹⁵² Регіональна політика та механізми її реалізації. – С. 37-38.

формування нової системи економічних макрорегіонів (їх мало бути згідно цієї схеми б) автор рекомендував враховувати визначальну роль великих промислових центрів (міст-мільйонерів), які мали стати ядрами українського державотворення. Нові макрорегіони не повинні були безпосередньо включатися в адміністративно-територіальний поділ, але саме їм відводилося чільне місце у регулюванні соціально-економічного розвитку держави.

Якби роботу у цьому напрямі тоді було розпочато, за 2-3 роки вдалося б створити принаймні науковий фундамент реформування адміністративно-територіальної структури. Але упередження проти регіоналізації спрацювало і на цей раз. Вона пов'язувалася із небезпекою ослаблення ролі центральної влади, посиленням конкуренції центральної і регіональної еліт за владу й ресурси. Такі побоювання не були безпідставними: в умовах незалежності дедалі виразніше виявлявся своєрідний «синдром регіоналізму»: на регіональній основі почали формуватися групи інтересів, клани, політичні партії, електоральні симпатії. Досягнення національного консенсусу щодо статусу регіонів і їх відносин із центром стало ще більш проблематичним.

Кожна держава має рахуватися з тим, що класична боденівська формула суверенітету як абсолютної і постійної, не зв'язаної ніякими законами державної влади відійшла в минуле. Сьогодні державний суверенітет обмежується не лише зовнішнім середовищем і процесами глобалізації, але й громадянським суспільством власної країни. Виконувати останні функції – адаптації (корекції процесу функціонування держави мирними, легітимними засобами), цілеспрямокування (забезпечення консенсусу суспільних сил), інтегративна та інші – хоча й обмежують у чомусь свободу дій владних структур, у кінцевому рахунку створюють демократичні механізми зняття суперечностей і «працюють» на зменшення соціальної напруги.

Загострення політичної кризи навесні і влітку 2007 р. переконливо довело, що сподівання на здатність структур громадянського суспільства ефективно впливати на дії влади виявилися перебільшеними. Розбалансування на верхніх щаблях влади значно ускладнило завдання проведення будь-яких системних реформ. Очевидно, що усунення диспаритетів у системі територіальної організації ускладнювалося полісуб'єктивним характером політичного управління в умовах триваючих соціотрансформаційних процесів. Поступово приходило усвідомлення того, що чітке розмежування функцій і компетенцій органів виконавчої влади на місцях і місцевого самоврядування вдасться забезпечити лише на основі вироблення довгострокової політичної стратегії регулювання розвитку територій, ґрунтованої на децентралізації владних повноважень і

передачі в регіони значної частини управлінських функцій. Забезпечити гармонізацію інтересів держави і суспільства в умовах одночасного розв'язання завдань децентралізації і деконцентрації влади – справа виняткової складності, але ж є проблеми, які, хоча цього владна еліта чи ні, наполегливо «стукатимуть у двері» доти, аж поки узгоджене рішення не буде знайдене.

Для аналізу ризиків, породжуваних неврегульованими проблемами територіальної організації, може виявитися придатною концепція соціально-політичних розмежувань, запропонована ще у 60-х рр. ХХ ст. С. Ліпсетом і С. Рокканом. Розмежування (*cleavage*) між центром і периферією розглядалося ними як результат неминучого опору територій і культур у процесі будівництва національної держави. «Потенційні центри політичного контролю суперничали між собою; спалахували конфлікти між столицею і провінцією, між економічно просунутими областями і відсталою периферією. Деякі з територіально-культурних конфліктів закінчувалися розпадом держави або зміною кордонів; інші держави, навпаки, посилювалися у процесі об'єднання»¹⁵³. Надалі відбувається «затвердіння», «заморожування» (*freezing*) розколів, що дістає найбільш помітний вияв у конфігурації партійних систем і електоральних симпатіях.

На думку В. Кременя, для успішного проведення реформ слід дотримуватися принаймні двох умов. По-перше, реформи повинні бути співмірними соціокультурному простору, у якому вони здійснюються, а також рівню культури і специфіці ментальності різних соціальних груп. Якщо інновації не сприймаються широкою громадськістю як життєво необхідні й конструктивні, не викликають позитивних емоцій і навіть провокують масовий дискомфортний стан, то найбільш вірогідним буде сплеск соціальної агресивності певної частини населення і прагнення повернутися до хай і поганого, але звичного порядку. По-друге, реформи можуть успішно здійснюватися лише легітимною політичною владою – такою, яка добровільно сприймається народом і здатна забезпечити політичну згоду між учасниками політико-владних відносин. Тільки влада, яка бере на себе відповідальність і не намагається звалити відповідальність на якісь «зрадницько-ворожі сили», здатна узгоджувати ціннісні орієнтації різних груп населення і не допустити переростання соціокультурних суперечностей у незворотний процес соціальної дезорієнтації¹⁵⁴.

---

¹⁵³ Lipset S.M. Political cleavage and party systems // World politics. – 1969. – Vol. 21. – № 3. – P. 469-485.

¹⁵⁴ Кремень В. Феномен зради у відносинах народу і влади // Дзеркало тижня. – 2006. – 10-11 березня.

Україна належить до числа держав, яким довелося здійснити «потрійний транзит»¹⁵⁵ – одночасну демократизацію, перехід до ринкової економіки і державне будівництво. До того ж, на відміну від країн Балтії чи Центральної та Східної Європи, вона не мала значного досвіду державної незалежності до того, як була інкорпорована у радянську систему. Звідси – невисокий рівень національної (громадянської) ідентичності і висока ймовірність нових розмежувань. Гострою для України лишалася і проблема, яку Т. Карозерс називав проблемою ефективності демократії (*democratic performance*). Демократичний прорив в Україні у вигляді «помаранчевої революції» він оцінив як подію величезної важливості, отриманий Україною шанс покласти край періоду корумпованого, авторитарного правління. Але водночас американський вчений застерігає: якщо демократії не вдасться забезпечити своїм громадянам поліпшення соціальних і економічних умов життя, це може обернутися не лише втратою віри у демократію, але й нестабільністю та політичними конфліктами. А проблему недостатньої ефективності демократії Т. Карозерс прямо виводив як із слабкості державних інститутів, так і недосконалої систем політичного представництва і підзвітності влади¹⁵⁶.

Відчуття, пов'язані з крахом СРСР напрочуд влучно передав Ю. Шевельов. «Ніхто за нею не плаче, а все-таки це явище драматичне, якщо волієте – трагікомічне. Це як землетрус. Розпадаються цеглинами споруди, туди їм і дорога, але мала приємність бути в осередку струсу. Це кінець епохи, втрата місця, де якось жилося, девальвація вартості, слів, понять, захитання раси, нації, культури. Це час, коли ніби, за Миколою Кулішем, «Народним Малахієм», розпадаються форми, а не знати, чи з того постануть реформи». Ю. Шевельов радив не ухилятися від правди, і чітко усвідомлювати, що «безкровних революцій таки не буває. Коли не ллється кров на барикадах, кривавляться людські душі»¹⁵⁷. А чому саме душі мешканців Криму й Донбасу болісно зреагували на розпад СРСР, намагається прояснити С. Єкельчик. Культурна асиміляція саме у цих регіонах в останні роки зайшла досить далеко, і той факт, що саме тут (і більше ніде в Україні) під час перепису 2001 р. більшість населення визнала рідною російську мову, багато про що

---

¹⁵⁵ *Оффе К.* Дилема одночасності: демократизація и рыночная экономика в Восточной Европе // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей. – В 2 т. – Т. 2. – СПб., М., Берлин, 2003. – С. 9-23.

¹⁵⁶ *Carothers T., O'Donohue A.* Democracies divided: the global challenge of political polarization. – Washington, 2019. – P. 17-26.

¹⁵⁷ *Шевельов Ю.* Куди проляже траса // 3 історії незакінченої війни. – К., 2015. – С. 414-415.

говорить. «Гібридна ідентичність, що виникла в результаті цієї асиміляції, часто пов'язана з відданістю радянській версії модерності, а після її зникнення – сильному патерналістському режимові Росії»¹⁵⁸.

У 2006 р. Ю. Щербак у статті «Втеча від імперії» так оцінив результати грудневого референдуму 1991 р.: «Того дня були відкинуті вбік усі поділи, всі бар'єри – політичні, географічні, релігійні, національні, мовні – що існували в УРСР і старанно прищеплювалися комуністичним режимом упродовж десятиліть. Це була справжня мирна, масова революція, вільне народне волевиявлення без використання грошового й адміністративного ресурсу. Це була втеча від імперії і спроба національного порятунку всіх без винятку громадян УРСР – незалежно від етнічного походження чи партійної приналежності. Інша справа – як реалізувала правляча еліта мандат народу на втілення в життя української мрії»¹⁵⁹. Демократія в Україні, за оціночними критеріями Ю. Щербака, виявилася грою без правил, не стриманою жодними законами – демократією хаотичною, фарсовою, махновською, люмпенською. Саме тому розлучення України і Росії стало «великим випробуванням для обох народів, що жили в єдиному «потьомкінському селі» під декоративним гаслом «побратимства». Під «братством» в Україні і Росії розумілися різні речі – українці плекали ілюзію, що «братство» передбачає рівність, повагу до їхньої мови й культури. Що ж до більшості росіян, то вони, забувши вмить радянську інтернаціоналістську риторику, бачили свою мету у перетворенні України на сателіта Росії. «Темним припливом» називав Ю. Щербак спробу РФ силовими методами змінити політичний курс та керівництво України, скомпрометувати її перед міжнародним товариством, добитися її ізоляції. У 2007 р. він з аргументами в руках доводив: «Ми впритул наблизилися до прірви, ім'я якій – Руїна. В українському «політичному реакторі» почалася ланцюгова реакція, яка в будь-який момент може закінчитися вибухом».

Уже у 2006 р. Ю. Щербак ясно бачив, що Росія належним чином підготувалася до генерального наступу на Україну з широким використанням новітніх технологій ведення психологічної війни – «зваливши на голови розгублених українців неймовірні звинувачення, мегавати дезінформації й напівправди, замішаної на безпардонній брехні». Водночас він зареєстрував катастрофічний брак національної гордості серед значної частини українських політиків, які «суєтливо використовували національну драму для своїх дрібних

---

¹⁵⁸ Скульчик С. Чому Донбас? Чому Крим? – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua>.

¹⁵⁹ Щербак Ю. Україна в зоні турбулентності. – К., 2010. – С. 56-64.

політичних обробок». У відповідь на справжню атаку РФ проти українського суверенітету, проти самих основ національної державності українська влада демонструвала лінь, сонливість, слабкість, непослідовність. Звідси й невтішний проноз: «Темний приплив» буде тим агресивнішим і тривалішим, чим слабшою виявиться українська влада. Стратегічний задум Росії, спрямований на зрив планів інтеграції України у НАТО, виявився, за Ю. Щербаком, небезпечною грою, яка передбачала брутальний шантаж військовими погрозами, мобілізацію усіх агентурних резервів та ресурсів «п'ятої колони» всередині України. Несприйняття українського зовнішньополітичного курсу набуло вигляду історико-філософської доктрини у викладі президента фонду «Політика» В. Никонова (онука В. Молотова). За В. Никоновим, якщо Україна увійде до НАТО питання про життя й смерть може набути вигляду «національного конфлікту в Криму або ще десь на південному сході країни». При цьому Росія має дати зрозуміти Заходу: «Є червоні лінії, переступивши через які не лише вона, але й увесь світ опиниться біля небезпечного рубежу»¹⁶⁰.

Україна виявила неспроможність протистояти потужному ідеологічному наступу Росії з кількох причин. По-перше, вона не виробила надійного замітника збанкрутілій комуністичній ідеології, намагаючись «модифікувати» її або імітувати принципову новизну за рахунок класичних європейських ідеологій – консервативної, ліберальної, християнсько-демократичної. Спроби підвести під цю еkleктичну суміш національно-патріотичний фундамент і створити у такий спосіб якийсь сурогат «національної ідеї» були наперед приречені на невдачу. По-друге, українська політична думка довго не могла вирватися з лабет російського світосприймання, густо замішаного на еkleктиці «народництва» й «державництва». Відносний успіх одного з регіональних проєктів (під егідою досить впливової Партії регіонів) був зумовлений високим ступенем підтримки інтеграційних (з РФ) ідей у індустріальних районах східної і південної України. Сполучення цих ідей з риторикою двомовності й протидії «українському націоналізмові» вже само по собі містило зародки сепаратизму, які довго не розпізнавалися українською владою. Зрештою ідеї «втечі від імперії», принаймні на частині української території, втратили свій креативний потенціал, а флер ідеї «русского мира» закамouflював той дезінтеграційний потенціал, який вони уособлювали.

---

¹⁶⁰ Там само. – С. 118-333.

---

6. Кримська автономія в унітарній державі

Прецедент наявності автономії в унітарній державі є досить провокативним сам по собі. Не вдаючись у тлумачення відомих фактів про те, що у державно-правовій практиці існує два різновиди територіальних автономій – адміністративно-територіальна і національно-територіальна, лише зазначимо, що Кримська автономія була чимось середнім між цими двома різновидами. Інтереси кримськотатарської спільноти були забезпечені мінімально, етноконфліктність зростала і все це давало підстави для постановки питання про зміну статусу автономії.

Найпізніше порівняно з іншими регіонами увійшовши до складу УРСР, Крим, однак, виявив найпотужніший потенціал боротьби за підвищення власного статусу, що чималою мірою було зумовлене набутим у минулому досвідом автономізму і боротьби за державність. Відтворення республіки мало, за А. Мальгіним, фундаментальне значення для розвитку Криму. У такий спосіб вдалося уникнути розвитку ситуації у напрямі етнополітичного конфлікту з перспективою втягнення у нього сусідніх держав. Населення Криму, інкорпороване у нове національно-державне середовище, дістало змогу порівняно легко пережити перехідний період, зберігши при цьому мовну й культурну самобутність. Автономія створила умови для інтеграції у кримське співтовариство представників раніше депортованих народів¹⁶¹.

Б. Парахонський також писав про Кримську автономію як про прийнятний компроміс, який відвернув на початку 1990-х рр. масштабний конфлікт, зумовлений різноспрямованими інтересами Москви, Києва і місцевих еліт. Владні структури у Києві не були прихильні до силових рішень, і тому вони вимушено пішли на створення Кримської автономії, щоб таким чином локалізувати зростаючий внутрішній конфлікт між місцевою владою і кримськотатарськими переселенцями. З іншого боку, це була поступка кримським сепаратистам, які прагнули повернення півострова під опіку Москви. «Відбулася часткова нейтралізація сил, і конфлікт не набув серйозного розмаху. На той час Київ отримав стратегічний виграш»¹⁶².

---

¹⁶¹ Мальгин А. Украина: Соборность и регионализм. – С. 135, 140-143.

¹⁶² Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Новітній український державотворчий процес // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 3. – К., 2004. – С. 196.

Значно менше оптимізму прослідковувалося в аналітиці німецьких науковців. Г. Сімон передбачав майбутні ускладнення у зв'язку з «штучним і неісторичним характером» Російської Федерації і неусталеністю її кордонів. Вже у 2000 р. він писав про те, що мобілізація російської меншини в Криму у вигляді ірреденти чи руху за приєднання до Росії в 1992–1996 р. виявилася яскравим винятком на загалом спокійному фоні ставлення меншини до розвалу СРСР. Пророчим виявився і його висновок про те, що українізація Східної України містить конфліктний потенціал, який не піддається калькуляції¹⁶³. У своїх передбаченнях Г. Сімон виявився не оригінальним – його колега Ф. Прайслер пішов і далі, побачивши у посиленій функції етнічного націоналізму в Росії «засіб суспільно-соціальної ерзац-інтеграції». Як і Г. Сімон, він докладно аналізував, зокрема, претензії РФ на Севастополь як «місто російської слави» і заяви її державних діячів щодо того, що історична свідомість росіян не дозволить відмовитися від славних сторінок російської історії. «Політика у цьому питанні, писав Ф. Прайслер, суттєвою мірою є функцією зовнішньополітичних інтересів Росії. Якщо буде потрібно, Москва форсуватиме цю тему, якщо ні – наступить затишшя»¹⁶⁴.

С. Стюарт упродовж 90-х рр. минулого століття вивчала кримськотатарський національний рух під доволі незвичним на той час кутом зору: що це – «вклад у справу стабілізації чи навпаки?» Після повернення з місць депортації, констатувала вона, кримські татари стали значним політичним чинником на півострові завдяки здатності до самоорганізації (яку не зуміли продемонструвати 700 тис. українців Криму). Привнесений ними зовсім новий елемент включав у себе політичні, етнічні й економічні компоненти. На півострові з безліччю невирішених питань, що стосувалися його правового статусу, майбутнього Чорноморського флоту, необхідності реорганізації економічної системи й забезпечення соціальних гарантій тощо, новий кримсько-татарський елемент міг стати фактором стабільності, а міг істотно її розхитати. Німецькій дослідниці варто віддати належне: простеження домінантного різновиду кримськотатарського націоналізму – у його сепаратному обличчі, що сполучав громадянські й етнічні іпостасі – вивело її на справді пророчі прогнози. Якщо й надалі кримські татари й український уряд будуть лише обмінюватися красивими словами, писала вона у 2000 р., кримські татари або перейдуть на бік росіян, або почнуть діяти

---

¹⁶³ Сімон Г. Российский национализм русских и нерусских // Национализм в поздней и посткоммунистической Европе. – Т. 2. – М., 2010. – С. 20-21.

¹⁶⁴ Прайслер Ф. Усиление функций российского этнонационализма // Там же. – С. 55-69.

самостійно поза владними структурами півострова. «Обидва сценарії здатні дестабілізувати ситуацію в Криму і на Україні»¹⁶⁵.

Радикалізм національних вимог кримських татар дослідниця вбачала не в самих вимогах, а в тій ідеальній формі, якої мало набрати це утворення, що майже не полишало місця для компромісу з іншими політичними силами на півострові. Кримські татари відкидають ідею надання їм прав самоуправління на певних частинах кримської території, бажаючи дістати контроль над ситуацією на усьому півострові. Виходячи одночасно і з уявлень про домінування в Криму протягом минулих століть, і з відносно нових уявлень про захист національних меншин і прав окремих груп, кримські татари створили своєрідну комбінацію старого і нового, яка передбачає допомогу як з боку держави, так і з боку міжнародних організацій. «Цей процес роботи на двох рівнях, очевидно, сприяв успішній мобілізації мас кримськотатарського населення. Кримські татари цілковито визнають наявність у росіян і українців інтересів, що надто відрізняються від їхніх власних. Однак вони не визнають права цих груп боротися за ці інтереси, якщо останні суперечать інтересам кримських татар». При цьому С. Стюарт зазначила, що у кримських татар і українців більше спільних політичних цілей, ніж у кримських татар з росіянами¹⁶⁶.

У таких розбіжностях у підходах слід бачити насамперед політичне підґрунтя: порівняно з вітчизняними науковцями зарубіжні мали незрівнянно більше можливостей для неупередженого аналізу подій, що відбувалися у зв'язку з розпадом СРСР. Але і у тих і у інших проблема нечітко вираженого статусу АРК перебувала у центрі уваги. З різних позицій, але однаково зацікавлено вони шукають відповідь на запитання: чому своєчасно не були помічені й мінімізовані небезпеки, спричинені утворенням автономії у складі унітарної держави?

Головний парадокс, пов'язаний з утворенням кримської автономії, полягав у тому, що воно відбувалося «на межі часу»: Радянський Союз ще існував, але його підвалини вже були істотно розхитані. Партійно-радянська номенклатура і в Москві, і в Києві не могла не відчувати: ризики відцентрових процесів автономія здатна посилювати. Адже для всіх, хто був в змозі тверезо мислити, була очевидною спорідненість автономістських настроїв у Криму з відповідними настановами балтійських «інтерфронтів», абхазьких чи

---

¹⁶⁵ Стюарт С. Крымско-татарское национальное движение: вклад в дело стабилизации или победы? // Национализм в поздней и посткоммунистической Европе. – Т. 3. – М., 2010. – С. 214-235.

¹⁶⁶ Там само.

осетинських противників режиму Гамсахурдіа, антирумунськи налаштованих придністровців. Обрана центром формула «відновлення автономії» мала б особливо насторожити київський бомонд: адже відповідно до українського законодавства «відновлювати» було нічого, бо автономії Криму у складі УРСР ніколи не існувало. Чому ж ніякого виразного протесту з боку Києва не пролунало? Якоюсь мірою тут давалася взнаки ілюзія щодо придатності федералізму для «розрубання» складних вузлів у міжетнічних відносинах. Але значно більшою мірою – атмосфера загальної невпевненості й розрахунок на силу імітації. Радянській бюрократії все ще здавалося, що сам по собі автономістський фасад здатен зарадити поглибленню суперечностей як «по вертикалі» – між центром і периферією, так і «по горизонталі» – у конкуренції місцевих інтересів та етнічних пріоритетів. Близькозорість такої позиції стала для вітчизняних еліт очевидною, коли після розпаду СРСР Росія виявила схильність до посилення свого впливу в Криму і навіть до відвертої підтримки місцевих сепаратистів.

Серед радикально налаштованих кіл російського політикуму у цей час була популярною ідея «мирного відновлення єдиної держави», і ситуація в Криму уявлялася їм сприятливою для пред'явлення до України територіальних претензій. У відповідь на результати грудневого референдуму 1991 р. прес-секретар Президента РФ П. Воцанов уже 3 грудня заявив, що Росія лишає за собою право підняти проблему кордонів з республіками, що проголосили незалежність. Після запиту МВД України Адміністрація президента РФ дезавувувала цю заяву. Але мер Москви Г. Попов, виступаючи наступного дня по телебаченню, не лише повторив тези П. Воцанова, але й конкретизував їх, поставивши під сумнів суверенітет України не лише щодо Криму, але й щодо Одеської області. Після гострих протестів української сторони у Київ для врегулювання конфлікту приїхав віце-президент РФ А. Руцкой. Але він же на сторінках «Правды» 30 січня 1992 р. недвозначно заявив, що «історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії»¹⁶⁷.

Так почала «розкручуватися» ідея історичної та юридичної «неправочинності» Акту про передачу Криму Україні у 1954 р. Чи не вперше її оприлюднив віце-адмірал у відставці, доктор військово-морських наук К. Сталбо¹⁶⁸, і саме на його «дослідження» посилався тодішній заступник Голови комітету з міжнародних справ Верховної

¹⁶⁷ Кульчицький С. Український Крим // Дзеркало тижня. – 2004. – 14 лютого.

¹⁶⁸ Сталбо К. Россия и Крым // Морской сборник. – 1992. – № 2. – С. 14-17.

Ради РФ Є. Амбарцумов, коли пропонував розглянути питання про «неконституційність» Акту 1954 р. 23 січня 1992 р. Верховна Рада РФ порушила питання про конституційність і правову обґрунтованість рішень 1954 р. і звернулася із відповідним поданням до ВР України. Остання твердо заявила, що Крим є «невід'ємною частиною України в статусі повноправної автономної республіки». Однак 21 травня Президія ВР Російської Федерації прийняла постанову «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР стосовно зміни статусу Криму, прийнятих 1954 року». У цьому документі постанова «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» визнавалася «такою, що не має юридичної сили з моменту прийняття» (хоч до того у правовому полі її законність не ставилася під сумнів)¹⁶⁹.

Природно, що така позиція владних структур РФ підігрівала амбіції кримських сепаратистів. У ході переговорів щодо розмежування повноважень між делегаціями ВР Криму та ВР України у березні 1992 р. виявилася гостра розбіжність у підходах: Київ наполягав на визначенні повноважень Криму на основі виключно українських законів, Сімферополь намагався провести розмежування на договірно-правових засадах. 5 травня 1992 р. Верховна Рада Криму прийняла акт проголошення його державної самостійності, призначивши на 2 серпня референдум щодо його підтвердження. 6 травня парламент Криму прийняв Конституцію АРК. Крим проголошувався «правовою, демократичною, світською державою у складі України», але відносини з Україною відповідно до Конституції мали вибудовуватися на основі партнерства і окремого громадянства. Конституція АРК, отже, входила у гостру суперечність із Конституцією України, встановлюючи норми відносин з нею на основі угод і договорів. 13 травня ВР України визнала ці акти такими, що порушують Конституцію держави і поставила перед ВР АРК вимогу до 20 травня скасувати свої ухвали.

Таким чином, домігшись високого статусу територіальної автономії (про який мріють регіональні еліти багатьох країн), владні структури Криму заявили про його недостатність і відверто виявили претензії на суверенну державність. Йшлося, отже, про загрозу територіальній цілісності України, з чим, природно, офіційний Київ погодитися не міг. Внаслідок прямого втручання в українські справи Верховної Ради РФ конфлікт набув не лише політико-правового, але й міжнародного характеру.

---

¹⁶⁹ *Котиленко О.* Крим як невід'ємна складова частина України: правові аспекти // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С. 5-7.

Президент РФ Б.Єльцин не підтримав відкритий антиукраїнський демарш російських законодавців, але ініціював новий виток напруженості у російсько-українських відносинах педалюванням проблеми перебування на українській території Чорноморського флоту. Домовленість, досягнута під час літньо-осінніх переговорів між президентами України та РФ про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом упродовж п'яти років, дещо пом'якшила напругу пристрастей. У вересні 1992 р. Верховна рада АРК привела найбільш конфліктні статті Конституції Криму у відповідність із Конституцією України.

Новий виток напруженості виник у грудні того ж року у зв'язку з порушенням З'їздом народних депутатів РФ питання про статус Севастополя. Ряд впливових російських політиків доводив, що надання йому у 1948 р. статусу міста республіканського підпорядкування вивело його за межі Кримської області і, отже, акт 1954 р. його не стосувався; Севастополь, мовляв, лишився «російським містом». 9 липня 1993 р. ВР РФ ухвалила постанову «Про статус міста Севастополя», в якій без жодної мотивації констатувався «російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року». Парламентському комітету з конституційного законодавства пропонувалося підготувати «проект закону РФ про закріплення в Конституції РФ федерального статусу м. Севастополя», водночас Дума доручила уряду РФ розробити державну програму забезпечення цього статусу і розпочати переговори про виведення з міста українських спецпідрозділів. Під удар були поставлені, отже, не лише договір між Україною і Росією, укладений у листопаді 1990 р., але й угоди про створення СНД. Б. Єльцин змушений був дезавуувати рішення законодавчого органу Росії. Але мінімізувало конфлікт лише втручання Ради Безпеки ООН, яка 20 липня 1993 р. довела юридичну неспроможність рішення ВР РФ¹⁷⁰.

Перемога відвертого сепаратиста Ю. Мешкова на виборах президента автономії в січні 1994 р. посилила напруженість – у березні новообраний президент ініціював референдум про відновлення положень скасованої Конституції 1992 р. щодо договірних відносин з Україною і права на подвійне громадянство для кримчан. «Дехто, – констатував С. Гантінгтон, – під впливом цих подій уже почав задавати питання: «А чи не стане Крим наступним Нагірним Карабахом або Абхазією»¹⁷¹.

¹⁷⁰ Рафальський О. Українсько-російські відносини як чинник внутрішньої політики (з історії питання) // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 1. – С. 40.

¹⁷¹ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – С. 206.

Загрозлива ситуація в Криму, отже, сягнула таких масштабів, що політологи не виключали можливості «повномасштабного конфлікту, який за багатьма ознаками може набути характеру боснійської кризи»¹⁷². Тривожні симптоми виявили комплексні соціологічні дослідження громадської думки на півострові. Більшість кримчан не сприймала ідею виходу Криму із складу України. Але варто було соціологам сформулювати питання інакше (ставлення до входження Криму до складу Росії), і 63% респондентів-росіян і 53% українців Криму висловилися «за»¹⁷³. Контент-аналіз регіональної преси, здійснений у 1994 р. В. Голоцваном (аналізувалися видання другої половини 1993 і першої половини 1994 р.) підтвердив негативну тенденцію – кількість публікацій з мотиваціями виходу Криму зі складу України зростає у 1994 р. порівняно з попереднім роком майже втричі. Аргументи були стандартні: «Україна здійснює націоналістичний тиск на Крим», «усі кримські податки збирає Київ» тощо. Серед них було чимало і відверто спекулятивних на зразок: якщо «російська ідея» буде похована, то Крим очікує розвал і хаос¹⁷⁴.

Гострота конфлікту зумовила втручання в українські події Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин М. ван дер Стула. Місія ВКНМ почала роботу в Україні в листопаді 1994 р. і займалася врегулюванням конфлікту між Києвом і Сімферополем, а також кримськотатарської проблеми. Але на той час як робота місії увійшла в активну фазу, ВР України вже вжила рішучих заходів щодо приведення кримського законодавства у відповідність до українського. 17 березня 1995 р. український парламент скасував закон про президента Криму (і саму цю посаду), а також конституцію, прийняту у травні 1992 року¹⁷⁵. Новим законом «Про Автономну Республіку Крим» були суттєво обмежені повноваження ВР АРК. Вона втратила право на прийняття законів; уряд Криму виводився зі сфери впливу ВР автономії і був підпорядкований Кабінету Міністрів України. Севастополь було виділено в окремий адміністративно-територіальний регіон і підпорядковано безпосередньо центральним органам держави.

---

¹⁷² *Гарань О., Коваль Я., Шевчук А.* Україна та Крим у російських геополітичних концепціях // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 97.

¹⁷³ *Хрієнко П., Колесніков Ю.* Крим: амплітуди громадської думки // Там само. – С. 99-101.

¹⁷⁴ *Голоцван В.* Питання регіональної політики та територіальної цілісності України в дзеркалі преси // Політологічні читання. – 1994. – № 4. – С. 39.

¹⁷⁵ *Кулик В.* Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. – К., 2002. – С. 170-171.

Політологи неодноразово задавалися питанням: чому все-таки автономія виявилася додатковим чинником руйнування територіальної цілісності держави? Які органічно притаманні саме такій моделі автономізації вади виявилися джерелом її внутрішньої нестійкості? Два різновиди територіальних автономій – адміністративно-територіальна і національно-територіальна – передбачають пріоритет різних факторів при їх утворенні. У першому випадку враховуються насамперед економічні, географічні, демографічні чинники, зокрема природні особливості, чисельність і густота населення, його тяжіння до певних економічних центрів, характер комунікацій і розміщення продуктивних сил. У другому – до уваги беруться головним чином етнічні фактори – з врахуванням ареалу розселення етносів і їх специфічних потреб, а також травм, завданих їм у минулому.

У дискусіях, що велися після утворення кримської автономії, зверталася увага на її багато в чому специфічний статус – статус адміністративно-територіальної автономії. З врахуванням унітарного характеру держави цей статус найчастіше порівнювали не з суб'єктами федерації у Німеччині чи у Бельгії, а з автономними регіональними об'єднаннями Каталонії і Країни Басків в унітарній Іспанії. Але і у цьому разі відмінності виявлялися суттєвими. Адже названі автономні утворення Іспанії були національно-територіальними, такими, що склалися на основі каталонського і баскського етносів¹⁷⁶. У Криму ж говорити про кримськотатарський чинник як визначальний для автономного статусу не доводилося.

При створенні на півострові саме адміністративно-територіальної автономії брався до уваги той факт, що такі автономні утворення більш стійкі, стабільні і прогнозовані. Але при цьому, на наш погляд, не був належним чином врахований чинник анізотропності, коли горизонтальні зв'язки в територіально обмежених соціумах виявляються значно слабшими, ніж вертикальні, а тому різні сегменти цього соціуму по-різному реагують на зовнішні подразники. Три великі етнічні спільноти в Криму мали різні ціннісні пріоритети і навіть зовнішні орієнтації, а у сукупності з протилежно спрямованими інтересами у земельному питанні і амбіціями еліт це породжувало постійний стан латентної конфліктності¹⁷⁷.

---

¹⁷⁶ *Клинченко О.* Украина и Россия: проблемы региональной политики и ее роль во взаимоотношениях двух независимых государств // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве. – К., 1995. – С. 77-78.

¹⁷⁷ *Нагорна Л.П.* Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К., 2004. – С. 101-113.

У цьому зв'язку важко погодитися з обережно висловленою Т. Шульгою тезою про наявність підстав для того, щоб «вважати АРК не тільки (і, ймовірно, не стільки) територіальною, скільки етнічною автономією»¹⁷⁸. В сучасному світі етнічні автономії, як правило, створюються з метою надання окремим територіальним спільнотам, які компактно проживають у межах певної держави і відрізняються від основної маси населення у мовному, культурному, релігійному відношенні, можливостей реалізації права на самовизначення, гарантованого міжнародним правом. А чиї етнічні інтереси була покликана обстоювати АРК? Як політичний проект Москви – насамперед росіян. Але, становлячи більшість населення півострова, росіяни навряд чи потребували спеціальних механізмів захисту своїх інтересів. Серйозні політико-правові підстави для існування автономії створював кримськотатарський чинник. Але автономія в Криму існувала не для кримських татар, а скоріше як форма протистояння кримськотатарському рухові. Як засіб узгодження різноспрямованих інтересів трьох найбільших етнічних спільнот вона також виявилася малоефективною. Як інструмент політики Києва – ще меншою мірою: адже на території півострова виявилось два «хазяїна». Якщо ж враховувати неоднозначну дію кримськотатарського чинника, то навіть три: адже в Криму активно діяла вертикаль органів кримськотатарського національного самоврядування, яка складається з Курултаю (з'їзду), меджлісу (центрального виконавчого органу), понад 300 регіональних і місцевих меджлісів у місцях компактного проживання кримських татар¹⁷⁹. Курултай не визнав правомочність кримської автономії і наполегливо доводив, що Крим є «національною територією кримськотатарського народу», на якій тільки він має право на самовизначення так, як воно викладене в міжнародних правових актах¹⁸⁰.

Недивно, що вся нетривала історія існування АРК у складі України виявилася по суті історією конфліктів – спочатку відкритих, аж до виразних проявів сепаратизму, згодом латентних. І якщо з відвертим сепаратизмом у 90-х рр. київській владі завдяки допомозі місії Верховного комісара ОБСЄ вдалося справитися, то перед лицем активізації проросійських сил на півострові після 2005 року вона виявилася безпорадною. Численні організації проросійського спря-

---

¹⁷⁸ Шульга Т.С. Територіальний чинник в історії України доби незалежності: теорія та практика // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки). – К., 2012. – С. 248.

¹⁷⁹ Сентюшкіна Т.О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики). – Одеса, 2005. – С. 181.

¹⁸⁰ Губогло М.Н., Червоная С.М. Крымскотатарское национальное движение. – Т. 2. – М., 1992. – С. 109-111.

мування відкрито заявляли про реалізацію політичного проекту «Народний фронт Севастополь – Крим – Росія» з метою повернення півострова під юрисдикцію Російської Федерації. А колишній представник Президента України в Криму Г. Москаль у 2006 р. відверто констатував: «Влади тут немає. Це просто бутафорія і видимість влади. Хто таку модель виробив – той людина абсолютно недалекоглядна. Влада абсолютно безпомічна. Слабка влада, яка зміцнила себе криміналітетом, – більше я тут нічого не бачу»¹⁸¹.

Аналітики зафіксували кілька зон напруженості, які робили ситуацію в Криму нестабільною. У сфері державного будівництва – через різні погляди на утворення, роль і характер кримської автономії. У галузі культури – з огляду на різне бачення процесу функціонування та статусу мов (російської, української, кримсько-татарської). В галузі освіти – з приводу невдоволення різних етнічних спільнот її змістом і структурою. У галузі економіки – через відмінні підходи до повернення колишнім депортованим землі, майна. У галузі релігійних відносин – через неспівпадіння позицій щодо ролі і становища релігійних конфесій – християн Московського та Київського патріархату, мусульманської общини. У галузі соціального планування і прогнозування – через незгоди щодо напрямку розвитку півострова. У військовій галузі – через різні підходи до військової організації в регіоні, зокрема щодо статусу Чорноморського флоту.

Не можна не бачити того, що статус автономії чималою мірою сприяв блискавичному переходу Криму під юрисдикцію Російської Федерації у 2014 р. Багато в чому специфічний статус адміністративно-територіальної автономії (на відміну від більшості автономій світу, які є національно-територіальними) зробив її своєрідною формою регіонального самоврядування, що дало змогу мінімізувати політичний вплив етнічних факторів. Кримські татари, хоч і виступали постійно проти суто територіального статусу автономії, не могли не розуміти нереалістичності своїх вимог щодо утворення на півострові кримськотатарської державності і тому обмежувалися деклараціями. Що ж до офіційного Києва, то цілеспрямовану діяльність по налагодженню продуктивної співпраці росіян, українців і кримських татар він фактично підмінив «роботою» на пониження статусу автономії. Однак ані ліквідація інституту президентства на півострові, ані заходи щодо перепідпорядкування Києву структур виконавчої влади значного ефекту не дали.

Наявність власного парламенту й урядових структур, одноканального бюджету, відповідної інфраструктури полегшила місцевим

---

¹⁸¹ Дзеркало тижня. – 2006. – 4 листопада.

сепаратистам завдання ізоляції півострова у вирішальний момент розгубленості й недієздатності київської влади. Швидко й організовано провівши (чи імітувавши) референдум, вони якоюсь мірою легітимізували проголошення незалежності Криму, що відкрило шлях до його анексії Російською Федерацією.

Отже, втрату Україною Криму слід розглядати не лише у контексті експансіоністської політики Російської Федерації, але й з врахуванням того стану напруги, який був зумовлений самим фактом існування на півострові адміністративної територіальної автономії з доволі невизначеним статусом. Створена в Криму своєрідна форма регіонального самоврядування з власним парламентом і урядом, що мав подвійне підпорядкування, наявність на півострові вертикалі органів кримськотатарського національного самоврядування на чолі з Курултаєм та Меджлісом, невизначений статус Севастополя з паралельним існуванням у його складі цілого ряду територіальних одиниць із власними органами місцевого самоврядування – все це робило управлінські структури лише обмежено дієздатними. Зрештою на півострові сформувалася типова модель регіонального сепаратизму (формула М. Степика), побудована як на кланових економічних інтересах, так і на політичних амбіціях місцевих еліт.

Так чи інакше, Україна дістала в факті входження Криму до складу РФ перший випадок переростання сепаратизму в іредентизм. Попри те, що ані Україна, ані світове співтовариство це входження не визнають, з цією проблемою їм доведеться, ймовірно, жити ще досить довго. Київ міг лише формально законодавчо відреагувати на ситуацію, яка виникла. Зокрема, щодо окупованого Криму був запроваджений режим «вільної економічної зони». У серпні 2014 р. Верховна Рада прийняла відповідний закон, що на період до деокупації півострова був звільнений від податків, про право на виплати іпотечних кредитів місцевим банкам тощо¹⁸².

Наступ на громадянські свободи почався відразу після окупації і набув форми своєрідного виклику українській та кримськотатарській спільноті півострова. За звинуваченнями в екстремізмі проводилися масові обшуки, заборонялися громадські організації й ЗМІ, запідозрені у нелояльності до російської влади, закривалися українські школи і класи. Під час організованих у вересні 2014 р. фейкових «виборів» до «Державної ради РК» потрапили лише представники кримського відділення партії «Единая Россия» та Лібе-

---

¹⁸² Головки В. Аннексія Крима. Серія «Русский мир» против Украины. – К., 2016. – С. 78.

рально-демократичної партії Росії. Ані Україна, ані світова спільнота результати цих «виборів» не визнали.

За ширмою «націоналізації» нова влада швидко провела переділ власності: з 480 «націоналізованих об'єктів 230 становили державну власність України. Попри таке величезне вливання ресурсів в економіку РФ, ситуація на півострові стрімко погіршувалася внаслідок розриву традиційних господарських зв'язків з Україною, а також санкцій Заходу. Надзвичайно гострі проблеми з енерго- та водопостачанням, фактична втрата рекреаційного потенціалу, спротив кримськотатарської спільноти змусили російський уряд не лише відмовитися від виконання широко розрекламованої програми соціально-економічного розвитку Криму й Севастополя до 2020 р., але й ліквідувати (липень 2016 р.) «Кримський федеральний округ», включивши півострів до складу Південного федерального округу РФ.

З'ясовуючи причини того, чому Росії вдалося так швидко і майже без опору заволодіти Кримом, С.Скельчик не схильний зводити їх до наявності на півострові російської етнічної більшості. У Криму місцева ідентичність має символічний зв'язок із імперським минулим. Кілька поколінь журналістів та шкільних учителів підтримували образ Севастополя як «міста славного російського флоту», що його успішно обороняли і під час Кримської війни, і під час Другої світової. Політична мобілізація навколо сепаратистських сантиментів і гасел «повернення до Росії» стала, на його погляд, результатом кількох взаємопов'язаних чинників. По-перше, українські уряди часів незалежності мало що могли запропонувати Криму. Київ на півострові асоціювали з корупцією, неефективністю влади, низьким рівнем життя. Водночас російськомовне населення Криму мало ідеалізоване уявлення про Росію. Російський флот багато в чому підтримував місцеву економіку, завдяки туристам з Росії трималися на плаву кримські курорти. По-друге, створений місцевим телебаченням образ Росії підживлював ностальгію за Радянським Союзом, завдяки чому компартія протрималася при владі в Криму ще десяток років після розвалу СРСР. Але навіть за цих умов за приєднання до Росії у 2013 р. висловлювалося від 25 до 40% респондентів¹⁸³.

Якщо ж говорити про «кримську стратегію» України, не можна не визнати: «кримський вузол» простих проблем поки що не обіцяє. Неймовірна напруга пристрастей ставить перед суспільною думкою безліч теоретико-методологічних і практичних завдань, пов'язаних з осмисленням і оцінкою того, що відбувається на наших очах.

---

¹⁸³ Скельчик С. Чому Донбас? Чому Крим? – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua>.

У тісний клубок сплелися проблеми геополітики й етнічності, модернізму й архаїки, свободи й безпеки, гідності й безчестя, неприкритого насильства й підклимних інформаційних маніпуляцій. Найбільшим випробуванням піддається проблема цінностей у їхньому співвідношенні з інтересами, основи моралі девальвовані, антикультура дедалі частіше бере гору над основами цивілізованого співжиття. А проте хоч яким би проблематичним уявлявся вихід із наявного глухого кута, найгіршою стратегією для вітчизняного суспільствознавства було б відсторонення, бодай тимчасове, від серйозної аналітики, перехід на позиції спостерігача. Мусимо не лише дошукуватися глибинних коренів того, що відбулося, але й простежувати «промені світла в кінці тунелю».

«Промені світла», які сьогодні висвітлюють «горизонт буремних подій» перехрещуються над Україною, яка і сама постає у вигляді «регіонального перехрестя» різновекторних культур, ідентичностей, контекстів та смислів. Її соціальний простір має ознаки амбівалентності і антиномічності, в ньому спостерігається присутність поділу суспільних симпатій, ваємовиключне бачення минувшини і перспектив. Існування різних оцінок впливу чинника порубіжності на місце України в світі («Україна – міст між Європою і Азією» і «Україна – лімітроф Європи») не заважає ані пошукам української цивілізаційної ідентичності («межової», «порубіжної», «транзитної», «проміжної»), ані визначенням «параметрів диференціації» у вигляді історико-культурних, етнічних, мовних, конфесійних та інших розбіжностей. Очевидно, що саме зараз, за умов російсько-української війни, наукова спільнота України має відшукувати алгоритми політичних та інших ідентифікацій, які відбивали б орієнтацію на взаєморозуміння та зменшення конфліктогенності порубіжних ареалів.

Розділ 3

СТРАТЕГІЇ ТА РЕАЛІЇ СПІВЖИТТЯ НА ПОГРАНИЧЧІ

Існування національної держави, як соціальної системи, великою мірою обумовлюється здатністю поборювати соціокультурні протиріччя, підтримувати баланс державних, національних і регіональних інтересів. Держава починається на кордоні, відповідно пограничний простір розглядається і як локус існування людини у певних, обмежених близькістю кордону територіальних рамках, і як вмістилище своєрідної «пограничної свідомості», невичерпне джерело творення символів, метафоричних конструкцій, зрештою, і прямого маніпулювання свідомістю. В сьгоднішніх умовах для осмислення проблем ідентичності та самовизначення, розмежування національних суверенітетів, проявів сепаратизму на пограниччі застосовується дефініція «культура конфлікту». Йдеться про те, що замість того, щоб бути каналами двоспрямованої міжкультурної трансляції, пограниччя перетворюються на ареали «взаємонерозуміння» з підвищеним рівнем конфліктності. Саме завантаженість знаковими та смисловими протиставленнями надає пограниччю особливого семіотичного статусу «конфліктної зони», зони напруги з притаманною їй нестабільністю¹.

Своєрідний «ціннісний вакуум», який виникає в процесі суспільних трансформацій, підживлює міфологічну свідомість, і в пограничних ареалах це особливо дається взнаки. Дихотомії типу «втрати – здобутки» набувають напрочуд диференційованих форм – те, що одним здається здобутками, інші кваліфікують як втрати. Активізується утопічне мислення, швидко виникають і зникають міфологізовані віртуальні образи. Стереотипи перетворюються в інфологеми – умисно підтасовані, сфальшовані інформаційні повідомлення, що базуються на заміщенні базових фактів артефактами. Потрапляючи в інформаційний простір, інфологеми здатні впливати на свідомість людини протягом практично необмеженого часу, формувати стійкі стереотипи індивідуальної і соціальної поведінки. Як і будь-які міфологічні образи, інфологеми позначаються агресивним характером та активною динамікою. Вони легко витісняють

---

¹ Сухомлинов О. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. – Донецьк, 2008. – С. 11-15.

достовірну інформацію, залишаючись правдоподібними, але неправдивими².

Стратегічне партнерство і стратегічне протистояння являють собою опозиційний дуалізм соціотрансформаційної реальності. У випадку стратегічного суперництва інтереси обох сторін можуть перебувати у форматі глобальної суперечки та виходити на несумісний рівень мотивацій екзистенційного типу. Екзистенційні протистояння набувають форм боротьби за існування та власну ідентичність, за збереження та зміцнення своєї моделі бачення політичного та соціокультурного розвитку. Одна і та сама екзистенційна реальність здатна набувати різних модифікацій та смислових вимірів, що призводить до формування у свідомості людини різних маркерів екзистенційного буття. Загострення ситуації провокує наступну фазу – перехід особистості та соціуму до стадії своєрідного екзистенційного небуття, яка є способом існування у ментально-пасивному стані, що дуже легко трансформується у фізичну площину завдяки застосуванню терору та репресій.

У 2003 р., оголошеному роком Росії в Україні, найбільш уживаним оціночним критерієм для характеристики українсько-російських відносин був концепт «стратегічного багатовимірного партнерства». Навряд чи комусь тоді могло спасти на думку, що всього через 10 років ці відносини опиняться в полоні стихії збройного протистояння і про партнерство доведеться забути. Для України збройний конфлікт, що переріс у гібридну війну, обернувся втратою не лише значної частини економічного потенціалу, але й загрозами політичній суб'єктності. За висновком спеціального уповноваженого Федерального уряду Німеччини з питань німецького головування в ОБСЄ Г.Ерлера, конфлікт в Україні і навколо України є найтяжчою кризою європейської безпеки після закінчення холодної війни. Із цим конфліктом у центр Європи повернулося насильство, руйнування і вимушені переселення. «Найважливіша валюта міжнародної політики – взаємна довіра – на тривалу перспективу серйозно пошкоджена»³. Кінцевою метою РФ у гібридній війні є відновлення російських позицій у колишній радянській зоні впливу з тим, щоб «на рівних» конкурувати зі США, принаймні у військово-політичній сфері. Ідеологічним прикриттям цієї стратегії виступає риторика захисту «унікальної російської цивілізації» і російського народу як «здорової частини людства» від екзистенційної загрози з боку Заходу. «Формула «малою кров'ю на чужій території» маскує стра-

² Архипова Є.О. Використання маніпулятивної стратегії комунікації в інформаційному суспільстві. – Режим доступу: <http://novyn.kpi.ua/2007-2-2/16>.

³ Ерлер Г. Діалог, реформи, безпека і ОБСЄ в Україні // Дзеркало тижня. – 2016. – 5 листопада.

тегію підриву й руйнування волі до спротиву країн, що стають об'єктами агресії»⁴.

Російська агресія проти України розпочала нову еру стимульованих міжнародних конфліктів, посилила дію наявних в міжнародному безпековому середовищі негативних чинників і запустила додаткові руйнівні тенденції, порушивши міжнародно-правові засади світового порядку, констатують фахівці Національного інституту стратегічних досліджень. «Війна на Донбасі, спровокована агресією Росії, має чіткі ознаки цивілізаційного конфлікту. Вигідне географічне положення України як великої транзитної артерії, своєрідного мосту між Європою та Росією останні два десятиліття розглядалося як суттєва політико-економічна перевага, але в умовах геополітичного протистояння воно стало для нашої держави джерелом нових проблем. Україна, перебуваючи фактично між молотом та ковадлом, ризикує стати ареною тривалого геополітичного протистояння Росії та країн Західного світу на чолі із США»⁵.

Для України та інших пострадянських країн загострення протистояння з РФ стало екзистенційним викликом. В основі конфлікту – несумісність систем цінностей та визначення координат присутності пострадянських держав у світовій цивілізаційній системі. Стратегічне протистояння Москви і Західного світу приймає форму боротьби між двома взаємовиключними інтеграційними стратегіями: європейською та євразійською, що у ширшому сенсі означає цивілізаційне зіткнення між «руським миром» і демократією. Структурні шоки в геополітичній, інституційній, соціокультурній, безпековій архітектоніці східноєвропейського простору – з їхнім епіцентром в Україні – гостро розмежували та поляризували трансформаційні та регіонально-інтеграційні процеси на цій території. Власне, і збройний конфлікт на Донбасі, за І. Піляєвим, став проявом фрактальної локалізації історичної парадигми протистояння Заходу і Сходу, яка вже сама по собі стимулює гібридні за своєю природою євразійські синтези «історичної Росії» та «руського мира»⁶. За такого підходу сам українсько-російський кордон стає символом несумісності орієнтаційних матриць – для України це своєрідне «огранювання» суверенітету і маркер ідентифікацій, для Росії – гальмівна перешкода на шляху омріяної реінкарнації імперського простору. І якщо порубіжжя як ареал взаємовпливів продукує цін-

---

⁴ Немирич С., Поліщук А. 2017-й: напередодні // Дзеркало тижня. – 2016. – 17 червня.

⁵ Донбас і Крим: ціна повернення. – К., 2015. – С. 35, 59.

⁶ Піляєв І. Збройний конфлікт на Донбасі як прояв фрактального дуалізму пострадянського розвитку // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 129-138.

нісну амбівалентність, стимулюючи найрізноманітніші обміни смислами, то кордон однозначно виступає в ролі демаркаційного рубежа.

Російсько-український конфлікт не тільки порушив регіональну стабільність, а й створив глобальні ризики. Війна за ідентичність має всі ознаки глибинного онтологічного конфлікту двох світів, «різних за своїм устроєм, організацією, принципами існування моделей реальності, починаючи з рівня функціонування мовних і когнітивних структур та завершуючи різноманітними формами проекції символічних уявлень на екзистенційний простір»⁷. Головною ознакою екзистенційного конфлікту є неможливість існування та взаємодії однієї соціально-політичної системи поряд з іншою, відсутність спільних глобальних та регіональних інтеграційних стратегій. Вирішення такого конфлікту можливе лише за умови знищення однієї із сторін, причому саме тими засобами, які інша сторона вважає онтологічними засадами власного існування та ідентичності.

---

1. Реальна ціна «стратегічного партнерства»

У Російській Федерації пошук національної ідеї відбувався доволі успішно. Реставраторські ідеї зазвичай здобувають підтримку у суспільній свідомості після відчутних поразок, а саме такою для більшості росіян став крах СРСР. Тому комплікативна ідея з імперсько-шовіністичним змістом, закамуфльована пріоритетами «величі», «відродження», «згуртування співвітчизників» для багатьох виявилася притягальною. Озвучувана першою особою держави з іміджем «сильного правителя», вона стала основою державної стратегії, підтримуваної переважною більшістю населення. Для імперського дискурсу цілком характерним є значний потенціал консолідації, який репрезентує прості механізми вирішення складних проблем. Будеться він на декларації визначального чинника підкорення народів та застосування силових засобів у внутрішньому житті.

Імперія потребує потужних механізмів забезпечення свого існування; від того в чому саме суспільство бачить корені своєї єдності, великою мірою залежить форма його консолідації. У концепції «русского мира» і базованих на ній ідеях гібридної війни звертають на себе увагу кілька ідеологем, які прямо чи опосередковано стимулюють сепаратистські настрої у державах, що виникли на пострадян-

---

⁷ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – К., 2019. – С. 251-252.

ському просторі. Перша виходить із прокламування «права» Росії як «великої держави» на власну сферу впливу і базується на визнанні «співвітчизниками» усіх етнічних росіян, безвідносно до місця проживання. Друга сфокусована на визнанні РФ оплотом у боротьбі проти сучасного фашизму і утвердження її беззаперечного права на захист від нього «співвітчизників». Третя постулює право на «альтернативну державність» для тих територій у незалежних державах, мешканців яких не задовольняє їхній статус. Четверта акцентує увагу на шляхах відновлення «історичної справедливості», яка буцімто полягає у возз'єднанні російської «розділеної нації», і тут на перший план виходить ідея коригування існуючих кордонів. Логічним її завершенням мислиться приєднання до РФ новопосталих «державних утворень» за кримським зразком.

Здавалося б, що стократ тиражовані рецепції «єдності» після розпаду СРСР повинні були стимулювати якщо не аналогічні, то принаймні схожі моделі самоідентифікації Росії й України. Але бачення цього розпаду в Росії як «найбільшої геополітичної катастрофи століття», «справжньої драми» для російського народу⁸, а в Україні – як тріумфу споконвічних народних прагнень, спричинило принципову неспівставність російського й українського ідентифікаційних проєктів. На сутність першого пролив світло заступник міністра закордонних справ РФ Г. Карасін. Російське розуміння «нового суверенітету» у його баченні постало як проблема відповідальності Росії за долю 30 млн «співвітчизників», які не з своєї волі опинившись поза межами Росії, зберегли прихильність до російської культури й мови⁹. Російський ідентифікаційний проєкт, гегемоністський та амбітний з часів свого виникнення у XVIII ст. вирізнявся сильними тенденціями до централізаторства з месіанським присмаком. Як констатує вітчизняний політолог В. Ковалевський, «консолідація держави як імперії потребувала авторитарного правління і, зважаючи на «історичну традицію в масовій свідомості», частково легітимізувала його»¹⁰. Російський націоналізм, який обслуговував імперські настрої, став неофіційним стрижнем державної ідеології, але не набув при цьому акцентованого етнічного характеру.

Що ж до України, то для неї з самого початку основною була проблема готовності до реальної незалежності, повноцінного використання національного суверенітету. Інша річ, що для більшості

---

⁸ Послание Президента РФ Федеральному Собранию Российской Федерации 25 апреля 2005 г. – Режим доступа: <http://www.edinros.ru/news.html>.

⁹ Карасин Г. Россия и соотечественники // Международная жизнь. – 2007. – № 12. – С. 12-23.

¹⁰ Проблеми української політики. Аналітична доповідь Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – С. 223.

політичної і особливо бізнесової еліти зручною і достатньою є така державність, яка забезпечує їхній статус і привілеї. Значний сегмент українського суспільства успадкував знижений потяг до повноцінного національного життя. Російський вплив в Україні дедалі більшою мірою ґрунтувався вже не стільки на історичній, мовній, культурній, ментально-психологічній близькості обох народів, скільки на спільності інтересів політичної та владної бізнес-еліти. Оскільки ж Україна надто довго копіювала російську модель суспільно-політичного розвитку, у вирішальний момент вона виявилася практично неготовою до суверенного існування. Унезалежнення після 1991 р. набуло ознак незавершеності, і це обмежує можливості побудови сучасної дієздатної держави: адже не створює необхідної для цього суспільної основи¹¹.

Міф, вкладений у формулу «русского мира» – один з найбільш глибоко закорінених у російській суспільній свідомості і активно підтримуваний політичними і ідеологічними засобами. На момент свого утвердження у другій половині XVIII ст. він був радше геополітичним, ніж підпорядкованим завданням культурної гомогенізації нації-держави. Фактично це був політичний проєкт «великої російської нації», активно підтримуваний, до речі, українською інтелектуальною елітою. Концепція єдиного «руського» або «православно-руського» народу сформувалася у боротьбі проти ідеї полонізму і була озвучена у Києві 1767 р. у «Синописі», автором якого вважають архімандрита Києво-Печерської Лаври І. Гізеля. Будучи єдиною навчальною книгою з історії, «Синопис» аж до середини XIX ст. активно перевидавався (до 30 видань) і переписувався, ставши зрештою фундаментом російського історичного нарративу. Популярність зображення киево-руської культурної спадщини як спільного надбання росіян, українців і білорусів ґрунтувалася на протиставленні російської «ідеальної Вітчизни» аналогічним польським проєктам. Своєрідний панславізм у такому вигляді легко вписувався у ту систему панідеологізмів, яка вибудовувалася у світі на рубежі XVIII і XIX ст. (паніславізм, пантюркізм, панмонголізм тощо) і здатен був виконувати певні політичні й ідеологічні функції ще до сформування російської нації як такої.

Регіональний патріотизм малоросів до середини XIX ст. органічно інтегрувався у цю доктрину – «літературні дослідження «малоросійського нарідчя» у Петербурзі й Москві викликали хіба що «поблажливу цікавість»¹². Катерина II була особисто зацікавлена у тому,

¹¹ Там само. – С. 205-214, 234.

¹² Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегією // Схід – Захід. – Вип. 4. – Харків, 2001. – С. 191-204.

щоб киево-руська спадщина виявилася офіційно включеною у наратив російської історії. Саме таке завдання ставилося перед членами створеної нею у 1783 р. «Комиссии для составления записок о древней истории, преимущественно российской» під керівництвом графа О. Шувалова. Оприлюднена у 1792 р. нова версія російської історії стала обов'язковим еталоном. Історичні стереотипи, базовані на ідеї єдності «трьох братніх народів» були успадковані й радянською історіографією.

У своїй асиміляційній стратегії царизм незмінно вагався між французьким варіантом тотальної асиміляції та «гібридною асиміляцією» в дусі англійської політики в Шотландії. Нечисленний і політично аморфний український національний рух аж до кінця ХІХ ст. його не лякав. Українці стали «відступниками» лише тоді, коли виявили хоч і мінімальні, але автономістські за спрямуванням прагнення і перетворилися на взірць «окремої національної індивідуальності». На такому підґрунті, власне, й виникає «невротичний соціальний тип, який або безоглядно пориває з національною традицією, або намагається сховатися в неї від «протягів» епохи, періодично впадаючи у непомірне самоприниження або настільки ж непомірне самовозвеличення»¹³. Як констатує російський культуролог А. Каравашкін, у концепті «русского мира» еkleктично з'єдналося усе, що належало колись великій імперії. «Двоглавий орел і червона зірка, клобук архієрея і будьонівка, кольчуга часів Дмитра Донського і ракети «Сатана» – все пішло в хід, все згодилося архітекторам нового «Русского мира». «Самосвідомість відступила під натиском мазохістського інстинкту, мозок помер, і його функцію почав виконувати якийсь пучок нервових закінчень»¹⁴. Утім, саме доведені до абсурду спрощення імпонують нерозвинутій масовій свідомості.

Очевидно, що такий ментальний конгломерат не може не входити в суперечність з іншими утвореннями, які мають певний державницький та національний вимір. Система імперії функціонує лише завдяки силовим механізмам вирішення суперечностей через завоювання та асиміляцію. Визнати рівноправний статус інших народів означає надати поштовх процесам руйнування самої системи. Генеральний секретар «Європейського Форуму для України» Г. Аккерман, з боєм пише про те, що знання пересічного європейця про Україну обмежуються один-двома розхожими кліше, причому в обігу лишається створений ще в радянські часи її імідж як нібито анти-

¹³ Алексієвець М., Алексієвець Л., Юрій М. Соціум і культура як ключовий елемент цивілізації // Україна – Європа – Світ. – Вип. 14. – Тернопіль, 2014. – С. 262.

¹⁴ Каравашкін А. Сад розгалужених систем: Росія, яку ми втратили // День. – 2015. – 3 березня.

семітської країни. Для радянської влади його експлуатація була способом скомпрометувати український націоналізм, який чинив запеклий опір радянському режиму. Імперська ідея стала головним фундаментом російської ідентичності. Зроблені Ленінін і Сталінін деякі відступи від імперського принципу, що вилилися у формулу національного відродження у ряді республік, виявилися короткочасними і уже в 30-х рр. ідея росіян як «цементуючого» народу повернулася. Надалі риторика видозмінювалася. «Інтернаціоналізм», «світле майбутнє», «комунізм» стали атрибутами нової за формою ідеології, але суть її лишилася незмінною – імперська ідея з потенціалом до подальшого розширення. На цьому шляху після Горбачова і Єльцина навіть вдалося примирити, здавалося, б зовсім непримирненні полюси – царську Росію та Радянський Союз. А зрештою і представити у дещо оновленому вигляді стару ідею про те, що Росія несе світові добро і світло. На переконання дослідниці, путінський режим, як гранично популістський, і надалі дотримуватиметься принципу «розділяй» і «владарюй»¹⁵.

Виникнення нових незалежних держав у пострадянському просторі трактується росіянами як щось випадкове та катастрофічна історична помилка. «Фактично за неросійськими народами в межах колишньої імперії не визнається право бути суб'єктами, тобто мати власну волю, розум, бачення, за яким вони могли би будувати власну поведінку і визначати своє майбутнє. У цьому просторі єдиною правдивою вважається лише російська великодержавна традиція». Росія постає як соборна держава, утворена внаслідок природних процесів добровільного об'єднання народів навколо Москви. А розпад імперії пояснюється результатом діяльності ворожих зовнішніх сил та сепаратистів¹⁶.

Зрозуміти сенс російської агресивної війни проти ідентичності України крізь призму раціональності неможливо, оскільки жодних причин або формальних підстав для неї не існувало. На означення російської стратегії, спрямованої на знищення гідності українців і доведення безперспективності й нікчемності їхньої ідентичності, С. Дацюк уводить поняття «ідентоцид» та «дігнітоцид». Для обґрунтування осмисленості й перспективності російської ідентичності застосовуються різноманітні прийоми з використанням ретроімперіалізації, фундаменталістського політичного православ'я, великодержавного євразійства, радикальної архаїзації. Ідентоцид у баченні С. Дацюка – це політична стратегія інформаційних та організацій-

¹⁵ Аккерман Г. Чи можна «перевиховати» Росію? // День. – 2016. – 22-23 квітня.

¹⁶ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – С. 266-267

них заходів, спрямованих на знищення неунітарної ідентичності. «Без сумніву, Росії потрібна Україна – і Путін, і всі росіяни не втомлюються це повторювати. Тільки вони дуже рідко говорять, що Росії потрібна несамотійна, підпорядкована, принижена Україна. Ідентоцид Росії стосовно України є нічим іншим як дігнітоцидом – знищенням гідності українців». Мета дігнітоциду – довести українцям, що їхня ідентичність безглузда, безперспективна і нікчемна, в той час, як пропонована на противагу ідентичність росіян – осмислена, перспективна і тому домінуюча¹⁷.

Неупереджені російські науковці звертали увагу на те, що в РФ накопичено величезний потенціал злоби й ненависті, і що не можна виключати й кривавий антизахідний бунт із закликами «троцити всіх іногородців» та «громити клятий Захід». Причому декілька важливих складових цього страшного «бікфордого шнура» вже є в наявності¹⁸. «Росія дивиться на Україну через екран телевізора і вікно браузера. Як на будь-якій війні, у тому числі інформаційній, світ ділиться на своїх і чужих і для всіх стає чорно-білим. Федеральне телебачення підігріло стереотипи російської більшості: українська армія – найманці, українська еліта – хунта, українські медіа – споживачі пряників Держдепу, українська мовна політика – утиск російської, українське національне будівництво – бандерівщина. Той, хто воює на Донбасі за збройні сили України (ЗСУ) – каратель і укроп»¹⁹.

Опитування, проведене «Левада-центром» у Москві у березні 2015 р., показало, що російська пропаганда потрапляє на сприятливий ґрунт – 63% опитаних визнали путінський режим найкращою формою суспільного устрою для Росії. Значна частина росіян схвалює навіть упроваджену в інформаційний простір систему брехні. 38% респондентів зафіксували власну упевненість у тому, що «нехай навіть в Україні є російські війська і військова техніка, але при сформованій міжнародній обстановці заперечувати ці факти – правильна політика для Росії»²⁰. На роль імперського рупора й ідеологічної державної структури претендує й російське православ'я. Патріарх Кирило охоче транспонує путінські ідеї в концепцію новоімперства, прикрашену символікою «єдності святої Русі». «Русский мир» у його тлумаченні постає як спільний наднаціональний проєкт,

---

¹⁷ Дацюк С. Війна Росії проти України: три складові. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n79/texts>.

¹⁸ Сюдюков І. Плата за вибір // День. – 2015. – 25 листопада.

¹⁹ Токарев А. Украина изнутри. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/print/ukraine-crisis>.

²⁰ Огризко В. Російська інформаційно-пропагандистська війна: деякі методи та форми протидії // День. – 2015. – 11 серпня.

який відкривав перед усіма його прибічниками райдужні перспективи входження до складу «східнослов'янської православної цивілізації». І навпаки, його ігнорування подається як реальна загроза духовності, «культурно-національній ідентичності», із ризиком розчинення «у казані глобалізації»²¹.

Не можна, однак, не бачити й того, що ідею «русского мира» взяли на озброєння навіть представники російської ліберальної опозиції. На зібранні у Вільнюсі 9-11 березня 2016 р. один з її ідеологів – В. Луков – закликав присутніх «відібрати у кремлівської політичної шпани благородну й красиву ідею «русского мира», щоб обернути її на користь демократії і співробітництва з Заходом та іншими акторами світової цивілізації. У баченні С. Грабовського це є свідченням того, що навіть непримиренні супротивники В. Путіна у лавах позасистемних лібералів, як лівих, так і правих, не бачать потреби у відході від імперського дискурсу і продовжують мріяти про об'єднання з Україною після того, як «Росія встане на ноги і прийме демократичні принципи»²².

Цікаво проаналізувати у цьому зв'язку еволюцію російських неоімперських догматів – від пропаганди поміркованого універсалізму й культурної взаємодії народів до відвертого расизму. У баченні Центру національної слави Росії й Інституту соціології РАН універсальність Російської імперії, хоч і виводиться від ідеї «Третього Риму», все ж подається в ключі долання «пістрявих локалізмів» і забезпечення «відносної стійкості збереження й підтримування умов, необхідних для спільного проживання й культурної взаємодії народів, що історично мали різну цивілізаційну належність»²³. Докорінно інший кут зору на цивілізаційну місію РФ пропонується у межах російської расології, що входить у моду, – виходячи з принципів «біологічного детермінізму», вона закликає «розрізняти своїх і чужих, росіян і неросіян». За А. Савельєвим, росіяни не повинні «милостиво дивитися на молодших братів», які, мовляв, «уявляють себе спадкоємцями нашого багатства». У потрібний момент все, що знаходиться довкола російської людини, має «перетворюватися на зброю. І тоді ми повернемо собі державу, яку віддали чужим людям»²⁴.

---

²¹ Лункин Р.Н. Церковь и внешняя политика: от «русского мира» к глобализации // Научные ведомости БелГУ. Серия История. Политология. – 2018. – Т. 45. – № 1. – С. 165-175.

²² Грабовський С. Про «арії московських гостей» // День. – 2016. – 29 березня.

²³ Логинов А.В. Российская философия XIX века о православно-мусульманском цивилизационном взаимодействии // Россия в современном диалоге цивилизаций. – М., 2008. – С. 19.

²⁴ Савельев А.Н. Образ врага. Расология и политическая антропология. – М., 2010. – С. 350-351.

Конфлікти, що виникають на етнічному ґрунті, завжди потребують зовнішньої підтримки. Це призводить до того, що сепаратизм, як знаряддя імперської політики, перетворюється на один із провідних чинників продукування нестабільності геополітичного простору. Стимуляція сепаратизму – головний інструмент анексіоністської стратегії РФ. Ідеологія сепаратизму маскується постулатом про право націй на самовизначення, хоч у міжнародно-правовій системі самовизначення передбачає безліч різних моделей реалізації. Отожнення самовизначення з неодмінним політичним відторгненням від усталеного державного організму – спекулятивний прийом, ледь замаскований вимогами «ліквідації дискримінації». Сепаратизм – найрадикальніша форма націоналізму, базована на міфологізованому уявленні про державну незалежність як єдино прийнятну форму «національного самовизначення». В його основі – колективний міф про право кожної етнічної спільноти на власну державність, яке нібито закріплене у міжнародно-правовій системі. Насправді ж у ній про етнічні групи не йдеться взагалі – смисл цієї норми полягає у наявності права територіальної спільноти визначати систему управління на власній території відповідно до демократичних норм і не на шкоду інтересам інших спільнот. Самовизначення може набувати найрізноманітніших форм і зовсім не обов'язково супроводитися розпадом існуючих територіальних утворень. Але сепаратисти незмінно трактують його в сенсі «ліквідації дискримінації» аж до повного руйнування її реального чи уявного джерела.

Л. Снайдер визначав сепаратизм як принцип та діяльність, розроблені для повного виходу з централізованого державного організму якоїсь його частини. Ані автономія, ані федерація сепаратистів, як правило, не влаштовують. В ролі аргументів фігурує вивольна риторика, доведена до невизнання легітимності існуючого державного утворення²⁵. Оскільки сепаратисти завжди не в ладах із законом, вони охоче апелюють до моралі. Якщо існуючий режим оголошується нелегітимним, його опоненти постають в ореолі борців за справедливість. Тим часом кожній неупередженій людині ясно, що навіть для самих сепаратистів така стратегія далеко не безпрограшна.

Відкритість територіальних та комунікаційних кордонів створює нові виклики для етнічної ідентичності. Бренд захисту етнічної ідентичності обумовлює додатковий запит на сепаратизм. За О. Забужко, Росія ретельно планувала демонтаж України, культивуючи взаємну ненависть, розбрат з наростаючим хаосом, щоб потім

---

²⁵ Snyder L.L. Global multi-nationalism. Autonomy of Independence. – London, 1982. – P. 17.

виступити у ролі «миротворця». «Все було готове, перевіряли лише довірливість «біомаси». У підсумку «ми зараз в інформаційному просторі постійно стикаємося з бурхливими новинами – історіями постановочними, попридуманими десь у штабах «реконструкторами», які, як зазначав німецький філософ Я. Беме, «хочуть бути авторами», керувати реальністю. Це те, що називається «сатанинською амбіцією». Завдання інформаційного терору – роззброювати величезні маси людей: регіони, міста, навіть цілі країни – морально й ментально змусити людей самих руйнувати своє життя, прищеплюючи їм страх і ненависть до надуманого ворога, розхитати «соціальний організм». Саме по цьому, як у них кажуть, «невидимому фронту» й наноситься основний удар. Тепер, міркує письменниця, доведеться «склеювати, зшивати інформаційно «розідрану» країну на живу, «людську нитку»²⁶.

Чи створює «український проект» надійну основу для такого зшивання? Чи забезпечує наступальність принаймні в ідеологічній сфері? Для більшості вітчизняних аналітиків уже до початку збройного протистояння на Донбасі було очевидно, що стратегія українських владних структур у площині захисту національного суверенітету упродовж усіх років незалежності була не надто успішною. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень у 2013 р. попереджали владу, що «наявний характер взаємовідносин на владній верхівці, зокрема в системі «влада – опозиція», здатен поставити під загрозу чи не єдиний вагомий здобуток України у сфері порозуміння – міжнародний мир. Фактично заохочуються демагогія і популізм, практика тотальних взаємозвинувачень, персоніфікація помилок і невдач, штучне стимулювання народного невдоволення, створення під вибори квазігромадських (фальшивих, за висловленням зарубіжних політологів) структур. Останнє стає потужним чинником падіння довіри до демократичних інститутів, політико-правового нігілізму та соціальної аномії. Однак найнебезпечнішим є те, що за таких обставин однозначно політичного забарвлення набувають історично зумовлені розбіжності між регіонами України». За О. Корнієвським, подальшої поляризації політичного поля України неможливо було уникнути самим лише реформуванням потенційно конфліктних інститутів демократії – найголовнішим завданням державної політики за таких умов мала бути розробка й популяризація загально визнаної системи базових громадянських цінностей як фундаменту для узгодження різних соціально-групових пози-

---

²⁶ *Забужко О.* Россия тщательно планировала демонтаж Украины. Донбасс готовили «под Путина», а Закарпатье – «под Орбана». – Режим доступу: <http://gordonua.com/news/society/Zabuzhko>.

цій²⁷. Однак якраз цей напрям ідеологічної роботи виявився чи не найслабшою ланкою вітчизняної гуманітарної політики.

Внутрішній простір держави репрезентується у вигляді специфічної конфігурації регіональних підструктур та у їхній взаємодії із центром. Ідентифікація соціуму відбувається різними шляхами, отожднення свого соціального простору з «іншим» може мати конфліктогенні та багатовимірні прояви – регіональні, надрегіональні, етнічні, релігійні, політичні²⁸. Питанням гетерогенності регіональної ідентичності, розумінню її як принципово гібридної субстанції у пострадянських реаліях приділялося замало уваги. Не одразу стало зрозумілим, що ідея гомогенної ідентичності на рівні спільноти на практиці виявляється ілюзією. До того ж, на фоні фасадних демократичних устремлінь, величезних масштабів сягнула централізація влади. Але жодна держава з тих, що утворилися на пострадянському просторі, не могла лишитися осторонь стимульованої глобалізаційними процесами регіоналізації світової політики і міжнародних економічних відносин. З позицій мінімізації відцентрових тенденцій, які виразно давалися взнаки на початку 90-х рр., посилення централізаційних функцій держави було логічним, особливо в умовах дестабілізації господарського механізму. Високий ступінь державної централізації в Україні у перші роки незалежності був до певної міри детермінований необхідністю зміцнення державного суверенітету, вибудови сильної владної вертикалі, збереження територіальної цілісності, яка піддавалася серйозним випробуванням. Але у міру зміцнення позицій держави така модель побудови владних відносин поступово зживала себе.

Поширення відцентрових тенденцій, відсутність у території мотивації до розвитку посилювалися відсутністю послідовної державної політики консолідації українського суспільства та формування чіткої національної ідентичності, що обумовило вибір значною частиною населення пріоритету регіональної самоідентифікації, отожднення себе спочатку з регіоном і лише потім – з Україною²⁹. Шанси України на побудову корпоративної, поліетнічної «громадянської» нації були майже такими ж, як і на «розбудову держави» з ексклюзивними політичними правами титульного – українського етносу. Слід визнати як dokonаний факт те, що пострадянський український проект себе вичерпав, констатує А. Єрмолаєв. «Успішний

---

²⁷ Корнієвський О. Інституційні чинники поляризації сучасного політичного простору України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 6. – С. 134-145.

²⁸ Wodak R. The discursive construction of national identity. – Edinburg, 1999. – P. 19.

²⁹ Рябчук М. Дві України: кінець амбівалентності? // Критика. – 2015. – Ч. 1-2. – С. 2-12.

референдум за незалежність, готовність 50-мільйонного суспільства пережити всі труднощі «бандитського капіталізму» задля спільного майбутнього, толерантність і миролюбність як загальні риси – все це в минулому. І переважно тому, що цей проект так і не став республіканським. Пострадянський український проект виявився транзитним, але зовсім не через «транзитність» переходу від соціалізму до демократії та ринку. А через егоїзм і хижість правлячих верств, які використали молоду державу як «правило гри» – для власної влади, накопичення капіталу, нового політичного прожектерства»³⁰.

На жаль, вітчизняні гуманітарії теж причетні до «транзитності» і обмеженої життєздатності українського проекту. Імперські стереотипи російських інтерпретацій, базовані на догмах «руського мира», наштовхнулися на «зустрічний позов» з боку тих українських істориків, які обрали своїм кредо дивну суміш презентизму й віктимізації. Намагаючись розглядати історію України виключно через етнічну призму, вони заклали у фундамент національного нарративу версії «упослідженості» української нації, понад 700-річної колоніальної залежності України від Росії. Україна в такій системі світобачення незмінно постає в ролі жертви, об'єкта окупаційної політики. Наслідком стало утвердження у значної частини населення «самозневажливого, самозневіреного ставлення до власних якостей як спільноти, так званий негативний *self-image* (образ самого себе)». Таке світобачення українців негативно позначалося на процесах формування національної ідентичності, а відтак і громадянської солідарності, віри у власні сили та готовності до взаємодії³¹.

Некритична прихильність до наслідування західних зразків зумовила помітне відставання вітчизняної суспільної думки від кращих моделей «реорієнталізму», запропонованих вихідцями з «третього світу», які здобули освіту в університетах США та Європи. Хоч Україна ніколи не належала до «третього світу», більшість вітчизняних гуманітаріїв задовольнилася пояснювальними схемами в руслі примітивного антиколоніалізму, навіть не намагаючись принаймні усвідомити різницю між антиколоніалізмом і постколоніалізмом. Не була вчасно розгадана вітчизняними елітами і підступна тактика Кремля, спрямована на ліквідацію української державності. Як переконливо довів британський історик-міжнародник Дж. Шерр, В. Путін створив світ фантазії, що тримається на напівправах. «Він загнав Росію в «цивілізаційний» конфлікт, який вона не може виграти. У 2000–2008 рр. він апелював до Європи на основі «спільної

³⁰ Єрмолаєв А. Країні потрібен перепочинок // Дзеркало тижня. – 2016. – 9 квітня.

³¹ Експертна доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році» (проект). – Б.м., б.д. – С. 20.

європейської культури». Після цього вимагав, щоб Європа шанувала Росію та «русский мир» як «особливий», «історично зумовлений», «цивілізаційний» полюс у світовій політиці. Без участі України у цьому цивілізаційному проекті він перестає існувати»³².

Політологи Російської Федерації визнають, що «цілком правомірно говорити про російський фундаменталізм, в якому органічно злилися риси як російського, так і радянського минулого». Його насамперед відрізняють: 1) уявлення про те, що російський народ є носієм особливої моральності й особливого відчуття справедливості; 2) заперечення бездуховного Заходу як моделі суспільного розвитку; 3) бачення майбутнього Росії як імперії і 4) впевненість в її особливій історичній місії. За І. Павловою, «у цьому і виражається сьогодні російська ідентичність». І не треба ні залізної зависи, ні масових репресій. Влада настільки досягла успіху в обдуренні населення, що сьогодні вже можна констатувати факт шизофренії суспільної свідомості в Росії. У ній парадоксальним чином уживаються оцінка Жовтневого перевороту 1917 року як катастрофи і бажання повернутися в радянське минуле, засудження репресій і шанування Сталіна як державного діяча, антизахідництво і розмови про демократію, «радянська людина» і православ'я»³³.

А проте нічого кращого за ідеологему «русского мира» російські аналітики владі поки що не запропонували. Дивна суміш стереотипів російської імперської історіографії (із дещо оновленою уваровською формулою) та квазіінтернаціоналістських радянських постулатів має у своїй основі стереотип «захисту співвітчизників» на всьому посткомуністичному просторі. Спрацьовує цей примітив переважно там, де зневірені й дезорієнтовані люди ностальгують за радянським минулим. Цей своєрідний «радянський панславізм» культивує вищість «старшого брата», а ідеологема «єдиного народу» в устах В. Путіна і його оточення має на меті спокусити українців і білорусів примарною належністю до «обраних». Відкидання очевидних реальностей в устах майстрів неоімперської пропаганди доходить до представлення України як своєрідної фікції, неіснуючого фантома. Що ж до українців, то вони в літературі такого штибу постають як «етнічна химера», що виникла в результаті штучної духовно-психологічної й культурної мутації незначної частини Російського народу під тривалим впливом польської військової й культурної експансії»³⁴.

³² Шерр Дж. 2014: роздуми та прогноз // День. – 2014. – 26-27 грудня.

³³ Павлова І. Російська ідентичність: чи є альтернатива великодержавництву? // День. – 2015. – 20 серпня.

³⁴ Родін С. Отречаюсь от русского имени. Украинская химера. Историческое исследование. – М., 2006. – С. 86.

Посилення подібної риторики провокує поглиблення ментального розколу українського суспільства, нав'язування йому антиєвропейських цінностей та антидемократичних переконань. Російські ідеологи відверто провокували жителів Півдня України на сепаратистські дії, доводячи, що 2008–2014 рр. стануть часом «політичного побоїща» на південному сході України. Автори книги «Незалежна Україна. Крах проекту» М. Калашников та С. Бунтовський ще у 2009 р. обіцяли місцевим мешканцям зростання їхнього життєвого рівня як мінімум удвічі, якщо вони відокремляться від Києва і перестануть утримувати «голодрані» регіони Західної України. Не приховували вони і планів певних політичних сил Росії «перетворити Крим, Миколаївську, Херсонську, Одеську, Маріупольську області в нову республіку – Новоросію. Та ще й втягнути до неї Придністров'я». У такий спосіб мислилося «воз'єднання великого руського народу, насильно розділеного 1991 роком»³⁵.

Проблема сепаратизму є надзвичайно гострою, оскільки пов'язана з питаннями існування держав, зміною їх кордонів та формуванням нових державних утворень. За умов, коли міждержавні кордони, навіть якщо їхні конфігурації лишаються незмінними, уже не є маркерами прив'язаності до «місця», повсюдно створюються ситуації нових, рухливих форм самоідентифікації. Особливо відчутні вони у зонах погранич, там, де кордон слугує уже не стільки умовною лінією поділу, скільки територією взаємовідштовхування. Уже на початку XXI ст. особливо наочно відцентрові тенденції виявилися у Донбасі, де зміцнення олігархічної форми правління, за висновками соціологів, поставило під загрозу не лише проект створення в Україні громадянської нації, але й саме існування держави³⁶. Суспільна свідомість тут майже не піддається однозначним оцінкам – внаслідок постійного відтворення «перехідного стану», відчуття наростаючої небезпеки, майже безвихідної матеріальної скрути. У такій ситуації, констатує В. Головка, «донецький містечковий егоїзм був «втемну» розіграний великоруським імперіалізмом. У цьому відношенні місцеві еліти, безумовно, несуть, як мінімум, моральну відповідальність, за якою в демократичному суспільстві неминуче настає політична»³⁷.

---

³⁵ Калашников М., Бунтовский С. Независимая Украина. Крах проекта. – М., 2009. – С. 219–225, 364–388.

³⁶ Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 38–50.

³⁷ Головка В. Революция достоинства и сепаратистский кризис: последствия для крупного донецкого капитала // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 23. – К., 2015. – С. 6.

Аж надто «прозорий», належно не демаркований, слабо захищений кордон на сході України, констатують автори наукової доповіді «Модернізація соціально-трудова сфери Донбасу: загрози та можливості», є не лише джерелом проблем, пов'язаних із транскордонною злочинністю. У свідомості громадян умовність кордону проєктується на суверенітет країни, символізує його неповноцінність. Це обумовлює сумнів у спроможності держави контролювати свою територію, знижує її авторитет в очах власних громадян та міжнародної спільноти, і безумовно, не стимулює українську ідентифікацію. Зрусифіковане населення мало більшу довіру до кремлівської, а не до київської влади. У зв'язку з перспективою можливої асоціації з ЄС робітники злякалися того, що продукція їхніх підприємств виявиться нікому не потрібною³⁸. Втрата відчуття соціальної захищеності провокує вихід за рамки загальноприйнятних норм і правил, проявляється у викривлених самоідентифікаціях. За умов соціальної аномії, яка в пограничних ареалах особливо дається взнаки, ідейно-духовна сфера соціуму піддається неабияким випробуванням. Культ грубої сили і грошей підживлює екстремістські настрої, стимулює девіантні поведінкові реакції. Як правило, у таких регіонах значну суспільну підтримку здобувають радикали – як правого, так і лівого толку.

Корпоративізм на українському ґрунті жорстко протиставив себе ще недавно модним ідеологемам комунальності з претензіями на «загальне благо». Егоїстично-групові орієнтації місцевих еліт уже не в змозі були приховати нехтування елементарними нормами порядності у боротьбі за статус, привілеї, контроль за фінансовими й інформаційними потоками. У Донбасі структура інтересів набула виразно «тіньового» характеру, а клієнт-патрональні відносини «перекрили» всі інші канали самоорганізації бізнесу. Новий вимір регіоналізму на південному сході України мав явні ознаки корумпованості, високої затратності, переважання «фобій гіршого» у суспільній свідомості. Та й повсюди в Україні місце «середнього класу», який у цивілізованих соціумах становить основу громадянського суспільства, поволі займали безпринципні ділки, які в економічній і політичній поведінці віддавали явну перевагу інтересам особистого збагачення.

Т. Орлова бачить у ментальних характеристиках залишкового різновиду *homo sovieticus* багато рис, зумовлених православ'ям і особливостями російської цивілізації. «Це такі риси, як сервілізм, безвідповідальність, традиціоналізм, патерналізм, конформізм,

---

³⁸ Модернізація соціально-трудова сфери Донбасу: загрози та можливості: наукова доповідь. – К., 2017. – С. 31-32. – Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/sr/297.pdf>.

зрівняльні настрої, утриманство тощо. Саме ці настрої – головна рушійна сила більшості населення в Криму, в Донецькій і Луганській областях». В Україні, доводить вона, у тій чи іншій формі наявний процес зіткнення євразійської й євроатлантичної цивілізацій. Дослідниця реєструє у цьому контексті появу православізму чи «політичного православ'я» – проєктів ресакралізації політики і водночас політизації релігії. «Як за часів Середньовіччя поширювалася на чужі землі влада Арабського халіфату під прикриттям боротьби за «істинну віру» – іслам, так у наш час для аналогічних цілей використовується ідея «Русского мира»³⁹.

На такому фоні очікуваною була чергова реанімація концепту «Новоросія» – як реакція місцевого олігархату та дезорієнтованих маргіналів на євроатлантичну інтеграцію України. З пропозицією «формуванню національну свідомість новоросів», щоб «нинішню протонацію новоросів перевести у стан повноцінної нації» на сторінках газети «2000» на початку 2010 р. виступив В. Кирпичов. На його думку, достатньо запросити грамотних істориків, ідеологів, визначити пантеон історичних героїв Новоросії, організувати інтелігенцію південного сходу і Києва, щоб створити націю за лічені роки. А для початку створити «Спілку журналістів Новоросії», «Спілку письменників Новоросії», «Історичне товариство Новоросії». У політичній нації новоросів, доводив автор, «буде комфортно і єврею, і росіянину, і українцю, і татарину, адже ця соціально-економічна, культурно-духовна спільність складалася на південному сході України упродовж понад двох століть. Лишалася лише політично проявити її»⁴⁰.

Усупереч таким очікуванням події на сході України розвивалися за іншим алгоритмом. Відповідь на причини того, чому міф Новоросії весною й влітку 2014 р. перестав існувати «навіть як уявна цілісність», шукає А. Портнов. «Настільки різні траєкторії» постмайданної історії Донецька, Луганська, Харкова, Дніпропетровська виводяться ним з особливостей ідентичності, що зрештою створили у Донецьку й Луганську суму негативних ситуативних чинників: «нейтральної» позиції правлячих еліт регіону, пасивності правоохоронних органів, нерішучості нової київської влади, активності «гастролерів» і «координаторів» з Росії і Криму. У Дніпропетровську ситуація виявилася іншою – І. Коломойський і його соратники саме порятунок міста від воєнного сценарію і його «проукраїнськість» зробили політичним капіталом й інструментом захисту своїх бізнес-

---

³⁹ Орлова Т. Пострадянський простір: зіткнення цивілізацій // День. – 2015. – 12 серпня.

⁴⁰ Кирпичев В. Парадокс Януковича – Тимошенко // «2000». – 2010. – 1 янв.

інтересів. Свою роль у Дніпропетровську й Харкові відіграла й порівняно менша активність проросійських сил⁴¹.

Логіка розвитку подій на сході України підтвердила висновок запорізьких науковців Ф. та Г. Турченків: олігархи регіону мали і мають віддалене уявлення про національні інтереси України, її історію, культуру, традиції. Їхні політичні орієнтири диктуються економічними інтересами, які, у свою чергу, пов'язані зі специфікою структури промисловості південно-східних областей України, що була традиційно зорієнтованою на Росію, зокрема, на її військово-промисловий комплекс. До того ж значну частину іноземних інвестицій в цей регіон складав російський капітал. «У цьому контексті проект «Новоросія» під гаслом захисту росіян можна розглядати як прагнення за будь-яку ціну матеріалізувати бізнес-інтереси російських бізнесових груп оборонних галузей, прив'язаних до українських підприємств-постачальників. Таким чином, олігархи південно-східної України приросли родовою пуповиною до Росії. Звідси їх прагнення «прив'язати» через підконтрольні органи влади і своїх виборців до Росії всю Україну»⁴².

Російське політичне мислення створює цілий комплекс когнітивної зброї та геополітичного менталітету, зазначають Б. Парохонський та Г. Яворська. Його базовими координатами стають «великодержавність; звеличування власної духовності (на противагу хибному прагматизму та раціоналізму); месіанізм (який вимагає аскетичної поведінки та нових жертв, начебто їх було замало в тоталітарній Росії); протистояння Заходові (буржуазний імперіалізм); пошук консолідуючих схем інтеграції гетерогенних елементів у межах Росії; формування нової людини (вже не комуністичної, а якоїсь патріотичної або православної)»⁴³. Там, де втрачаються критерії раціонального цілепокладання, править бал утопічний тип свідомості – з наївною впевненістю у тому, що свобода «без берегів» відкриває шлях до процвітання й добробуту. Насправді відмова від головної функціональної цінності людського існування – цінності життя окремої людини – руйнує дощенту суспільну тканину буття. Коли в абсолют зводиться принцип «або – або», а насильство тлумачиться як єдино надійний інструмент суспільних змін, це означає доведену до абсурду примітивізацію суспільної свідомості. Єдине,

---

⁴¹ *Портнов А.* Как начиналась война на востоке Украины или почему Харьков и Днепропетровск не стали Донецком и Луганском. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/diskusija/1796>.

⁴² *Турченко Ф., Турченко Г.* Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. – К., 2015. – С. 37-42.

⁴³ *Парахонський Б.О., Яворська Г.М.* Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – С. 274.

чого можна досягти на цьому шляху – поглиблення політизації і так вже до краю дезорієнтованого соціуму, нового наростання асоціальної активності.

Напруженість в ідентифікаційному полі південно-східної України, яка вилілася у тривале збройне протистояння, спричинила не так гостра конкуренція розмитих ідеологій, як протиборство двох націоналізмів – українського і російського, а ще більшою мірою – створюваних ними «фобій». Сама по собі українськість як прихильність до української системи цінностей у баченні сепаратистів є тавром, ознакою непримиренної ворожості. За таких умов політика РФ «в українському питанні» ставала дедалі більш підступною. Нарощуючи власну військову присутність у зоні конфлікту і щедро озброюючи сепаратистів Донбасу, путінська адміністрація посилено позиціонувала себе як миротворця, наполягаючи, зокрема, на федералізації України як єдино прийнятному виході з ситуації (яка в їхній подачі була представлена як «громадянська війна на сході України»). Те, що в самій Росії практика федералізму дедалі частіше опиняється на вістрі суспільної критики, не заважає адептам федеративного устрою посилено нав'язувати Україні ідею ототожнення децентралізації з федералізацією. У Донбасі вона не могла не дістати підтримки, оскільки Партія регіонів, яка впродовж кількох років зберігала домінуючий вплив на суспільні настрої, неодноразово декларувала свою прихильність до ідеї федералізації країни.

У змаганні на сторінках місцевих ЗМІ російськоцентричного та українськоцентричного дискурсів перший виразно домінував, використовуючи як інструмент захисту регіону, який, мовляв, «годує всю державу», ідею федералізації країни. Постійно пропагована услід за пропагандистами РФ місцевими адептами ця ідея час від часу відроджувалася, але багато прихильників не здобувала. Вітчизняний політолог Г. Чижов поставив своєю метою з'ясувати, що означала вимога федералізації України в устах очільників держави, яка офіційно визнає її суверенітет – адже й федеративний устрій РФ здається сьогодні «радіше номінальним». На його думку, «унітарна мета Кремля за умов весни 2014 р. була очевидною: потрібно було сформулювати в регіонах Сходу (а, за можливості, й Півдня) України легітимну, але нелояльну до Києва й незалежну від нього владу. Однак, «виписуючи рецепт» федералізації для сусіда, Росія так і не змогла просунути далі вимоги виборності губернаторів». Адже її власний досвід у цьому плані – це «федералізація без федералізму»⁴⁴.

---

⁴⁴ Чижов Г. Федерализм по-киевски. Какое государство строят в Украине? // Неприкосновенный запас. – 2015. – № 1. – С. 55-64.

В уявленні ідеологів Партії регіонів та їхніх прихильників найбільш переконливим аргументом на користь теорії федералізації слугувало припущення, що саме федеративна форма держави здатна створити оптимальний баланс між загальнодержавними й регіональними інтересами і, зберігши самобутність регіонів, забезпечити врахування в політиці їхньої економічної, етномовної, конфесійної специфічності. Федералізація розглядалася і як гарантія проти посилення тоталітарних тенденцій, і як засіб введення у цивілізоване русло протистояння, що виявилось в ході «помаранчевої революції». Утім, соціологічні опитування, що проводилися 2005 р., засвідчили, що ідею федеративного устрою країни тоді підтримували лише 17% опитаних, створення Південно-Східної автономної республіки – 13%, приєднання південно-східних областей до Росії – 11%⁴⁵.

Проте в регіоні Південної України, особливо на Донбасі, ідеологема «русского мира» знайшла чимало прихильників. Орієнтований на Москву бізнес розглядав її як зручну антитезу «націоналістичному партикуляризму», носієм якого в його очах виступала наявна кийвська влада. А згуртувати навколо «антибандерівщини» чи «хунти» якусь кількість зневірених у всьому маргіналів не так вже й складно за допомогою різних подачок і спеціальних пропагандистських прийомів, особливо за активної участі церкви. Відповідь на запитання «чому це могло статися», шукає луганський соціолог І. Кононов. Аномічну переорієнтацію значних мас населення регіону на нав'язувані агресором стереотипи він назвав луганським синдромом. Стереотипи й фобії, які накопичувалися десятками років, штовхнули мешканців частини Донбасу у пошуках безпеки у бік агресора. Масштабним соціологічним опитуванням, проведеним в травні–липні 2014 р. на Донбасі і в Галичині за підтримки Канадського інституту українознавчих студій університету Альберти, зафіксовано серйозний збій громадянського почуття в регіональній спільноті Донбасу. Ідентитет «громадяни України», якому у 2008 р. віддали перевагу 47% респондентів, у 2014 р. становив лише 28,1%. Федеративному устрою України, згідно цього опитування, готові були віддати перевагу 37,4% респондентів, прихильників створення міждержавного союзу України, Росії і Білорусі виявилось 28,3%, тоді як у ЄС прагнули вступити лише 5,5%⁴⁶.

Соціологічний діагноз І. Кононова значною мірою корелює з міркуваннями американського українознавця Г. Куромія, які стосу-

---

⁴⁵ Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. – К., 2015. – С. 194.

⁴⁶ Кононов І. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти. – Харків, 2015. – С. 10-16.

ються осмислення недавніх подій. Донбас як регіон, вважає вчений, ніколи не був до кінця лояльним до будь-якого керівництва чи ідеології. Політична войовничість цього українсько-російського прикордоння віддавна лякала багатьох державних діячів. За радянських часів цей великий індустріальний центр гірничої промисловості та металургії лишався проблемною дитиною Москви. У 1991 р. переважна більшість населення Донбасу (більше 83%) підтримала незалежність України, вірячи, що їм краще житиметься без опіки Москви. Та незалежна Україна стала радше розчаруванням. Відтоді на Донбасі поширилося невдоволення. Це не обов'язково означає, доводить Г. Куромія, що населення Донбасу є проросійським. Незважаючи на різку політичну риторику, питання російської/української етнічності та мови ніколи не відігравали і не відіграють провідної ролі в політиці Донбасу. Політичний прагматизм, або, іншими словами, «безпринципність», так повністю й не зникли з цих пограничних земель.

Парадокс української історії Г. Куромія вбачає у тому, що попри свою позірну «проросійськість» Донбас видається глибинно українським саме у особливому відчутті неприязні до метрополії та стихійному егалітарному етосі. І цей парадокс треба сприймати серйозно – насамперед тому, що «проблема Донбасу як землі свободи, що вороже ставиться до центральної влади – це критичне питання про «державу» та «націотворення» історії України. Сьогоднішня Україна – це молода нація, і процеси державотворення та націотворення в ній не протікають швидко і легко. Але потрібно розуміти, що немає фундаментальної суперечності між демократією, конфліктом, свободою і націо- та державотворенням. Зрештою, українська традиція свободи та демократії, хай би якою хаотичною вона була, мала б бути радше перевагою, аніж недоліком, якщо порівнювати її з російською традицією автократії. Здається, Україна далеко попереду Росії в цьому провідному питанні». Ніхто не знає напевно які настрої пануватимуть на Донбасі завтра. Багатьом місцевим мешканцям нинішній збройний конфлікт здається незбагненим, навіть абсурдним – тому що не так просто зрозуміти роль Москви у створенні цього «нічного кошмару». Донбас зміг би упоратися з власною злістю й розчаруванням, якби не російське військове вторгнення⁴⁷.

Те, що партнерський аспект завжди залишався важливим у російсько-українських відносинах, пояснювалося збереженням тісних економічних та гуманітарних зв'язків. Для України ця проблема пов'язана із старанним вкоріненням у свідомість пересічних жите-

---

⁴⁷ Куромія Г. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле і майбутнє. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php>.

лів прикордонних регіонів уявлень про те, що їхній рівень життя порівняно із сусідами набагато нижчий. Наявність на теренах України значної кількості росіян, переважно в південних та східних областях, – важливий чинник політичного впливу Москви. Спільність походження обох народів, тривале існування в межах однієї держави вважалися достатньо вагомими аргументами для «реінтеграції». Однак при цьому не враховувалася специфіка української політичної дійсності та реальні настрої українського населення»⁴⁸. За висновком фахівців з Центру Разумкова під прикриттям гасел стратегічного партнерства Росія проводила політику жорсткого примушення України до євразійської інтеграції під егідою РФ, з одночасним блокуванням курсу Києва на європейську та євроатлантичну інтеграцію. «Така політика Росії, що здійснювалася з початку 2000-х років, не передбачала формування дійсно рівноправних, партнерських і паритетних відносин Москви та Києва і мала за мету перетворення України на підконтрольну державу, яка б рухалась у фарватері російської політики»⁴⁹.

Діяльність владних структур РФ у напрямі євразійської інтеграції різко активізувалася з перших місяців після приходу В. Путіна до влади. Уже в травні 2000 р. було підписано «Меморандум про підвищення ефективності Договору про колективну безпеку та його адаптацію до сучасної геополітичної стратегії», у жовтні того ж року створене Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), у 1992 р. – Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ). Однак спроба РФ втягнути Україну до утвореного 2003 р. Єдиного економічного простору (ЄЕП) зазнала невдачі. Значно посилювався російський тиск на Україну після озвучення президентом Д. Медведевим у 2008 р. геополітичної концепції «зони привілейованих інтересів Росії». Часткового успіху в її реалізації (у вигляді асиметричного формату «політико-економічного бартеру») Росії вдалося досягти у ході підписання Харківських угод (квітень 2010 р.), які передбачали пролонгацію на 25 років перебування Чорноморського флоту в Криму в обмін на газові преференції з боку РФ.

Повернення В. Путіна на президентський пост у 2012 р. ознаменувалося його відвертими заявами про бажання Росії «стати лідером і центром тяжіння всієї Євразії», підкріпленими як мінімум шістьма офіційними документами. Найбільш показовою у цьому плані стала заява В. Путіна на ювілейному засіданні Валдайського

---

⁴⁸ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – С. 313-314.

⁴⁹ Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій // Національна безпека і оборона. – 2014. – № 5-6. – С. 2.

форуму у вересні 2013 р. Тема цього виступу самим В. Путіним була окреслена як аналіз впливу глобальних процесів на російську національну ідентичність, розмова про стратегію й ціннісну основу розвитку РФ. За оцінкою Л. Шевцової зрештою оголошена ним доктрина справляє враження «збірної солянки, в яку кухар кинув непоєднані інгредієнти: советизм, націоналізм, імперіалізм, православний фундаменталізм». Цю суміш, вважає вона, важко назвати ідеологією, однак в її основі лежить ідея відкидання Заходу як системи, як способу мислення, як способу життя. У його баченні російська «державо-цивілізація» унікальна вже тому, що будується на традиційних цінностях, скріплених православною церквою⁵⁰.

Що ж до України, то запевнення В. Путіна у тому, що «Україна, поза всякими сумнівами, незалежна держава», не лише були чітко накладені на неодноразово повторювану тезу «ми – один народ», але й підкріплені недвозначними заявами: український народ – «частина нашого великого російського світу»⁵¹. Після двох утаємничених зустрічей В. Путіна і В. Януковича 27 жовтня і 9 листопада 2013 р. прозвучали заяви керівництва України про призупинення процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Платою Кремля за фактичну відмову Києва від євроінтеграції став короткостроковий кредит разом зі зниженням ціни на російський газ. Перший віце-прем'єр РФ І. Шувалов недвозначно заявив, однак, про те, «що просто так допомагати без будь-яких обов'язків з їх боку не будемо»⁵².

На масовий протест на Майдані Росія зреагувала демонстративним невизнанням нової влади, активним блокуванням євроатлантичного курсу Києва, анексією Криму, відкритою підтримкою сепаратистських настроїв на Донбасі. Захоплення Росією Криму було типовим актом агресії – попри постійні запевнення російських політиків у тому, що «возз'єднання» відбулося «без єдиного пострілу». Ст. 1 документу, що має назву «Визначення агресії» (затвердженого резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р.), фіксує акт агресії як спрямований проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави, незалежно від оголошення війни, на підставі будь-якої воєнної окупації, бомбардувань, блокади портів або берегів, нападу на сухопутні, морські чи повітряні сили іншої держави, тощо. А у Ст. 5 цього ж документа зазначається, що будь-які територіальні набуття чи особлива ви-

⁵⁰ Шевцова Л. Валдайська доктрина Путіна. – Режим доступу: <http://www.ej.ru/a-23280>.

⁵¹ Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай». – Режим доступу: www.rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html.

⁵² УНИАН. – 2013. – 2 декабря. – Режим доступу: <http://www.unian.net>.

года, отримані в результаті агресії, не є і не можуть бути визнані законними. Агресивна війна є злочином проти міжнародного миру і передбачає міжнародну відповідальність⁵³.

Під час прес-конференції на Петербурзькому економічному форумі у червні 2015 р. Ч. Роуз запитав В. Путіна про його ставлення до прийнятних кордонів РФ та України. В. Путін знайшов за потрібне уточнити, про які саме кордони йдеться – географічні межі чи політичні кордони, але від прямої відповіді на дражливе питання ухилився. Натомість знову повторив, що «росіяни і українці – це один народ, один етнос». А новою у цьому спічі була теза: «що б не відбувалося в кінцевому підсумку Росія і Україна, так чи інакше, приречені на спільне майбутнє». На думку колишнього радника В. Путіна А. Ілларіонова, цю заяву «важко інтерпретувати інакше, як оголошення про початок нового етапу антиукраїнської війни»⁵⁴.

Доводиться констатувати, що висновок, зроблений фахівцями Центру Разумкова ще у 2014 р. – про «критичний непередбачуваний стан українсько-російських відносин» лишається в силі і сьогодні. Триває гібридна війна, політико-дипломатична конфронтація, порушуються базові угоди та домовленості, загострюється економічне протистояння, нових обертів набуває інформаційна агресія РФ проти України. Росія вперто домагається визнання світом її нібито законних претензій на експорт у «зону російських привілейованих інтересів» державоцентричної та авторитарної («євразійської») моделі «керованої демократії». Незмінною лишається і її стратегічна мета – «створення під власною егідою потужного інтеграційного утворення, яке б діяло за її правилами»⁵⁵. Глибинний онтологічний конфлікт приймає форми жорсткого протистояння та війни на знищення. Говорити про його завершення дуже проблематично, адже в основі цього конфлікту – цивілізаційна війна двох світів, різних за своїм устроєм, організацією, принципами існування.

Цілі сучасних війн перебувають у площині політики ідентичності, наголошує М. Калдор. «Нова політика ідентичності означає претензії на владу на основі присвоєння ярликів, що, як правило, пов'язане з ідеалізованим ностальгічним уявленням про минуле. Наративи політики ідентичності дійсно залежать від пам'яті і традицій, але в умовах корозії інших джерел легітимності їх нама-

---

⁵³ Определение агрессии, утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 года. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml.

⁵⁴ *Ткаченко В.* Росія: ідентичність агресора. – К., 2016. – С. 14.

⁵⁵ Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій. – С. 2-3.

гаються винаходити заново»⁵⁶. Українська нація робить все для того, щоб захистити свою державність, відстояти ідентичність та утримати контроль над власним життєвим простором за допомогою воєнно-силових та інформаційних чинників. Прагнення РФ до інтелектуальної зверхності – промовистий символ декларування бажання безмежної влади, встановлення відносин панування й підкорення як у фізичному, так і в емоційному та когнітивному просторі. Контроль над свідомістю та волею, емоціями та розумом стає вагомим чинником спотворення реальності та конструювання когнітивної території війни. Для протидії когнітивним загрозам потрібні відповідні стратегії та механізми, які здатні їм реально протистояти. Маючи владу в ідентифікаційній сфері, контролюючи процеси сприйняття реальності та інтерпретації подій, можна легко маніпулювати й реальним часо-простором існування людини, отримувати зверхність над нею та диктувати свої умови. Гібридна зброя здатна наносити нищівні удари у найбільш вразливі ділянки когнітивного протистояння та акумулювати інформаційні ресурси для формування імітаційних інтелектуальних дискурсів.

---

2. Когнітивний вимір гібридної війни

Розвиток інформаційного суспільства спричиняє появу нових контекстів протистоянь та форм ведення війн, які породжують значну кількість правових, соціальних, моральних та психологічних проблем. Хоча мотиви війни, сформульовані ще Фукидідом (страх, гордість та вигода), залишаються незмінні, політичні й військові експерти доводять, що у наш час змінилася філософія війн. Сучасні війни – це війни за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, за їхньою поведінкою. «Це боротьба за домінування певних уявлень про світ та подій в соціальному й індивідуальному докільлі і одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опінії і думок». Починаються такі війни з відповідних трансформацій у сфері свідомості та з певних когнітивних дисонансів у питаннях ідентичності. Війна ведеться проти «чужих», оскільки вони сприй-

---

⁵⁶ *Kaldor M. New and old wars: organized violence in a global era. – Stanford, 2012. – P. 15.*

маються як «інші», а також для консолідації «своїх», оскільки таким чином влада отримує більшу легітимність⁵⁷.

Війни стали просторовими, а не позиційними, якими були у своєму класичному вигляді; завдяки цифровим технологіям їх когнітивна територія поширюється на весь світ. Гібридні війни – переважно динамічні, з охопленням величезних територій, військові операції в них проводяться на велику глибину. Тому звичайні оборонні споруди потрібні не стільки на самій лінії кордону, скільки на віддалі від 50 до 150 км вглиб території країни. Величезна протяжність українсько-російського кордону робить неефективними плановані урядом заходи щодо спорудження «Стіни» чи «Європейського валу». Експерти вважають, що гібридні війни стануть найбільш застосовним типом воєнних конфліктів у XXI ст., тому будова специфічних «оборонних споруд» в інформаційному просторі та свідомості людей становить нагальну потребу. А це означає, що когнітивний аналіз інформаційних технологій та ментальних практик, системно-аналітичний підхід до проблем дослідження особливостей протистояння російській агресії є невід'ємною складовою осмислення явища гібридної війни⁵⁸. Головне не втрачати безцінний час, адже основною проблемою когнітивної війни є її непомітність, наслідки відчуваються тоді, коли вже стає запізно.

Війна набуває ознак гібридності, коли в ній поєднуються засоби «жорсткої» і «м'якої» сили у військовій та інформаційній сфері. Психологічний тиск супроводжує воєнні операції, надаючи мотивацію до боротьби та обґрунтовуючи її доцільність. На відміну від традиційних, для гібридних воєн є характерним суттєве зміщення співвідношення військових та когнітивних засобів, і навіть домінування останніх. В процесі боротьби за ментальність та ідентичність населення, когнітивні впливи у сучасних війнах набувають найширшого масштабу. А в умовах, коли перспектива переконливої та остаточної військової перемоги над агресором є досить віддаленою, когнітивний вимір гібридної війни стає найбільш значущим стратегічним викликом. Будь-яка війна тією чи іншою мірою є «гібридною», зазначають В. Горбулін, О. Власюк та С. Кононенко. Вона не обмежується лише збройним протистоянням, а складається з ідеологічних, пропагандистських, політичних, економічних, культурно-психологічних та інших елементів. Агресор завжди прагне використовувати внутрішні розколи і суперечності суспільств, які є об'єктом агресії. Досвід війни і болючий і повчальний; він потребує негайного

---

⁵⁷ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – С. 20, 160-161.

⁵⁸ Світова гібридна війна: український фронт. – К., 2017.

і постійного осмислення наявної ситуації, в якій Україна не просто опинилася на перетині ліній глобальних і регіональних силових взаємодій, але й стала індикатором їх інтенсивності⁵⁹. З огляду на наявність таких багатокомпонентних викликів, які постали перед українською державою, розглядати ситуацію гібридного протистояння необхідно як в геополітичному, так і в символічному вимірах.

Геополітичний простір держави, сформований міжнародними відносинами, існує як об'єктивна реальність. Суб'єктивна модель реальності репрезентується на символічному рівні, де формуються уявлення, ідентичності, моделі та орієнтації людини й соціуму, які дають можливість визначати вектори розвитку та стратегічні пріоритети. Знаково-символічна інфраструктура суспільства становить потужний ресурс для формування дискурсивного простору, в якому відбувається як взаємодія, так і зіткнення різних модусів реальності. Відповідно, феномен гібридної війни має два асиметричні модуси існування – фізичний і дискурсивний. Війни набувають сенсу і статусу війни лише разом з дискурсивними формами. У військовому вимірі українсько-російський конфлікт є просторово локалізованим, охоплюючи частину території України. Що ж стосується дискурсу цієї гібридної війни, то він репрезентується у глобальному вимірі. Інтерпретаційна складова гібридної війни реалізується за допомогою семіотичних засобів, які формують специфічний субнарратив та дискурсивний інструментарій, спрямовані на адекватне відображення політичних реалій. Як слушно зауважує Г. Яворська, продуктивними у осмисленні специфіки гібридної війни можуть бути сучасні когнітивно-семантичні та комунікативні підходи, які «дозволяють поставити питання про характер зв'язку між текстами щодо війни (дискурсивними практиками і наративами) та матеріальними (фізичними) параметрами воєнних дій»⁶⁰. Формування цілісного історико-політичного нарративу гібридної війни є одним із щаблів конструювання національно-державної ідентичності, створення стрижня смислового протистояння у соціально-політичних процесах.

Гібридна війна – це потужний засіб впливу на супротивника, який може трансформуватися у реальні геополітичні зміни. Фронт гібридної війни розташовується у ментальному просторі, її цілі підпорядковані руйнуванню смислової єдності світу і людини, базових цінностей народу і держави, національної та культурної ідентич-

---

⁵⁹ Горбулін В.П., Власюк О.С., Кононенко С.В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна. – С. 38, 50.

⁶⁰ Яворська Г. Гібридна війна як дискурсивний конструкт // Стратегічні пріоритети. – 2016. – № 4 (41). – С. 41-43.

ності. В умовах ментальної нестабільності громадська думка схильна втрачати екзистенційну стійкість, що обумовлює геополітичні, соціально-економічні та гуманітарні кризи та провокує руйнування інформаційного простору. З переходом до інформаційних війн, стратегічним полем бою стає віртуальний простір, докорінно змінюючи геополітичні та воєнно-політичні пріоритети⁶¹. Тому надзвичайно важливою є ідентифікація вразливих ділянок когнітивної складової гібридної війни, адже ментальні впливи часто базуються на використанні та підтримці слабких місць у суспільній організації соціумів.

Хоча гібридні конфлікти розглядаються як важлива характеристика світового безпекового простору, а нові форми ведення війн перетворюються на об'єкт міждисциплінарних досліджень, чіткої дефініції поняття «гібридна війна» (*hybrid warfare*) у міжнародному праві немає. Загальне її визначення зводиться до констатації наявності «сукупності раніше підготовлених й оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного та інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей»⁶². Основним інструментом гібридної війни є створення в державі, яка є об'єктом агресії, внутрішніх протиріч і конфліктів з метою їх подальшого використання для досягнення тих цілей, які не можуть бути реалізовані в ході звичайних воєнних дій. Іноді цей термін застосовують у випадку складної динаміки простору бойових дій (*battlespace*), яка передбачає гнучку реакцію та потребує швидкої адаптації.

Першим поняття «гібридна війна» запропонував Ф. Гофман, який акцентував увагу на тому, що такі війни поєднують цілий спектр різних режимів ведення війни, включаючи застосування традиційних та нетрадиційних тактик, нерегулярних воєнізованих формувань, організацію терористичних актів з використанням масового насильства і примусу, утворюють безлад. Гібридні війни ведуться державними і недержавними структурами, їхні дії оперативно скеровуються і координуються для досягнення синергетичного ефекту у фізичному та психологічному вимірах конфлікту. Нерегулярні підрозділи здатні швидко нарощувати свою силу, а підкріплення їх можливостей регулярними військами призводить до переведення конфлікту на новий рівень. Зусилля такого агресора спрямовані на послаблення країни за допомогою реалізації злочинних

---

⁶¹ Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс. – Харків, 2021. – С. 19-23.

⁶² Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. – Харків, 2015. – С. 29.

підривних дій всередині об'єкта впливу⁶³. Сьогодні висловлюються твердження про те, що «інноваційний зміст та характер сучасних гібридних протистоянь давно вже вийшов за межі поняття «гібридна війна». Замість нього пропонується вживати дефініцію «гібридний геополітичний конфлікт», виокремлюючи два його прояви – «гібридну агресію» і «гібридну війну»⁶⁴. На позначення гібридних дій, що спрямовані на послаблення та нанесення шкоди об'єктові, проти якого вони спрямовані, пропонується вживати термін «гібридні впливи». Їм властиве приховування справжніх методів та цілей, використання інформаційно-психологічного тиску без ведення військових дій, формування підготовчих механізмів та стратегій подальшої гібридної війни. У найбільш стислому визначенні гібридну війну характеризують як «агресію однієї держави проти іншої, зовнішньо замасковану під внутрішньополітичний конфлікт у державі – жертві агресії»⁶⁵.

Відтоді, як Росія здійснила анексію Криму, констатує командуwach Римського коледжу НАТО Я. Боярські, поняття гібридної війни в усіх на вустах – як у військових, так і цивільних. Отже, необхідно вміти виявляти схеми такої війни, щоб бути в змозі протистояти їй. Росія не єдина, хто веде таку війну – до неї можуть вдаватися й недержавні гравці на південному фланзі НАТО. «В обох випадках ми спостерігаємо конфлікт, що є водночас комплексним, таким, що змінюється, і гнучким, який поєднує в собі відкриті і приховані засоби ведення війни. Специфіка гібридних війн базується на використанні вразливості відкритих суспільств і їхніх збройних сил. Звідси їх здатність усувати усталені відмінності між війною й миром»⁶⁶. Перенесення акцентів на утвердження свого бачення реальності та своєї моделі світоустрою й міждержавних відносин досягається внаслідок кореляції засобів «м'якої» та «жорсткої» сили. Це обумовлює реалізацію когнітивних стратегій протистояння у форматі привабливих гасел, фейкових подій та симулякрів, які репрезентують правильність та необхідність подальших жорстоких дій. Відтак агресія подається як вимушена, вектори якої спрямовані на захист скривджених.

---

⁶³ Hoffman F.G. Conflict in the 21th century: rise of hybrid wars // Potomac Institute for policy studies. – Arlington, 2007. – P. 15.

⁶⁴ Курбан О.В. Теоретико-методологічні основи сучасних гібридних конфліктів // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації». – 2018. – № 13. – С. 105-113.

⁶⁵ Дикий Е. Гибридная война России: опыт Украины для стран Балтии. – Вильнюс, 2016. – С. 11.

⁶⁶ Боярські Я. «Адаптація до поточних і майбутніх викликів безпеки» // День. – 2016. – 14 квітня.

Поняття гібридної війни спирається на когнітивний фрейм – структурну стратегію відхилення від загального фрейму війни. Декларування гібридності в якості «не зовсім війни» вигідне агресору, адже дозволяє перебувати в пошуку «дипломатичних рішень» залагодження конфлікту. Питання адекватного розуміння та сприйняття подій у гібридній війні набувають стратегічного значення, оскільки на перший план виходить проблема інтерпретації основних складових когнітивного фрейму – сторін конфлікту, мети, предмету «суперечки», тривалості, способів та засобів ведення бойових дій, просторової та часової локалізації, кінцевого результату. «Кожен з елементів цього фрейму в процесі гібридного конфлікту отримує кілька варіантів інтерпретації, при тому, що у фізичній реальності їм відповідає один і той самий стан справ»⁶⁷.

Світова та вітчизняна громадськість наполегливо шукає відповіді на питання стосовно того, чи є гібридні способи ведення війни принципово новими формами воєнних конфліктів та яка мотивація змушує держави їх розпочинати? За В. Горбуліним, хоча кожний конкретний елемент гібридної війни «не новий по суті і використовувався майже в усіх війнах минулого, однак унікальним є узгодженість і взаємозв'язок цих елементів, динамічність та гнучкість їх застосування, а також зростання ваги інформаційного чинника. Причому інформаційний чинник в окремих випадках стає самостійним складником і виявляється не менш важливим, ніж військовий»⁶⁸. Що ж до мотивації російської стратегії в «українському питанні», то неупередженому аналітику розгадати її доволі важко. Кремлівські політики й політтехнологи не могли не розуміти, що ризикують власним міжнародним іміджем, ідучи на порушення цілого ряду міжнародних договорів. Коли Україна відмовилася від третього за величиною ядерного арсеналу у світі, Російська Федерація позиціонувала себе в числі гарантів її безпеки. У Будапештському меморандумі йшлося про те, що ніяка зброя держав-гарантів ніколи не буде використовуватися проти України, за винятком цілей самооборони. Пояснити таку коротку відстань від держави-гаранта до держави-агресора можна лише невисокою питомою вагою моральних оцінок у російській інтелектуальній традиції. Кордони дозволеного і недозволеного в ній віддавна визначалися не законами і – тим більше – не моральними критеріями, а витлумаченою в суб'єктивістському дусі політичною доцільністю. Утім, схоже має рацію вітчизняний публіцист В. Каспрук: «Ніякої стратегії в Путіна немає, він

⁶⁷ Світова гібридна війна: український фронт. – С. 48-49.

⁶⁸ Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу // Дзеркало тижня. – 2015. – 23-30 січня.

діє виключно емоційно на коротку перспективу. А вся тактика полягає в тому, щоб якнайбільше дестабілізувати ситуацію в сусідніх країнах, силою примусивши їх дослухатися до геополітичних забаванок Кремля»⁶⁹.

Конфлікт на Донбасі зрів давно, переконаний І. Дзюба. Головну провину за нього він покладав на діячів колишньої партійної номенклатури, які після здобуття незалежності повелися як типові представники компрадорської буржуазії. «Імперський сказ Путіна захлинувся б на кордоні з Україною, якби по другий бік кордону його не ждали традиційні п'яті, шості чи якісь там одинадцяті «колони», на які багата українська історія. Що ж до варіанта донецького, то тут навіть не про «колони» доводиться говорити. «Тут щось масштабніше й організованіше – системна робота місцевих владних структур, які у складі України послідовно вибудовували фактично «русский мир», обходячись без цього самоозначення і не цураючись тризуба й синьожовтого прапора на фронтонах своїх установ»⁷⁰. Прикриттям цієї капітулянтської позиції мав слугувати термін «російська весна», запущений в обіг ідеологами РФ з метою дезорієнтації як місцевого населення, так і своїх громадян.

Специфіка гібридної війни на Донбасі насамперед полягає у тому, що лінія розмежування на карті проведена досить умовно. Виникла «сіра зона» з тонкою лінією взводних опорних пунктів; відвести війська звідси практично неможливо, бо переважно це промзони, що близько прилягають до населених пунктів. Росія веде війну на виснаження – невеликими групами піхоти в ключових точках близького зіткнення сил. Оскільки сформовані з місцевого населення формування мають низьку боєздатність, на всіх командних постах (від батальйону й вище) перебувають офіцери російської регулярної армії. Такий характер війни не обіцяє її швидкого закінчення в результаті мирних переговорів. Як вважають аналітики, «доки на лінії зіткнення не офіційний кордон, а ніким не демаркована «сіра зона», то звичайною контрольною перевіркою завжди буде автоматна черга»⁷¹.

Фахівці Центру Разумкова зазначають, що російсько-український конфлікт не є «локальною», «периферійною» подією – він має регіональний і глобальний вимір і містить виклики та загрози світовій системі безпеки. Анексія Криму, ситуація на Сході України перетворюються на масштабний «заморожений конфлікт», що за-

---

⁶⁹ Каспрук В. Контroversійний візит Путіна до Фінляндії // Дзеркало тижня. – 2016. – 9 липня.

⁷⁰ Дзюба І. У літературі й навколо. З боргів давніх і новонабутих. – К., 2016.

⁷¹ Бутусов Ю. Війна на виснаження // Дзеркало тижня. – 2016. – 2 квітня.

грожує стабільності на європейському континенті. Через порушення Росією Будапештського меморандуму під загрозу поставлені міжнародні механізми запобігання розповсюдженню ядерної зброї. Ймовірність застосування сили у вирішальній справі між державами зростає⁷². На думку Голови Військового комітету НАТО К. Бартелса, гібридна війна не є винаходом сьогодення. Її головна ознака – використання нестандартних підходів, це, так би мовити, «війна без обмежень». Гібридні засоби ведення війни можна визначити як «суміш військових і невійськових засобів, а саме: дипломатії, інформації, військової сили, медійної складової й економічного тиску». Саме таку війну нині веде Росія проти України, використовуючи поряд із звичайними озброєннями (причому наявність ядерної зброї також відіграє певну роль у демонстрації потенціалу) кібернапади, активну пропаганду і тиск в економічній і енергетичній сферах. Приклад російсько-української кризи, доводить К. Бартелс, свідчить про те, що подібні ситуації завжди виникають несподівано, і ніхто не в змозі керувати ними, а отже, потрібно бути готовими до усього. Звісно, не можна сподіватися розв'язати гібридні виклики виключно військовими засобами, але військова міць може змусити противника змінити підходи і відмовитися від прямої агресії. Сила НАТО в єдності політичної і військової складових⁷³.

Особливістю сучасної війни є те, що вона ведеться з одночасним застосуванням конвенційних збройних методів і засобів нетрадиційного тиску у військовому, психологічному, політичному та інформаційному просторі. В умовах гібридної війни, яка не оголошується, не має початку та закінчення, на зброю перетворюються будь-які засоби силового впливу. Гібридна війна у баченні російських «стратегів» – це, по-перше, «багатомірна», всеохопна війна з використанням одночасно воєнних і невоєнних методів і форм впливу. Крім регулярних збройних формувань і найманців у ній одночасно діють спецслужби, дипломатія, фінансові органи, неурядові організації. По-друге, це війна перманентна, в якій цілі досягаються підривом позицій противника зсередини, його виснаженням і знекровленням. У такій війні змінюють одна одну фази загострення й «перемир'я». По-третє, ця війна ідеологічна; це не стільки війна за територію, скільки за вплив на погляди й переконання людей. Її необхідна передумова – формування картини світу, поділеної на «своїх» і

---

⁷² Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій. – С. 20.

⁷³ Кучерявенко Н. НАТО versus гібридні загрози // День. – 2015. – 7-8 травня.

«чужих», і перетворення органів інформації на інформаційно-психологічну зброю⁷⁴.

У сучасному світі велике значення мають не розміри збройних сил держави, а їхня здатність здійснювати швидкі й ефективні операції у будь-яких умовах, переконаний В. Горбулін. Вони відбуваються за допомогою комплексного застосування політичних, економічних, інформативних та інших засобів з опорою на військову силу. Завдання підриву військового та економічного потенціалу противника реалізуються шляхом використання партизанських і диверсійних методів, інформативно-психологічного тиску, активної підтримки внутрішньої опозиції. Поєднання традиційних і гібридних методів у наш час є характерною рисою будь-якого збройного конфлікту; бойові дії без застосування гібридних методів уже немислимі. Росія, вважає В. Горбулін, активно шліфує цей новий вид агресії і не має наміру від нього відмовлятися. Чи не вперше їй вдалося перетворити недоліки власної стратегічної культури (обмежену передбачуваність наслідків) на певну перевагу, оскільки вона орієнтується на глобальну анархію, яку вважає бажаним станом світового геополітичного простору. Комбінуючи традиційні військові засоби з підтримкою квазімілітарної діяльності незаконних збройних формувань і сепаратистських рухів і здійснюючи паралельно операції немілітарного впливу в інформаційному просторі та в дипломатії, Росія розраховує на певний синергетичний ефект і доволі часто його досягає. Новим при цьому є не самі асиметричні методи, а форми їхнього застосування.

Простежуючи три реалізовані Росією гібридні комбінації (сирійську, спрямовану на мінімізацію впливу європейського союзу і українську) В. Горбулін аналізує як притаманні їм спільні риси, так і відмінності. Щодо України чітко простежується мета її економічного виснаження, створення всередині української держави неконтрольованої українським керівництвом території, загальної дестабілізації суспільно-політичної ситуації, блокування євроінтеграційних процесів. При цьому РФ не полишає надій викувати з особового складу «ДНР» та «ЛНР» якусь подобу армій за російським зразком і створити угруповання, достатні для початку наступальних дій. Утім, вона розраховує не лише на ці армії і на свої збройні сили, а активно залучає до воєнних дій приватні військові компанії. Вона готова воювати за Україну «до останнього українця», тому «активні заходи» з боку російських спецслужб лише наростатимуть. Україна не просто стала першим полігоном для випробування нової моделі

---

⁷⁴ Гилев А.О. Многомерная война и новая оборонная стратегия. – Режим доступу: <http://www.global-affairs.ru/print/number-1710>.

агресії з боку РФ. Вона зуміла себе захистити, хоч інколи надто високою ціною. Україна має використати всі можливості для реальних економічних реформ, удосконалювати сектор безпеки й оборони, шукати системні рішення у протидії мілітаристським загрозам. «Гібридна війна не почалася і не закінчиться Україною. Вона тільки починається»⁷⁵.

Спровоковану й розпочату Росією гібридну війну В. Горбулін характеризує як водночас глобальне (проти Європи і США) і локальне (проти України) протистояння. Зробивши ставку на пріоритети безпеки й величі – як фактора високої легітимності влади, Росія розпочала «модернізацію в минуле» і швидко скотилася у бік не просто ескалації авторитаризму, а й встановлення квазімонархічної форми правління. Дедалі агресивніше набирає силу чекістсько-церковний альянс, причому його релігійна складова наближається до радикального православного фундаменталізму. За В. Горбуліним, «Путін має всі шанси запам'ятися як людина, яка повернула Росії жахіття опричнини», і практика встановлення пам'ятників Івану Грозному є переконливим цьому підтвердженням. Що ж до реакції Заходу, то упродовж понад двох років ним так і не були вироблені геостратегічні «червоні лінії», які мали окреслити можливі межі поступок щодо сфер впливу Росії. Ознаками двоєдиної внутрішньої кризи, яка спостерігається на Заході, є, з одного боку, усвідомлення неможливості довіряти Росії як повноцінному суб'єкту світової політики, а з іншого – розуміння неефективності застосованої у цій ситуації «політики умиротворення». За цих умов Захід намагається лише обережно стримувати ситуацію, не роблячи різких кроків. Звідси – поступове скочування на оперативно-тактичний рівень політико-дипломатичних переговорів і політико-адміністративних проєктів⁷⁶.

Війни гібридного типу є складнішими за звичайну агресію, вони ведуться проти цивілізаційного устрою, утворюють соціальний і політичний хаос, дестабілізують усталений порядок. Особливості сучасних гібридних воєн, які виразно проявлялися в Україні, у загальних рисах зводяться до таких параметрів: зона війни практично не є відділеною від цивільних об'єктів і мирно налаштованого населення. За таких умов надзвичайно важко чітко визначити лінії розмежувань і гарантувати бодай мінімальний рівень безпеки для громадян. Не піддається точному обрахунку й кількість вимушених переселенців. У конфлікт втягується багато нерегулярних військово-

---

⁷⁵ Горбулін В. Гібридна війна: всі тільки починається... // Дзеркало тижня. – 2016. – 26 березня.

⁷⁶ Горбулін В. Точка біфуркації // Дзеркало тижня. – 2016. – 5 листопада.

вих формувань, інколи нікому не підконтрольних. Постраждала сторона іменує їх бандитами й терористами, нападники бачать у них ополченців, добровольців, а то й «народних героїв». Про якісь обмеження й правила (закони війни) доводиться забувати. Активізація дискусій на теми пріоритетності збройних чи дипломатично-правових методів розв'язання конфлікту стає додатковим фактором поляризації в суспільстві. Незалежно від того, які чинники (етнічні, станові, ціннісні) лежать в основі конфлікту і які мотивації декларуються, домінують роль у ньому відразу ж, як правило, починають грати сили зовнішнього тиску.

Керуючись власними геополітичними інтересами, провідні політичні актори на світовій арені використовують гібридні війни як з метою демонстрації сили, так і з наміром дістати для себе якісь реальні політичні дивіденди – аж до територіальних надбань. Оскільки при цьому оголошення війни обидві сторони конфлікту уникають, на поверхні гібридність сприймається як «війна за домовленістю» (*proxy war*). Країна-нападник сподівається у такий спосіб розширити фронт власних можливостей у досягненні заздалегідь визначених цілей, а в разі невдачі – уникнути відповідальності за скоєне. Однак додаткові складності для неї виникають у разі появи «народних» збройних формувань, що у підсумку тяжіють до цілковитої невідконтрольності.

У «сірих зонах» безвладдя події розгортаються, як правило, за найгіршим сценарієм – з бездумними постійними обстрілами, руйнуванням промислової інфраструктури та стратегічних об'єктів, мінуванням величезних територій. Десятки тисяч життів, мільйони біженців, катастрофічне зростання тяжкої інвалідності, невротизація дітей, значна частина яких позбавлена можливості вчитися – це лише найбільш наочні з трагічних наслідків гібридних воєн. Не меншу небезпеку становить «розповзання зброї», почастищення поза межами безпосередніх воєнних дій різного роду хуліганських вчинків з кримінальним контекстом, ксенофобських проявів тощо.

Поляризація інтересів і нарощування агресивності в суспільстві стимулює вихід за межі прийнятних методів ідеологічного суперництва й неймовірне загострення маніпулятивного впливу з боку агресора на стан масової свідомості – як на території конфлікту, так і у межах власної країни. Нові форми геополітичного протистояння – «консцієнтальні» війни (від лат. *conscientia* – свідомість) ведуться за допомогою узгоджених систем інформаційно-пропагандистських і психологічних заходів, що репрезентуються за підтримки засобів масової інформації, культури та мистецтва протягом тривалого часу за ретельно розробленим сценарієм. В таких війнах не діють ніякі запобіжники проти спрощень і викривлень, а звуження джерел

інформації поглиблює ефект деінтелектуалізації й деморалізації до рівня, що загрожує національній безпеці в усіх втягнутих у конфлікт країнах. Предметом ураження в консцієнтальній війні стає свідомість окремої людини, соціальної групи або всього населення; у вигляді консцієнтальної зброї використовуються технології впливу на свідомість, нав'язування спеціально створених образів та міфів. Таку війну ще називають смисловою (*war of perception*), бо її сутність становить боротьба за потрібні політичним акторам смисли.

Смислові війни є особливо небезпечними для особистості, суспільства і держави, оскільки вони захоплюють увесь простір – і віртуальний і когнітивний, а також програмують інформаційний простір за допомогою використання чужих смислів. В ході смислових протистоянь в якості зброї використовується не просто подання фактів, а їх реінтерпретація, яка спричиняє «злам» реальної картини світу та спрямовує прийняття запрограмованих заздалегідь рішень. Поступово відбувається трансформація психіки, зміна поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій та стереотипів. В Україні смислова війна вже призвела до формування полярних світоглядних позицій у масі населення України і РФ, що неминуче ускладнить пошук компромісів і шляхів примирення після закінчення воєнних дій.

Специфіка гібридної війни полягає у тому, що цілковита воєнна перемога, на відміну від традиційних війн, буває в ній неможливою для жодної зі сторін⁷⁷. Це посилює значення когнітивних смислів, які формуються за допомогою дискурсивних засобів, і важливості перемог у ментальних вимірах конфлікту. У гібридних війнах, за В. Горбуліним, не зовсім доречним є поняття «перемога» – радше варто говорити про підтвердження суб'єктності держави та її стійкості – політичної, економічної, військової, інформаційної. Гібридна війна постулює зіткнення двох моделей світосприймання, і та з них, що нав'язується противником може поступово перетворюватися на домінуючу. За таких умов когнітивний чинник набуває стратегічного значення, адже дозволяє досягнути механізм прийняття рішень людиною та логіку її міркувань.

Саме тому одним з першочергових завдань істориків є з'ясування усіх обставин початку гібридної війни – приводів і причин, мотивацій і спекуляцій. Можна погоджуватися чи ні з висновком В. Торби про те, що «Кремль отруйними кліками намацував можливість вторгнення протягом двадцяти років». Але він безумовно має рацію, що для Донбасу переломним моментом стало 6 квітня

---

⁷⁷ Lasica D.T. Strategic implications of hybrid war: a theory of victory. – Fort Leavenworth, Kansas 2009. – P. 16-34.

2014 р., коли було захоплено будівлю луганської обласної служби безпеки. Суперечки правоохоронців про те, хто саме – МВС чи СБУ – має відповісти за те, що сталося, малопродуктивні, адже захоплення адміністративних будівель на той час уже стало звичною практикою. Очевидно, що в той день протестувальники не ставили собі за мету розвалення країни. Але саме цей день став прецедентом, кардинально надломивши ситуацію і давши російським ЗМІ потрібну їм «картинку». В.Торба звертає увагу на три обставини, які сприяли розвитку подій за таким сценарієм. Перша – серед місцевих спецслужб, міліції та представників влади лєвова частина дотримувалася проросійських поглядів і фактично ігнорувала накази або й «трала» на боці протестувальників. Друга – офіційний Київ проявив у тій ситуації виняткову квоість і розгубленість. Третя – події 6 квітня не могли трапитися без очевидного втручання російських спецслужб⁷⁸. Дуже швидко стало очевидним, що діаметрально протилежні інтерпретації подій здатні перетворюватися на самостійний чинник деструктивного впливу та провокувати створення ситуації «втечі від реальності».

Те, що події на Майдані і пов'язана з ним зміна влади стануть фактором поглиблення поляризації в українському соціумі, точно спрогнозував луганський філософ О. Єременко. Кожна така знакова подія, писав він, «грізно запитує: «З ким ти?» Вона владно вимагає: «Будь або по той бік барикади, або по той!» У контексті Майдану зазнали крах теорії багатовекторності і всі пов'язані з ними концепції. Усі революції мають схильність радикалізуватися у перебігу їх здійснення. Майдан радикалізувався почасти внаслідок внутрішньої логіки розвитку, почасти через незграбні дії влади. «Правий сектор», «Тризуб» та інші праворадикальні організації перехопили ініціативу у помірковано-ліберальних сил. Розв'язувати дражливі питання кулуарно, у тиші кабінетів, уже не вийде. Чи зможе нова еліта дати правильну відповідь на Виклик страшеної сили, що його кинули Україні субстанційні сили історії?⁷⁹.

На жаль, на першій фазі протистояння, коли зарадити справі ще міг широкий суспільний діалог, ані влада не поспішала зрозуміти донеччан і луганчан, ані мешканці Донбасу не зробили жодного кроку назустріч новій владі, апріорно оголосивши останню «хунтою». Вигадана у радянські часи пролетарська слава, констатує В. Торба, в період незалежності обернулася для мешканців болочим тягарем і розбилася об потребу виживання. Донбасу над усе хоті-

⁷⁸ Торба В. Отрута «російської матрешки» // День. – 2016. – 8-9 квітня.

⁷⁹ Єременко О. Подієві уроки Майдану // Філософська думка. – 2014. – № 3. – С. 126-129.

лося, щоб на нього звернули увагу, і цим вправно користувалася проросійська пропаганда, апелюючи до притаманних саме цій землі глибинних почуттів. Не в останню чергу – і до настроїв тих прошарків населення, які у 90-і роки реалізували себе в аурі сили, шалених прибутків, хабарництва. Серед більшості мешканців регіону, що стала заручницею історичного зламу, знайшлося чимало тих, хто підсвідомо, у стані безглузлого затьмарення, схопився за автомат. Те, що відбулося на Сході України – з миттєвим насиченням регіону зброєю, яка опинилася в руках схильних до розбою прошарків населення, разом з увезеними до регіону ззовні диверсантами – у баченні згадуваного автора перетворило Луганщину на жахливий соціальний експеримент. Вона «стала своєрідним чудовиськом Франкенштейна, зібраним із різних частин населення (місцевого і навезеного), активного і пасивного, проросійського, прорадянського і при цьому патріотичного в самому збоченому розумінні цього слова». Утім, хоч цей народ у більшості своїй сам винен у власній апатичності й проросійських настроях, він все ж лишається українським. «Обманутим, зомбованим, навіюваним, але українським». Донбас хоче чути конкретну розмову, інакше за звичкою підкориться силі, захлинеться у бандитській війні й «беспределе». Донбас може стати гнійником, який поширить власний сепсис по всій Україні⁸⁰.

За даними опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» з 10 по 30 березня 2014 р., у двох регіонах Донбасу лише 18% громадян прагнули «від'єднатися» від України. А проте 7 квітня радикально налаштовані сепаратисти в Донецьку проголосили створення «Донецької народної республіки» з вимогами провести місцевий референдум щодо її входження до складу Росії. 9 квітня протестувальники в Луганську зажадали від влади проведення референдуму з питання федералізації України. На псевдореферендумах про проголошення «ДНР» та «ЛНР» спектр вимог був розширений за рахунок надання російській мові статусу другої державної, проголошення незалежності Донецької і Луганської областей та їх виходу зі складу України⁸¹. 24 травня «ДНР» та «ЛНР» оголосили про своє об'єднання у «державу Новоросію», одночасно заявивши претензії на приєднання до неї Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, Харківської областей.

⁸⁰Торба В. Якщо забути про Донбас // День. – 2014. – 19 червня.

⁸¹Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. – С. 152-154.

Не сприйнявши «післямайданну» київську владу як «свою», мешканці принаймні частини Донбасу у власних симпатіях хитнулися убік самопроголошеної незалежності, сподіваючись на повторення кримського сценарію переходу під юрисдикцію Росії. Збройна боротьба за уявну незалежність від Києва тривала і після того, як нереалістичність такого сценарію стала очевидною. Проголошення державного суверенітету «ДНР» та «ЛНР» супроводилося бурхливою діяльністю по створенню «урядів», «парламентів», «конституцій» цих ефемерних утворень. Статус «Новоросії» лишився невизначеним, але це не стало на заваді утворенню її «парламенту», який очолив О. Царьов. Вже на першому його засіданні 26 червня 2014 р. було ратифіковано «Конституцію Союзу народних республік». 2 листопада у ході реалізованої видимості виборів глав «республік» і депутатів «народних рад» т.зв. ДНР очолив О. Захарченко, а ЛНР – І. Плотницький. Глава «центральної виборчої комісії ДНР» прокоментував результати виборів у такий спосіб: «Київ має примиритися з думкою, що Донбас більше не є частиною України. Ми свій вибір зробили»⁸². Попри всі намагання керівництва РФ заперечити свою активну участь у подіях квітня 2014 р. на Донбасі, їхні численні заяви дезавував російський військовий І. Гіркін: «Маховик війни, що досі триває, запустив наш загін. Від самого початку, ми почали воювати всерйоз»⁸³.

Наслідком агресії стало те, що лише на Донбасі під контроль окупаційних сил потрапило близько 14,6 тис. км² території України, що складає 27,4% загальної площі Донецької та Луганської областей. На окупованих територіях та поблизу українського кордону сформовано понад 100 навчальних центрів, баз і курсів, де російські інструктори готують бойовиків і найманців⁸⁴. У т.зв. «ДНР» та «ЛНР» досить швидко з'явилися «свої» медіа, у роботі яких відчувається російський менеджмент. Там сформовано також майже всі інституції влади. Для України це означає, що врегулювання ситуації на Донбасі буде й надалі блокуватися. Тим часом в українському уряді тривалий час не було навіть віце-прем'єра, який займався б оборонним комплексом та співпрацею з НАТО⁸⁵. Доволі прозоро стратегія РФ викладена ще в січні 2015 р. у статті головного редактора журналу «Moscow Defence Brief» М. Барановича під назвою «При-

⁸² Главой ДНР избран Александр Захарченко, ЛНР возглавит Игорь Плотницкий // NEWS ru. – 2014. – 3 ноября. – Режим доступу: <http://www.newsru.com>.

⁸³ Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій. – С. 7.

⁸⁴ Донбас і Крим: ціна повернення. – С. 71, 75.

⁸⁵ Генік М., Груба О. «Європа має розуміти, що Україна захищає її на східному фронті» // День. – 2015. – 14-15 серпня.

нуждение к миру-2: ближайшая перспектива России на Украине»: «Завданням мінімум може виглядати захоплення всієї території Луганської та Донецької областей (разом із Маріуполем), вихід до Дніпра, захоплення Харкова і Харківської області, вихід до Криму на півдні і на підступи до Києва – на півночі. Завданням максимум може бути захоплення всіх восьми передбачуваних областей Ново-росії (з просуванням до Придністров'я) і блокада Києва. З цих позицій і можна буде диктувати Києву умови миру»⁸⁶.

Створення «паралельного світу» чи «паралельної реальності», в якій химерно поєднуються елементи справжньої і уявної дійсності є характерною рисою гібридних протистоянь. Нова якість гібридної війни полягає у радикальному зміщенні акцентів мотивації дій на рівень конструювання уявної псевдореальності. Те, що не вкладається у загальну модель, позначається «як периферійне та вороже», здатне зруйнувати усталену реальність. Псевдореальність формується керованими та контрольованими засобами масової інформації, що ретранслюють відповідні концептуально-сміслові наративи, які вмонтовуються у суспільну свідомість. «Побудована на міфології «русского мира» псевдореальність стає ефективним знаряддям російської влади для ведення імперіалістичних війн і виправдовує, таким чином, свою доцільність і значущість»⁸⁷.

Критичний «травматичний досвід», здобутий громадянами України під час довготривалої війни, створив такий «конфронтаційний вододіл» між двома народами, який, за висновками Центру Разумкова, «містить реальну загрозу дезінтеграції України»⁸⁸. Конфлікт наративів в такій ситуації неунікний, здатний перетворитися на конфлікт свідомостей та пам'ятей на довгі роки. Інколи «битви наративів» з протилежними версіями здатні зіграти деяку позитивну роль. Україна має можливість, вважає вітчизняний аналітик К. Смаглій, допомогти росіянам вирватися з ідеологічного полону, систематизуючи досвід власних громадянських ініціатив і доносячи його до російської аудиторії. У цьому розумінні «для Росії Україна є джерелом великої надії». Мінімізувати травму, яка буде нагадувати про себе століттями, потрібно не закриттям кордонів і заборонами книг деяких російських авторів, а навпаки, широко відкритими дверима в Україну для студентів, викладачів, представників серед-

⁸⁶ Торба В. Паралельні світи // День. – 2015. – 24 березня.

⁸⁷ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – С. 367.

⁸⁸ Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій. – С. 13.

нього класу⁸⁹. На швидкі результати, щоправда, великих сподівань покладати не треба. «Битва наративів» і битва у фізичній реальності відрізняються тривалістю перебігу і наслідками – «це швидше схоже на затяжне змагання, ніж бій між переможцями і переможеними»⁹⁰.

Що ж до перспектив відносин по лінії «Україна – РФ», то вони лишаються невизначеними, важко прогнозованими. Розроблені вітчизняними аналітиками сценарії розвитку подій на найближчі роки ними ж самими здебільшого кваліфікуються як малоймовірні, найбільш вірогідним серед них вважається сценарій консервації, «заморожування» конфлікту. Але всі розуміють, що створення на певний період часу невідконтрольного Києву проросійського анклаву на Донбасі лише розширить плацдарм для політичної, соціально-економічної інформаційної експансії РФ. Як «справжню трагедію з відкладеним і непрогнозованим фіналом», характеризує ситуацію в українсько-російських відносинах вітчизняний аналітик М. Пашков⁹¹.

Розрахунок у гібридній війні РФ проти України робиться на ослаблення й деморалізацію української влади, що має обернутися втратою суверенітету й правосуб'єктності держави. У такій стратегії головним є збереження України у сфері впливу Росії і руйнування її європейських і євроатлантичних устремлінь. Основним знаряддям при цьому виступає боротьба за душі людей, що реалізується в сфері потужних інформаційних атак. Плекаючи надії на реінкарнацію імперії, Російська Федерація свідомо ставить своєю метою перетворення південно-східного регіону України на «сіру зону» з прозорими кордонами, які б давали їй змогу зберігати тут потужні важелі впливу. Вона доволі вправно скористалася розгубленістю «постмайданної» київської влади і швидко, за допомогою витонченої демагогії, анексувала Крим. Їй вдалося також значною мірою змінити критерії самоідентифікації населення Донбасу, створивши маріонеткові утворення на невідконтрольних Києву територіях. Але загалом її ставка на «свідомісний злам» у настроях населення півдня і сходу України зазнала невдачі. Як зазначається у Національній доповіді про завдання політики інтеграції українського суспільства у контексті подій на Донбасі, Україні вдалося сформувати своєрідний дипломатичний фронт, який доповнює й компенсує слабкості суто збройної лінії спротиву загарбнику. А головне – основна маса українських громадян, на яких робили ставку ідеологи РФ, продемонст-

---

⁸⁹ Смаглий К. Проект «Україна своїми очима» як зеркало російсько-українських відносин // Агора. – 2015. – Вип. 15. – С. 38-45.

⁹⁰ Strategic communication: the defence contribution // Joint Doctrine Note. – 2011. – № 1/11. – Р. 2-10.

⁹¹ Пашков М. Російсько-український конфлікт: фактор відчуження // Агора. – 2015. – Вип. 15. – С. 21-26.

рувала досить високий рівень громадянської свідомості і не піддалася навіюванню ворожої пропаганди⁹².

У баченні В. Бушанського, апологетика імперської минувшини Росії – ключовий складник не лише російської пропаганди, але й сучасної російської культури. Своєрідна «гра на заниження» з використанням щодо українських реалій слів «фашизм», «бандерівці», «хунта» тощо – дістала розуміння в російському народі, так само як і трактування України як «держави, що не відбулася». У такий спосіб російська пропаганда переслідує дві мети – образно-естетичну й етико-поведінкову. Немає сенсу, доводить автор, аналізувати всю палітру російських історико-політичних химер, хоч, зрозуміло, у російському політичному дискурсі знайдеться продукт на будь-який смак. Але російська імперська (великодержавницька й, по суті – шовіністична) ідеологія сприймається у Росії як та необхідність, яку, так чи інакше, «треба було б «винайти»⁹³.

Гібридна війна загостила хаос в українському соціумі до такої міри, що змусила соціологів застосовувати концепт гібридності і до характеристики влади, і до українського суспільства. Є. Головаха бачить його ознаки у суміші олігархату з охлократією на рівні влади, і у появі змішаної – класово-станової структури суспільства. Вищий стан спирається на олігархію і живе поза суспільством, за своїми законами і правилами. Нижній становлять люди, які не мають коштів для існування. Є і два умовні класи – високий середній (забезпечені жителі великих міст) і нижчий середній, що живе переважно з власного домогосподарства і ледве зводить кінці з кінцями. Ці люди, досить освічені, але постійно незадоволені, бо не можуть змінити ситуацію. І це створює загрозу антистанового бунту, яким, власне, і був Майдан. Біда України – у втраті загальної довіри до людей та інститутів влади. А персоніфікована довіра, яка ще лишається, формує мафіозні клани⁹⁴. Донбас є лише гіперболізованою моделлю вад усього владного механізму України. Регіон перетворився на клубок небезпечних проблем, в яких державницькі інтереси стоять далеко не на першому плані. Боротьба триває не лише за політичний вплив, але й за конкретні грошові потоки, і навіть умовна «лінія розмежування» несе відчутні доходи конкретним пер-

---

⁹² Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі. Національна доповідь. – К., 2015. – С. 352-353.

⁹³ Бушанський В. Російська імперська ідеологія: політика міфотворчості // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 4. – С. 296-297.

⁹⁴ Котляр А. Євген Головаха: «Поки що наша єдина надія – західний контроль» // Дзеркало тижня. – 2016. – 27 лютого.

соналіям. Водночас, фактор війни може зіграти трагічну роль для всієї держави⁹⁵.

Той незаперечний факт, що на окупованій частині Донбасу реалізувалося пряме правління Кремля і що воювали там регулярні російські військові частини, визнавалося й зарубіжними ЗМІ. У березні 2016 р. популярне німецьке видання Bild оприлюднило беззаперечні докази причетності РФ до управління т.зв. республіками на Донбасі. Йдеться про одержаний журналістами цього видання доступ до документів «Міжвідомчої комісії РФ по наданню допомоги постраждалим територіям південно-східних районів Донецької й Луганської областей» від 25 жовтня 2015 р. Саме ця створена наприкінці 2014 р. комісія, на переконання німецьких журналістів, виконує роль «адміністрації» окупованих районів Донбасу і є т.зв. тіньовим урядом. За кожним з «обраних» лідерів «республік» стоїть свій куратор і відповідний ляльковод. Фактичним головою комісії, а отже, згаданого тіньового уряду, є заступник міністра економіки РФ С. Назаров, у комісію входить заступник прем'єр-міністра РФ Д. Козак. Управління Донбасом розподілене між шести робочими групами п'яти російських міністерств. Окуповані території розглядаються в документах комісії як «суверенна російська земля». Т.зв. гумконвой на зворотному шляху вивозить з Донбасу в Росію обладнання луганських заводів, і ця «евакуація» вже коштує Україні мільярдних збитків⁹⁶.

Не меншу загрозу для світової безпеки становить окупований Крим. Стратегія РФ у питанні Криму полягає у тому, щоб ліквідувати перспективні проекти розвитку і видобутку газу у Чорному морі, витіснити звідти міжнародні компанії, які є конкурентами російських, позбавити Україну доступу до основної частини шельфових родовищ, створити умови для корекції маршруту тансчорноморського газопроводу. Як вважає экс-очільник СБУ І. Смешко, в такий спосіб Росія блокує стратегію Заходу щодо подальшого розширення в рамках євроатлантичної цивілізації. Керівник представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні Г. Бауманн зазначає, що Росія не зацікавлена у врегулюванні конфлікту на сході України і нормалізації ситуації в Криму, бо намагається розколоти ЄС, а в Україні реалізувати сценарій, випробований у Південній Осетії, Абхазії і Придністров'ї⁹⁷. Що ж до позиції російського політикуму, то відразу ж після анексії Криму виявилось, що його наміри сягають значно далі. Коли на засіданні Держдуми 20 березня 2014 р.

⁹⁵ Торба В. Луганський вузол // День. – 2016. – 24 лютого.

⁹⁶ Торба В. Що робити із «секретом Полішинеля»? // День. – 2016. – 31 березня.

⁹⁷ Кривцун Д. Окупація Криму як світова загроза // День. – 2016. – 18-19 березня.

мова зайшла про державний кордон між Кримом і Україною, у залі лунали голоси: «нам цей кордон не потрібен», «потрібно далі рухатися», «рано робити цю межу назавжди»⁹⁸.

Настав час відмовитися від порожньої риторики про «братній народ», наголошував у 2014 р. С. Грабовський. Підставою для такого висновку стали дані «Левада-Центру», одержані в ході тогорічного липневого соціопитування. Попри очевидні загрози, породжені стратегічними планами й тактичними кроками путінського режиму, у російському суспільстві участь «добровольців» з РФ у війні на Донбасі схвалили, за цими даними, 66% респондентів. 86% опитаних визнали законними «референдуми» в Криму, 77% – на Донбасі. Лише 24% опитаних бачили майбутнє Донбасу у складі України (переважно на умовах «більшої незалежності від Києва»). 65% вважали, що і надалі Росія має підтримувати проросійські сили в Україні. Ясна річ, зауважував С. Грабовський, такі патології історія врешті решт рано чи пізно лікує – але чи не надто великою стане ціна такого лікування і для самих росіян, і для їхніх сусідів?⁹⁹.

Отже, 2014 рік став точкою відліку формування нового модусу сприйняття українцями росіян. У новітній історії України настав час вибудовування образу Російської Федерації без міфологеми «братерства російського та українського народів». Політичний дискурс також зазнає змін, але не досить швидких та системних. Україна виявилася неготовою до адекватної відповіді на воєнну агресію РФ не тільки у реальному, але й у дискурсивному вимірі¹⁰⁰. Сьогодні науковці прискіпливо вивчають причини та наслідки появи гібридних наративів та намагаються довести важливість вчасного реагування суспільства на будь-які агресивні наративні прояви та спроби порушення територіальної цілісності держави. Перемога у гібридній війні великою мірою залежить від того, чи вдасться агресору нав'язати викривлені інтерпретації подій та спричинити міфологізацію суспільної свідомості, яка легко піддається дії маніпулятивних технологій та психологічних впливів.

Специфіка наративної складової гібридної війни полягає в створенні нового воєнного дискурсу, спрямованого на формування фальшивих інтерпретацій та викривлених смислових механізмів сприйняття реалій. Дискурсивні практики реалізуються крізь призму наративів, а інтерпретації війни безпосередньо залежать від форм та вимірів їх концептуалізації. Невизначеність стратегічних наративів

⁹⁸ Стенограма засідання Государственной Думы 20 марта 2014 г. – Режим доступу: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4045>.

⁹⁹ Грабовський С. Чи повинні українці любити росіян? // День. – 2014. – 6 серпня.

¹⁰⁰ Березовенко А. Російсько-українська війна в українському політичному дискурсі // Політичні дослідження. – 2021. – № 2. – С. 97-110.

обумовлює множинність інтерпретацій реальності та зниження якості інтелектуального аналізу ситуації. Самостійно «добувати істину» є доволі проблематичним в умовах сучасних реалій. Саме тому більшість людей задовольняється вже «добутими» знаннями, як правдою, яку хтось постачає, звісно «без власної користі». Така правда може бути «гарно упакованою», естетично й емоційно привабливою настільки, що «споживання» її стає легким та приємним заняттям¹⁰¹. Надійним запобіжником проти гібридних маніпуляцій може бути лише системне формування у громадській думці когнітивного бар'єра – специфічного психологічного захисного механізму. З метою протидії гібридним наративам потрібно ефективно і професійно спростовувати міфи та репрезентувати реальну картину подій.

Створення у 2021 р. міжнародного центру протидії дезінформації на базі РНБО та Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики для промоції українських наративів було, безумовно, позитивним фактом. Об'єднання зусиль наукових інституцій, громадських організацій та влади у боротьбі з дезінформацією, аналіз наративів, що можуть становити загрозу для національної безпеки України, є реальними запобіжниками проти маніпуляцій суспільною свідомістю.

---

3. Гібридні наративи як засоби маніпулювання свідомістю

Сучасна війна – це війна цінностей, ідентичностей, наративів, війна за громадську думку та емоції; війна, що використовує інформацію як смислову зброю. Онтологічна невизначеність ситуації екзистенційних протистоянь завжди пов'язана із зіткненням різних смислових рефлексій та моделей інтерпретацій подій, протилежного розуміння реальності. Хоча рефлексія – явище суто індивідуальне, її можна розглядати як спосіб «приватизації» індивідом якоїсь частини соціокультурного простору. А на рівні символів та інтерпретацій рефлексія може конструювати колективний код, за допомогою якого «відбувається структурування культурних універсалій на основі

---

¹⁰¹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – С. 261.

матриці, прийнятої у певному середовищі»¹⁰². Вибір методів інтерпретації має бути усвідомленим, адже інтерпретаційні моделі виступають потужним фактором ідентичності та суспільно-політичних розмежувань. Діючи майже непомітно, конфлікт інтерпретацій набуває відчутної руйнівної сили, наслідки якої можуть бути непередбачуваними.

В гібридних війнах конфлікт інтерпретацій здатний перетворюватися на когнітивну зброю. Реальні події не вважаються доказовими фактами, відповідність наративу дійсному ходу подій стає умовною або і взагалі ігнорується. Гібридні наративи розглядаються як маніпулятивні конструкти та механізми для утвердження потрібних цінностей, моделей поведінки і, зрештою, – формування гібридної метареальності. Подібний стан обумовлюється застосуванням засобів так званої м'якої сили (*soft power*), що у найбільш небезпечному та результативному вигляді виявляють свою дію на когнітивно-емоційному рівні. Метареальність пропонує готові моделі ідентичності, комунікації, суджень, вибору ціннісних орієнтацій, пріоритетів. Соціум інтегрується у «заданий наратив» та змушений існувати у викривлених та примітивізованих ірраціональних реаліях. Таким чином задається суспільний дискурс, який за допомогою використання розбіжностей ціннісних настанов та світоглядних принципів спричиняє ситуацію когнітивного дисонансу й суспільного розколу.

Сьогодні важливо усвідомлювати, що інформаційна агресія – це беззаперечний факт нашої реальності, а інформаційний простір перенасичений деструктивними ідеями та альтернативними цінностями, здатними утворювати гібридну метареальність. Розвиток комунікаційних технологій та засобів зв'язку у поєднанні з агресивною політикою Росії відіграють роль потужних чинників некритичного сприйняття соціотрансформаційної динаміки, блокування оцінки реального перебігу подій та відповідного програмування реакції цільової аудиторії. Сучасний когнітивний простір України стає середовищем для формування ціннісних орієнтацій та специфічних смислів, нових мовних конструкцій та образів. Той чи інший центр тяжіння, помножений на своєрідний «тиск середовища», здатен навіть проти волі індивіда коригувати оціночні ракурси. «Наслідком є те, що мотивація поведінки людей визначається не самою реальністю, а її суб'єктивною інтерпретацією»¹⁰³.

¹⁰² Нагорна Л. Исторична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. – К., 2014. – С. 51

¹⁰³ Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. – К., 2004. – С. 97.

Гібридні наративи здатні формувати потрібне семантичне поле в інформаційному просторі, вводити у масову свідомість ту чи іншу репрезентацію подій та смислів. Наратив сприймається як фрагмент моделі світу, яка структурує дійсність і утворює в ній потрібну логічність та системність. Реальність певним чином вкладається у дискурс наративу, що значно спрощує як отримання інформації, так і її адекватну оцінку. Історичні образи, що формуються у дискурсивних практиках у вигляді «картин-репрезентацій», мають властивість швидко відокремлюватися від суб'єктів пізнавальної діяльності, створюючи багато в чому ілюзорний світ символів, знаків, культурних кодів. «Територія образів» останнім часом незмірно розширилася – від образів влади до образів країн і регіонів, від образу «іншого» – до образу «ворога». Візуалізація заміщує реальну картину штучною конструкцією, фантомом, знаком, і лише від чесності й порядності історика чи публіциста залежить, наскільки знак відбиває реальність. Нездорову конкуренцію професійному експертному знанню створюють різні гібридні моделі, що відтворюються у соціальних мережах, блогах, веб-сайтах.

В умовах гібридної війни дієвим інструментарієм у структурі нарративних практик стають міфологеми, завдяки яким маніпулювання свідомістю трансформується з малопомітного явища в потужну технологію. Міфи будуються на бінарних опозиціях, поділяючи реальність на «своїх» та «чужих», а міфологічна логіка не визнає об'єктивних причин існування подій та явищ. До найбільш поширених напрямів маніпулювання суспільною думкою належать: створення атмосфери бездуховності, політичного напруження й стану хаосу, негативного ставлення до культури та історичної спадщини в суспільстві ворога; дестабілізація політичних відносин, стимулювання недовіри, підозри, ворожнечі; провокування соціальних, політичних, національно-етнічних і релігійних зіткнень; зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади, інспірація помилкових управлінських рішень; підрив міжнародного авторитету держави, активізація діяльності опозиційних угруповань; дискредитація фактів історичної, національної самобутності народу; зміна системи цінностей, нівелювання світових досягнень у науці й техніці; формування передумов до економічної, духовної чи військової поразки, втрати волі до боротьби та перемоги; представлення свого способу життя як світоглядної моделі майбутнього, яку мають наслідувати інші народи; підрив морального духу населення, зниження обороноздатності та бойового потенціалу¹⁰⁴.

---

¹⁰⁴ *Задорожна М.І.* Державне управління в умовах гібридної війни: маніпуляція суспільною свідомістю // Публічне адміністрування: теорія та практика. – 2017. – Вип. 2. – С. 1-16.

Суб'єкти гібридних війн активно беруть на озброєння маніпулятивні технології для реалізації деструктивних впливів на свідомість об'єктів агресії та створення відповідних суспільних настроїв. Цілеспрямоване наповнення інформаційного простору деструктивними меседжами за допомогою гібридних нарративів здатне трансформувати гібридну символічну дійсність на реальність. Наратив, як інструмент гібридної війни містить викривлену гібридну парадигму, що «покликана легітимізувати дійсний стан справ агресора, супутньо пояснюючи наявну картину світу, причинно-наслідкові зв'язки у такому гібридному світові, сакральні символи та місії, зміщуючи правильні акценти на хибні або вдаючись до підміни понять, значень та символів»¹⁰⁵. В такому контексті інформаційну агресію треба сприймати як війну проти ідентичності нації, її ідеології та цінностей. Вплив на свідомість спотвореним словом і викривленим образом має негативний мотиваційний потенціал, який вражає духовні сили суспільства та моральні традиції. Постійне й активне насадження інформаційної агресії викликає порушення соціально-економічних процесів та зв'язків, призводить до деморалізації населення та загострення ідентифікаційних конфліктів. Цивілізаційні кризи, у стані яких перманентно перебуває Україна – прямий наслідок існування різних світоглядних принципів, адже в основі всіх суспільно-політичних криз, як зазначає Л. Нагорна, «незмінно перебуває неспівпадіння ідентифікаційних критеріїв і ціннісних систем»¹⁰⁶.

Створення штучної віртуальної реальності досягається внаслідок конструювання певних міфологічних образів. В першу чергу вони стосуються історії країни, яка є жертвою агресії. Історичні події і факти розглядаються в парадигмі агресора, усталені конструкти піддаються ревізії, фактично відбувається переписування історичного нарративу. В такій ситуації спростування міфів – єдиний запобіжник проти конструювання маніпулятивних стратегій та бажаного противнику «образу світу». Відповідно розробка когнітивної зброї та систем інформаційного захисту становлять завдання стратегічного значення. Держава має постійно дбати про захист від агресивних інформаційно-маніпулятивних впливів, створювати умови для підняття рівня критичного мислення громадян, їх політико-правової, духовної, інформаційно-комунікаційної культури¹⁰⁷. Але ж

¹⁰⁵ Мельник І.В. Гібридні нарративи масової свідомості в умовах інформаційного протистояння: виклики для системи державного управління // Право та державне управління. – 2020. – № 3. – С. 113-120.

¹⁰⁶ Нагорна Л. Поняття й метафори у територіальному аналізі: проблеми адекватності тлумачень // Регіональна історія України. – 2015. – Вип. 9. – С. 53-68.

¹⁰⁷ Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс. – С. 127

як вчасно розпізнати застосування маніпуляцій у сучасному суспільстві, особливо коли вони стають формою та нормою ідеологічної практики?

Досвід гібридної війни в Україні яскраво продемонстрував застосування різноманітних механізмів маніпулятивних технологій та інформаційно-комунікаційних засобів у намаганні знищення української ідентичності. Вплив нарративних практик на ідентичність відбувається на генетичному, структурному та функціональному рівні. Ідентичнісні пріоритети, як елементи сфери цілеспрямованої діяльності та позиціонування, становлять базову основу для самоідентифікації як окремого індивіда, так і локального соціуму¹⁰⁸. В умовах гібридної реальності моделі локального впливу широко використовуються для формування альтернативних ідентичностей. Якщо внаслідок маргіналізації значної частини соціуму чіткі пріоритети вимальовуються невиразно або набувають форми подвійної, гібридної ідентичності, ймовірність конфліктів та ідентифікаційних розмежувань різко зростає. Україна балансує між різними векторами та факторами впливу, ідентифікаційними критеріями та ціннісними системами, світоглядними настановами та життєвими практиками. В такій ситуації важливо чітко усвідомлювати, що «майбутнє країни, її історична перспектива залежить від того, ким себе вважає її народ – самостійним суб'єктом, який визначає власне майбутнє і долю, або ж ідентифікує себе з іншим народом, з яким має об'єднатися»¹⁰⁹.

В ході гібридної війни активно відпрацьовуються технології інформаційного насилля з використанням прихованих форм впливу на системи управління, соціальну свідомість та ментальність населення. Практика інформаційно-психологічного протиборства стала звичною та системною і тому осмислення принципів, моделей та механізмів його здійснення має входити до стратегічних пріоритетів зовнішньої політики держави. Концепції інформаційного протиборства передбачають ведення дій на воєнному та державному рівнях. Акції на державному рівні пов'язані з послабленням позицій конкуруючих держав, порушенням системи національного управління, створенням в країні противника атмосфери бездуховності, маніпулюванням суспільною свідомістю і політичною орієнтацією. За інтенсивністю, масштабами і засобами, які використовуються у практиках інформаційного протиборства виокремлюють інформаційну

---

¹⁰⁸ Hall S. Introduction: who needs "identity"? // Questions of cultural identity. – London, 1996. – P. 3.

¹⁰⁹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – С. 151.

експансію (діяльність із досягнення інтересів методом безконфліктного проникнення в інформаційну сферу), інформаційну агресію (незаконні дії однієї із сторін в інформаційній сфері, спрямовані на спричинення відчутних негативних наслідків) та інформаційну війну (розв'язання суспільно-політичних, ідеологічних, територіальних та інших конфліктів).

Проблема адекватного розуміння подій та їх інтерпретацій в ході гібридної війни набуває особливої значущості з огляду на те, що в контексті інформаційного протистояння конфлікти інтерпретацій можуть використовуватися в якості різновиду зброї поряд з іншими невійськовими компонентами гібридних дій. Когнітивні дисонанси у питаннях ідентичності, інтерпретаційні суперечності, наявність численних неузгоджених назв, полярні версії розгортання подій та діаметрально протилежна термінологія лише посилюють протистояння сторін. Наративна війна Росії проти України є специфічним виміром загальної гібридної війни, тому творення нових вербальних засобів та використання мови ворожнечі (*hate speech*) має бути врегульовано на законодавчому рівні. Важливо постійно наголошувати на тому, що термінологія, яка цілеспрямовано застосовується спецслужбами РФ – це інструмент інформаційної війни, а вживання подібної риторики сприяє підживленню російського антиукраїнського наративу та посиленню російської пропаганди. Її поширення в українському інформаційному просторі працює на формування відповідних смислових конструкцій, а свідоме використання мови ворожнечі провокує конфліктні ситуації та продукує наративний образ, який виконує певну символічну функцію і діє на колективну підсвідомість, тобто безпосередньо впливає на вчинки людей.

Проявом та наслідком використання мови ворожнечі в українському інформаційному просторі в контексті агресивних дій РФ щодо України стали зміни у комунікативному просторі. Спроби системного застосування «гуманної зброї», завдяки якій можливе вирішення геополітичних криз «без жодного пострілу», спрямовувалися на утвердження своєї методології за допомогою якої можна змінити картину світу протилежної сторони в заданому напрямі. У протистояннях, які базуються на технології роботи із свідомістю, мова є особливою зброєю. Саме за її допомогою дезінтегрується комунікативне середовище, формуються нові світоглядні фрейми, які зумовлюють інтерпретацію або конструювання фактів, визначають систему цінностей та оцінок. Мова ворожнечі ніколи не віддзеркалює об'єктивну ситуацію, а її активне використання щодо будь-якої країни свідчить про наявність інформаційної агресії. Дискурс гібридного конфлікту не обмежується лише медійною сферою, він виходить далеко за її межі, охоплюючи широкий простір

соціальних комунікацій. Інтерпретація подій у конфліктологічних дискурсах залежить від того, яким чином вони концептуалізуються. Різні нарративні схеми відзначаються відмінними трактовками подій та характеристиками дійових осіб. Вибір мови та термінології гібридної війни обумовлює відповідні інтерпретаційні схеми та визначає згідно з ними учасників протистояння (противників та союзників, ворогів і друзів, місцевих жителів і біженців, партизан і колаборантів, «своїх та «чужих») та характер відносин, що їх пов'язують»¹¹⁰.

Гібридний конфлікт є виміром когнітивної війни, де боротьба ведеться за програмування, та особливо – за перепрограмування мислення, в результаті якого повністю змінюються мовні конструкції й норми, формується свідомість, нездатна на відсторонене критичне судження. Інтерпретаційна складова гібридної війни реалізується за допомогою вербально-семіотичних засобів, які найвиразніше проявляються у символічному обрамленні. Досліджуючи місце і роль символів в колективній політичній практиці, філософи доходять висновку про символічне управління суспільством. Дуальність символізму вбачається в тому, що в світлі функціонального аналізу символи постають одночасно і як інструмент інтеграції, і як знаряддя дезінтеграції політичної спільноти. Дискурси як мережеві знакові системи утворюють символічні сфери, що мають свої кордони та прикордонні області. Символи перебувають у постійному русі, взаємодії та конфлікті з іншими символами, ведуть між собою безупинну конкурентну боротьбу за означування, за перемогу певного способу інтерпретації. Зіткнення пояснювальних символічних моделей призводять до соціальних антагонізмів¹¹¹.

Рецепції гібридної війни у суспільній свідомості великою мірою визначаються застосовуваними в її ході символічними кодами. У політичній естетиці і в суміжних галузях наукового знання дедалі частіше використовується поняття емпатії як інтелектуальної ідентифікації з досвідом «іншого», здатної виконувати функції соціальної та політичної інтеграції чи дезінтеграції. На критеріях емпатії будується поділ на «своїх» і «чужих» і відповідно здатність до співпереживання чи відторгнення. На її фундаменті в кінцевому рахунку вибудовується соціально-статусна категоризація суб'єкта чи групи, як і вміння поділити іншу точку зору. За Л. Нагорною, спільноту, яка

---

¹¹⁰ Яворська Г. Мова як складник конфлікту // Media Studies. Междисциплинарные исследования медиа. – Харьков, 2016. – С. 103-108.

¹¹¹ Славина О. Функції символу в колективній політичній практиці: погляд з позиції феноменології та соціального інтеракціонізму // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 4. – С. 87-99.

не має усталеної системи загальноприйнятних цінностей, підстерігає чимало пасток. З одного боку, вона ризикує потрапити у сильне гравітаційне поле іншої ідентичності і сприйняти її культурні цінності як власні. Слабкий опір асиміляційним процесам може завести її у пастку національного негативізму, як правило, сполученого із бездуховністю. А реакцією на бездуховність здатен стати сплеск радикального націоналізму, що межує із шовінізмом. Розібратися у складному переплетенні системних факторів та рольових функцій окремих індивідів у просторі колективної пам'яті допомагає звертання до символічних кодів¹¹². Міфи, символи, світоглядні настанови створюють у свідомості людини набір шаблонів і моделей, на основі яких відбувається сприйняття дійсності та визначаються ідентичнісні домінанти. Уявлення про єдність країни та проблеми її консолідації базуються саме на окресленні та утвердженні символічних параметрів ідентичності у просторі і часі.

Стверджувати себе у символічній реальності прагне будь-яка держава, проте Росії, за наявності традиційного прагнення до символізму, нелегко утриматися на позиціях декларованої «ліберальної демократії». Незалежно від того, під яким кутом зору розглядається інтелектуальна традиція лібералізму у російській суспільній думці – суто політичним чи замасковано цивілізаційним, її адепти дедалі частіше змушені визнавати: сучасний лібералізм – це «шухляда з подвійним дном», він «ховає демократію в її прямому значенні суверенітету народу». Виявилося, констатує Л. Шевцова, що голосам свободи легше було виступати за радянських часів, ніж при посткомунізмі, «коли почалася імітація всіх принципів, і цинізм виявився всепоглинаючим». Російська інтелектуальна верства, що зазнала за цих умов деморалізації, не змогла стати символом чи рупором нових цінностей і чинником опору наступаючому авторитаризмові. У ситуації роз'єднання, втрати вектора «вона піддалася імперському наркотику. Час і пропаганда змогли пробудити в душах багатьох щось темне й руйнівне». Утім, вважає дослідниця, «враження, що все суспільство перетворилося на залежних від імперської дурі, буде перебільшенням»¹¹³.

Тим не менш зусилля цілої армії російських геополітиків, за В. Бушанським, спрямовуються на пошук нового символічного оформлення ідей великодержавності – «дискурс глобального протистояння двох суспільно-політичних формацій переріс у дискурс

---

¹¹² *Нагорна Л.* Мінливість регіональної свідомості у гібридних протистояннях: стресові та травматичні коди у просторі пам'яті // *Регіональна історія України.* – 2017. – Вип. 11. – С. 53-70.

¹¹³ *Viva Литва! 25 років Свободи // День.* – 2016. – 14 січня.

боротьби Росії проти однополярного світу; дискурс засудження буржуазного способу життя – в дискурс критики Постмодерну. Футуристично-модерністський лексикон поступився місцем лексикону слов'янофілів. Запанував новий стиль, щось середнє між ніколаєвським ампіром і сталінським бароко». На цій основі сформувався російський невротизм, в основі якого ідеологія несприйняття будь-яких точок зору, базованих не на імперських критеріях оцінювання. «Цілком зрозуміло, що Україна та Росія осмислюють історію, сучасність і майбуття в геті протилежних і несумісних категоріях»¹¹⁴. Як наголошує М. Горелов, «у російській геополітичній думці не існує концепцій щодо визначення власних природних кордонів, власних масштабів; у ній переважають такі категорії, як «сфера виняткових інтересів», «зони впливу», «ареал розселення російськомовного населення», «ближнє зарубіжжя». Парадигма розбудови російської державності – беззастережне успадкування старих державницьких ідеологем, принципів та стилю ведення зовнішніх справ, бачення своєї геополітичної ролі». Саме тому, попри чергування періодів загострень і «потеплінь» в російсько-українських відносинах «у масовій свідомості росіян ставлення до України і українців еволюціонує від нерозуміння й образи до зловтіхи і зверхності. Москва не готова до змін алгоритму у стосунках із сусідами, руху до реальної паритетності та партнерства. Реальністю лишається жорстка дихотомія: або диктат і підпорядкування, або протиборство»¹¹⁵. У баченні С. Кульчицького, «для Путіна ідеалом є державний устрій дореволюційної Росії. Одночасно він хоче зробити Російську Федерацію максимально наближеною до кордонів колишньої імперії, оскільки не розуміє, що часи імперії залишилися в минулому»¹¹⁶.

За даними Центру Разумкова (серпень 2015 р.) переважна більшість мешканців України (71%) вбачали в Росії державу-агресора, сторону конфлікту на сході України, причому кожен другий (50,4%) вважав цю війну з боку РФ загарбницькою. Як боротьбу між Росією і США за сфери впливу подій на Донбасі її розцінювали 25,9% українців, як громадянський конфлікт між проукраїнськи і проросійськи налаштованими мешканцями України – 13,6%. Діаметрально протилежну картину сформували у свідомості мешканців Росії російські ЗМІ. За результатами дослідження Левада-центру (липень 2015 р.)

---

¹¹⁴ Бушанський В. Критичний аналіз російських політико-історичних уявлень // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 244-250.

¹¹⁵ Горелов М. Українська доктрина Росії доби незалежності // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Вип. 4. – С. 67-69.

¹¹⁶ Кульчицький С. Висока хвороба // День. – 2016. – 27 січня.

45% росіян вважали ситуацію на Донбасі результатом втручання Заходу. 27% розглядали її як наслідок націоналістичної політики керівництва України, 15% – як протест населення Східної України проти «пост-майданної» влади в Києві і лише 4% – як результат втручання Росії.

Під впливом війни відбулися вражаючі зміни у ставленні українців до росіян і росіян до українців. За період з квітня 2014 р. по травень 2015 р. частина респондентів, що ставляться до росіян позитивно, зменшилася з 45 до 29%. Число росіян, позитивно налаштованих до України, в січні 2014 р. становило 66%, а в січні 2015 р. – лише 24%¹¹⁷. У такому контексті не може не дивувати нереалістичність і певна інфантильність позиції правлячих політичних сил Росії в «українському питанні». І сьогодні для світу так і лишається незрозумілими, констатує О. Білококос, як В. Путін, який витратив 50 млрд доларів на проведення зимової олімпіади в Сочі і показав ніби цивілізовану Росію, фактично зразу ж зруйнував усе окупацією Криму¹¹⁸. У баченні М. Рябчука причини таких метаморфоз – у схильності Росії до архаїки – на протилежність налаштованості України на використання модерних, конструктивістських термінів, Росія ж вперто тяжіє до анахронічних категорій «грунту і крові», православної віри і «традиційних» цінностей. Путінські ідеологи свідомо ігнорують громадянський характер української нації, накидаючи, натомість, на неї й на цілий світ архаїчну етнокультурну матрицю, яка забезпечує й легітимізує існування фікційного «русского мира»¹¹⁹.

Позиція президента великої держави з ядерним потенціалом вражає кричущою некомпетентністю. У його баченні Україна – це «навіть не держава». Він нарахував в Україні 17 мільйонів росіян (перепис 2001 р. зафіксував 8,33 млн.), а в Криму – 90% (за тим же переписом 58,5%). До складу Новоросії, частини якої, за його твердженням, «не входили до складу України за царських часів», а були, мовляв, передані в Україну у 20-х рр. російським урядом, він відніс навіть Харків. Але ж якщо не сам В. Путін, то його спічрайтери мали б знати, що «за царських часів» ніякої України як адміністративного чи державного утворення взагалі не існувало, а в Харкові (адміністративному центрі Слобожанщини) радянську владу у форматі Української Народної Республіки було проголошено в грудні 1917 р. До речі, радянський уряд до 20-х рр. двічі офіційно визнавав УНР з

¹¹⁷ Пашков М. Російсько-український конфлікт: фактор відчуження. – С. 23.

¹¹⁸ Білококос О. 2018-й... // Дзеркало тижня. – 2016. – 6 лютого.

¹¹⁹ Рябчук М. Російський вимір «української кризи» // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 124.

центром у Харкові – у «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» (грудень 1917 р.) і у тексті «Брестського мирного договору РСФРР з Центральними державами» (березень 1918 р.). Межі УСРР були зафіксовані у затвердженому 10 березня 1919 р. раднаркомом України «Договорі про кордони з РСФРР».

Зрозуміти сенс таких викривлень не так вже і складно, якщо згадати постановку українсько-російської проблеми у статті російського філософа Г. Федотова «Чи існуватиме Росія?» У 20-х роках минулого століття він пророче зауважив, що саме буття Росії залежить «від правильного вирішення українського питання». Цю «правильність» філософ вбачав у тому, щоб «не лише утримати Україну в тілі Росії, а й умістити українську культуру в російську», стверджувати українську самосвідомість «як особливу форму російської самосвідомості»¹²⁰. У руслі цих ідей «українська проблема» викладалася у пропагандистських опусах, що масово почали з'являтися після 2009 р. – М. Калашнікова «Незалежна Україна. Крах проекту», Г. Савицького – «Поле бою – Україна. Зламаний тризуб», О. Севера «Російсько-українські війни» та ін.

Ідеологи Росії чекали лише слушної нагоди, щоб у конструйований ними образ «ворога» (зазвичай пов'язуваний із «Заходом» або США) вписати Україну. Початок 2014 р. став рубежем, за яким апробована вже система міфів була однозначно спрямована в бік України. Свідченням цього може бути розроблений Радою безпеки РФ у січні-лютому 2014 р. промовистий документ під назвою «Про кризу в Україні». У ньому йшлося про нібито спричинену багаторічною діяльністю США та ЄС дестабілізацію ситуації в Україні як «повне банкрутство так званої української державності». Звичні мантри про те, що Росія «не може пасивно спостерігати за стражданнями співвітчизників», супроводилися недвозначними заявами: «тільки повне входження території російських областей, а саме: Криму, Луганської, Донецької, Запорізької, Дніпропетровської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Київської, Херсонської, Миколаївської, Одеської в РФ може гарантувати мир, безпеку та процвітання їх населенню, а також надійний захист інтересів Росії»¹²¹. «Злоякісним нарцисизмом» вдало охарактеризував російський аналітик А. Безсмертний-Анзіміров ідеологію «кримнашизму» у путінській інтерпретації. «Злоякісний нарцисизм ніколи ні перед ким не винен. Але перед ним завжди винен увесь світ». У його баченні «крим-

¹²⁰ Федотов Г.П. Лицо России. – Т. 1. – М., 1988. – С. 290-291.

¹²¹ Розвідка США недооцінила плани Путіна щодо України // Дзеркало тижня. – 2014. – 28 лютого – 7 березня.

нашизм» – ознака моральної й фізичної дегенерації нації, її звиродіння, повної відсутності особистої й національної гідності. Вічно уражене національне самолюбство породжує таке ж вічне «правочакання» – прикметну рису російської самосвідомості¹²².

Характерні риси імперськості у політиці РФ – це насамперед полегшений підхід до проблеми кордонів, намагання маніпулювати інтересами етнічних груп, представлення реалізації відверто експансіоністських задумів як виконання певної цивілізаторської місії. Постійне прагнення до територіального розширення змушує не рахуватися з ризиками міжнародних ускладнень, санкцій, втратою іміджевого авторитету. Анексія Криму показала, що владні структури РФ нездатні співвідносити територіальний вииграш з неминучими міжнародними ускладненнями, незворотним погіршенням відносин з Україною, імовірними деструктивними процесами у власній центр-периферійній динаміці. Якими втратами обернеться така недалекоглядність, покаже час.

Як вважає О. Майборода, ностальгічна пам'ять російської імперської системи, що базується на апології візантинізму й претензійній теорії «Москви – третього Риму», є історично запізнілою і не відповідає принципам, за якими функціонує сучасна міжнародна система. За критеріями практичної раціональності вона уявляється безглуздою. Зрештою нинішні претензії Росії на відновлення себе як регулятивного центру у пострадянському просторі «можна було б вважати наївною семіотичною забавою заради задоволення своєї пихи, якби не руйнівні наслідки її дій для простору міжнародної системи». У цивілізаційному відношенні вона означає тяжіння до язичницької ідеї монотеїзму – «з війною усіх проти всіх». «Дії, які чиняться всупереч міжнародному праву, можуть збільшувати ентропію у системі». З погляду здорового глузду стратегія РФ в «українському питанні» уявляється меншою мірою дивною: економічного виграшу від анексії Криму і кількох районів Донбасу чекати було нереалістично, а набуття додаткового людського резерву як «гарматного м'яса» втратило сенс після завершення територіального розподілу світу. За таких умов «раціональність дій кремлівського керівництва можна визнати тільки з позицій політичної семіотики – подати світові знак про нібито ключове місце Росії у міжнародній ієрархії»¹²³.

---

¹²² Безсмертний-Анзіміров А. Феномен «кримнашизму» // День. – 2016. – 29-30 січня.

¹²³ Майборода О. Ностальгічна пам'ять російської імперської системи: історичне запізнення // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 13-24.

Внаслідок небажання росіян визнавати українців за окрему національність і представлення останніх у вигляді регіонального чи діалектного різновиду російського народу, зазначає М. Рябчук, «український національний проект неминуче мусив розвинутися як проект емансипаційний і, у певному сенсі, антиросійський (антиімперський). У пошуку достатньою мірою модерних символічних ресурсів «українські націотворці мусили стати західниками». Звідси закладена у фундамент національного проекту прихильність до ліберальної демократії. Однак, ставши «лібералами мимоволі», ліберальні націоналісти розглядали власне «дискурсивне іншування» радше як ідеальну мету, ніж як керівництво до реальних дій на ґрунті відданості громадянським, республіканським та ліберально-демократичним цінностям. Реальний образ «європейської нації» лишився негромадянським, у найкращому разі амбівалентним. Як наслідок, українські ліберали опинилися між молотом і ковадлом. У суспільній свідомості вони не змогли ні ефективно дистанціюватися від націонал-радикалів, ні привабити на свій бік потенційних союзників з-поміж поміркованих русофонів. Саме слабкість українського ліберального націоналізму й привела зрештою до загрозливої для всього суспільства етнополітичної радикалізації¹²⁴.

Спостереження М. Рябчука точне, хоч і не вичерпує усієї складності проблем, спровокованих реваншистською за своїм змістом стратегією РФ в «українському питанні». За констатацією С. Кульчицького, внаслідок тривалого перебування в дореволюційній і радянській імперіях в Україні сформувалися чотири різні за мовою і ментальністю громади – україномовні українці, російськомовні українці, українські росіяни і «всі інші». Розрахунок російських аполетів «русского мира» спрямовувався на те, щоб завоювати прихильність українських росіян і російськомовних українців, які разом становлять майже половину населення (за критерієм поширеності російської мови)¹²⁵. Фахівці-етнополітологи станом на 2012 рік зафіксували формування в Україні фактично двох націй, які умовно назвали проєвропейською українською і (нео)радянською проросійською. Уже тоді як можливий варіант розвитку подій розглядалася альтернатива: «чи добровільно віддати частину території, чи йти на силове придушення підтриманого ззовні збройного сепаратизму»¹²⁶.

---

¹²⁴ *Рябчук М.* Ліберальний націоналізм: *contradictio in adiecto?* // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 4-5. – С. 94-112.

¹²⁵ *Кульчицький С.* Закономірності формування української політичної нації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 23. – К., 2015. – С. 23.

¹²⁶ Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2012. – С. 574, 578.

Всього лиш півтора року виявилось достатньо, щоб цей негативний сценарій матеріалізувався в Криму й на Донбасі.

Станом на вересень 2014 р. путінський режим вже витратив на пропаганду понад 3 млрд доларів¹²⁷. Інформаційна війна у його поточних витратах співставна з вартістю воєнної «допомоги» сепаратистам. Приміром, за «об'єктивне висвітлення» захоплення Криму нагороди дістали понад 300 працівників ЗМІ. Організатори міжнародної конференції, присвяченої пам'яті жертв нацистських злочинів (жовтень 2014 р.) були шоковані паралелями між злочинами нацистських підрозділів СС часів Другої світової війни та діями української армії у війні проти сепаратистів і відмовилися підписати резолюцію, підготовлену російською стороною. Як справедливо зауважує Т. Снайдер, «російська пропаганда працює не тільки проти України – вона працює і проти світу»¹²⁸.

У світлі сказаного зрозуміло, чому метафора «нова холодна війна», пущена в обіг відомим англійським журналістом Е. Лукасом ще у 2009 р. у книзі «Нова холодна війна. Як кремль загрожує Заходу і Росії», виявилася «затребуваною» саме у контексті гібридної війни на Донбасі. Тим часом, як і всяка метафора, вона більшою мірою відбиває видимість, ніж справжню сутність. Адже у «холодній війні», яка у 70–80-х рр. минулого століття стала формою протистояння двох суспільних систем, у своєрідному двобої змагалися ідеали і цінності, а у нинішній гібридній війні домінує боротьба інтересів. Росія сьогодні не може претендувати на роль одного з двох світових полюсів (хоч і прагне цього), у кращому випадку її зусилля здатні лише забезпечити бодай якусь перспективу путінському режиму. Як вважає С. Немирич, нинішня криза міжнародної безпеки має принципово іншу природу, ніж холодна війна. Російська політика значно більше передбачувана у своїх деталях, ніж політика СРСР у 70–80-х рр., а тому й сучасна ситуація значно менш структурована й визначена. Відносинами Захід-РФ світовий порядок нині далеко не вичерпується. І взагалі нинішній конфлікт настільки специфічний, що не може бути повністю пояснений у межах історичних аналогій. А тому й ціна помилок в оцінці ситуації радикально вища, ніж це було 30 років тому.

Припущення С. Немирича про вже сформовану «нову норму» міжнародної політики, безумовно, заслуговує на увагу. Не можна не бачити того, що глибока дестабілізація світового порядку відчиняє

---

¹²⁷ Путинская пропаганда стоила РФ 9 млрд долларов. – Режим доступу: <http://rus.newsru.ua/world>.

¹²⁸ Безз Т. Українці і росіяни під прицілом російської пропаганди // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 150-163.

вікно можливостей для задоволення історичних амбіцій регіональних держав, розмиває відмінності між зовнішніми й внутрішніми загрозами. Водночас специфіка гібридної війни здатна створювати оманливе відчуття миру, і це один з головних інструментів руйнування наявних суспільних інститутів. Ступінь непередбачуваності безпекового становища навколо України зріс на порядок, і за цих умов уперте дотримання старих, «перевірених» стратегій може посилювати небезпеку¹²⁹.

Як зазначають автори аналітичної доповіді «Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою», в інформаційному просторі, створюваному російськими ЗМІ, поширюються три міфологеми, покликані підживлювати сепаратизм: 1) всі етнічні росіяни РФ є співвітчизниками РФ; 2) Донбас має право на відокремлення від України і власну державність, тому Донецька і Луганська області не повинні перебувати у складі України; 3) українська влада є антиукраїнською, бо воює з власним народом. «Сформований у такий спосіб репресивний дискурс спрямований на дискредитацію України на міжнародній арені, насадження негативних стереотипів у сприйнятті українців як нації війни і занепаду, деградації, перманентних, неузгоджуваних між собою ідентифікаційних суперечностей, несумісних із демократичними цінностями». Педальюючи ідею «розділеного народу», РФ позиціонує себе як силу, покликану врятувати українців від «національної катастрофи». На жаль, констатують автори доповіді, Донбас «став активним споживачем політичного обману»¹³⁰.

Дискусія щодо того, «недоукраїнськість» чи «залишкова радянськість» є домінантною в регіональній ідентичності Донбасу, виявила суттєву перевагу прибічників другої позиції. Реалії гібридної війни однак, засвідчили, що радянська символіка у невизнаних «республіках» є радше ширмою, яка маскує приземлені меркантильні інтереси місцевих еліт. Війна стала для них зверхвигідним бізнесом, цим насамперед пояснюється їхня неготовність до пошуку будь-яких компромісів і подиву гідне ігнорування іміджевих втрат, не в останню чергу пов'язаних із розпалюванням ксенофобських настроїв. Німецька дослідниця К. Ціммер уважно дослідила специфіку ідентичності Донбасу у праці «У полоні минулої слави. Самоідентифікація й самосимволізація в Донбасі». Праця містить наголос

¹²⁹ *Немирич С.* Гібридна холодна війна // Дзеркало тижня. – 2016. – 22 жовтня.

¹³⁰ *Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою: аналітична доповідь.* – К., 2015. – С. 85-96, 185.

на двох ключових рисах місцевого самосприйняття – уявленні про унікальність Донбасу і його особливий ролі та пріоритеті саме регіональної ідентичності (репрезентованої не в етнічних, а в соціально-економічних термінах) серед інших критеріїв самоідентифікації. Порівнюючи останні з відповідними критеріями німецького Руру та південного сходу Великобританії, К. Ціммер недвозначно наголошувала: той «полон минулої слави», в якому опинилася більшість мешканців краю, створює додаткові ризики гальмування розвитку регіону та посилює кризовий стан¹³¹. Риси «залишкової радянськості» у мешканців Донбасу фіксує О. Кривицька. За висловленим нею припущенням, «її носії – це люди з такими атрибутами імперської свідомості радянського зразка, як нетерпимість до всього національного (яке завжди подавалось як націоналістичне); як манія державної величі; як ворожа налаштованість до Заходу. Звідси звичка дивитися як на «чужих» на всіх носіїв української національної ідентичності¹³².

У контексті сучасних неврозів і страхів, які породжуються нестабільністю і розбалансованістю звичних основ суспільного життя, поняття «криза», що раніше сприймалося як метафора, «набуло статусу основоположної світоглядної категорії і стало одним із ключових концептів соціогуманітаристики». Наука навчилася аналізувати фази кризи, прогнозувати її наслідки. Але проблемне поле цієї категорії належним чином не визначене – насамперед тому, що відсутнє уявлення про «нормальність», з якою має порівнюватися кризовий стан¹³³. Очевидно, що кризова ситуація, яка склалася в Україні потребує ґрунтовного порівняльного психологічного дослідження. Тут дуже доречним може стати інтроспекція (*introspectare*) – метод, що дозволяє дивитися всередину, шукати власні почуття, плекати роздуми. У баченні А.Киридон, людська пам'ять влаштована подібно до гіпертексту; вона лінійна, фрагментарна і довільна у виборі «асоціацій», мозаїк пам'яттєвих гетеротопій, чинника випадковості¹³⁴. Рефлексії й самоаналіз, з одного боку, і рецепції, з другого, дають змогу подивитися на інтроспекцію як метод пошуків власних

---

¹³¹ Zimmer K. Trapped in past glory. Self-identification and self-symbolisation in the Donbas // Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: the Donbas in Transition. – London–New-York, 2007. – P. 97-121.

¹³² Кривицька О. Історична пам'ять як маркер полярності ціннісних орієнтацій українського суспільства // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 2. – С. 80.

¹³³ Нагорна Л. Ідентифікаційні кризи як стимулятори насильства й свідомісних стереотипів. – С. 84-85.

¹³⁴ Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. – К., 2016. – С. 5-8.

почуттів, роздумів, асоціацій, а головне – власного бачення «взаємоневизнання» й тривожної невизначеності.

Вибір долі поки що простежується в напрямі наростання підвищеної конфліктності, нових зсувів у колективній свідомості суспільства. Колективна ідентичність у будь-якому її вимірі – територіальному, мовному, конфесійному – розмивається до такої міри, що стає беззмістовною метафорою. Дедалі частіше говорять про «неврози невизнання», «соціальний аутизм», навіть про «некрофілію культури». Українцям, констатує Є. Головаха, органічно притаманний ізоляціонізм. В Європі головна цінність – толерантність – терпиме ставлення до позиції опонента і намагання знайти консенсус, тобто рішення, яке не утискає жодну сторону. У нас такої цінності ще не сформовано. Замість того, щоб консолідуватися, ми відмежуємося один від одного. Але будь-який ригоризм є проявом обмеженості мислення, коли шукають не спосіб вирішення проблеми, а винного. Це глухий кут. Крім регіональних та ідеологічних розколів, в Україні існує традиційний розкол між владою, яка намагається узурпувати всі повноваження, й ображеною опозицією. Треба знайти консенсус, який полягатиме не в наклеюванні ярликів – «зрада» чи «перемога», а у відбитті інтересів значних прошарків населення». У разі утисків цих інтересів матимемо поглиблення конфлікту. Якщо ділити суспільство на патріотів, ворогів і «п'яту колону», є загроза стати другою Росією – навіть «з позицій патріотизму, вишиванок і крашанок у руках»¹³⁵.

Соціальні потрясіння й кризи, ціннісна невизначеність, констатує Ю. Шайгородський, спонукують суспільну свідомість до певних спрощень. У ролі пояснювальних моделей за таких умов виступають міфи. Закладена у фундамент будь-якого міфу сукупність символів, хоч і не наближає до раціональних пояснень дійсності, створює привабливу для маси систему ілюзій, надаючи продукованим образам видимості несуперечливої аксіоматичності. Тому можливість знищити міф – це міф. Руйнування одного міфу неминуче призводить до створення нового. Деміфологізація призводить до ціннісних зсувів. Свідомість перебуває у стані, який Л. Фестінгер назвав «когнітивним дисонансом»¹³⁶. Користуючись тим, що у критичні моменти людського життя раціоналізм виявляється ослабленим, завдяки міфологічним концепціям здійснюється стрімке «чарівне» вирішення складних проблем. Таким «чарівним» рішенням і виявляється соціально-

¹³⁵ Головаха Є. Як правильно протидіяти // День. – 2015. – 22 жовтня.

¹³⁶ Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах. – К., 2013. – С. 239.

політичний міф, штучно сконструйований та цілеспрямовано вживлений у свідомість мас¹³⁷.

Маніпулювання свідомістю соціуму – це складова когнітивних війн та частина технології влади, спрямованої на програмування думок і уявлень людей. Проте, жертвою маніпуляції людина може стати лише в тому випадку, якщо вона виступає як її співавтор, співучасник. Тільки якщо людина під впливом отриманих сигналів або відомостей змінює свої переконання, думки, настрої, цілі і починає діяти за новою програмою – маніпуляція відбулася. «Маніпуляція – це не насильство, а спокуса. Одна з головних ознак того, що в якийсь момент здійснюється програма маніпуляції свідомістю, полягає у тому, що люди раптом перестають слухати розумні доводи – вони наче бажають бути обдуреними»¹³⁸.

В умовах гібридної війни відбувається протиставлення раціонального та ірраціонального бачення світу, своєрідне «змагання» негативних і позитивних міфів на теренах суспільної свідомості. Маніпулятивні технології у цьому протиставленні набувають все більш витонченого й високотехнологічного характеру. Будь-який міф відкриває перед людиною нові можливості самоідентифікації, водночас розширюючи діапазон викривлених трактувань сутності соціальних, політичних та інших процесів. Цим успішно користуються маніпулятори суспільною свідомістю.

Міфи, які виникають у дезорієнтованому, поляризованому соціумі, несуть у собі потужний заряд деструкції, що на матеріалі Донбасу переконливо показала О. Тараненко. Донецьк перетворився на місто-міф, причому відстань від «вугільно-трояндового» міста-мільйонера й особливого шахтарського характеру до кримінального центру «беспредела» й бандитської «столиці» було пройдено напрочуд швидко. Відповіддю на заклики «обтягнути весь Донбас колючим дротом» стали компенсаторні скіфо-сарматські аналогії і ностальгія за «світом, який ми втратили». Створення міфів є природною потребою, вважає авторка, але будь-які міфи поглиблюються поляризацією по лінії «свої – чужі», породжують вигідні комусь ідеологеми. «Допоки живемо віртуальним життям вигаданих кимось за нас міфів, невпинно спливає реальний час нашого неповторного життя»¹³⁹.

Сьогодні надзвичайно важливо шукати прийнятні методи діагностики й терапії конфліктності, які норвезький філософ Й. Галтунг вкладав у формулу «трансцедентного підходу» до творення підвалин

¹³⁷ Гойман О.О. Маніпулювання масовою свідомістю в умовах сучасної гібридної війни // Грані. – 2015. – № 1. – С. 50-56.

¹³⁸ Е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право. – К., 2007.

¹³⁹ Тараненко О. Донецьк без мітів // Критика. – 2006. – Ч. 9. – С. 33-34.

«позитивного миру»¹⁴⁰. У цій складній роботі неможливо обійтися без розуміння стратегічної функції моделювання образів «своїх» і «чужих», а також відповідних брендів і символів. Формування іміджу України має відбуватися шляхом знаходження консолідаційних маркерів, прищеплення громадянам поваги до державних інститутів і символів. Основним меседжем щодо розвитку і просування іміджу України є засвоєння європейських цінностей та усвідомлення того, що успішна реалізація прагнення інтеграції до європейського простору потребує істотних змін у ідентичності, ментальності та самосвідомості українців, чіткого розуміння власних стратегічних глобальних та регіональних перспектив.

---

4. Транскордоння в євроінтеграційних координатах

Характерною рисою сучасного розвитку країн Європи і світу є активізація інтеграційних процесів. Їх потужний вплив відчувають всі без винятку, навіть ті, які не входять до інтеграційних об'єднань. Україна неухильно демонструє бажання утвердитися на міжнародній арені в якості повноправного учасника євроінтеграційних практик; європейський поступ був і залишається головним пріоритетом зовнішньої політики нашої держави. Адже європейська інтеграція – це шлях до модернізації економіки та виходу на європейський ринок, запорука стабільності політичної системи, розвитку культури демократії, поваги до прав людини, зміцнення національної безпеки. Наближення Європейського Союзу до українських кордонів об'єктивно підвищує вплив європейської спільноти на Україну, сприяє запровадженню європейських норм та стандартів, проведенню реформ, становленню інноваційних моделей економічного та політичного розвитку. Сучасна європейська реальність, за висловом У.Бека, характеризується гібридними формами «нової, але не прив'язаної до означеної політичними, етнічними і традиційними культурними кордонами території»¹⁴¹. Процес її формування тісно пов'язаний із утвердженням регіоналізму, впровадженням процесів регіоналізації простору та посиленням рівня європейської інтеграції.

Інтеграційні настрої в Європі мали своїм початковим підґрунтям ідею європеїзму, базовану на міфах про цивілізаційну перевагу західноєвропейських народів, успадковану від античності і закріплену

---

¹⁴⁰ *Galtung J.* Religion and peace: some reflections. – New Jersey, 1986.

¹⁴¹ *Beck U.* Power in the global age. A new global political economy. – P. 197.

в практиках Ренесансу, Реформації, Просвітництва. Але усвідомлення того, що досвід відновлення Священної Римської імперії виявився далеко не в усьому позитивним, змушував шукати й інші інтеграційні опори. Однією з них стала ідея «Панєвропи», активно розроблювана у 20–30-х рр. Р. Куденхове-Калергі, А. Бріаном та ін. У післявоєнному контексті на зміну їй прийшла ідея федералізму у трьох відмінних варіантах. «Порційний федералізм» (*federalism by installment*) Ж. Монне базувався на ідеях економічної інтеграції, здійснюваної поступово. У 1980-х рр. його потіснили радикальний федералізм А. Спінеллі з акцентом на політичній інтеграції та персоналістський федералізм Р.Арона, У. Мунье та Д. Ропса. У сукупності вони започаткували неофедералістський підхід. Паралельно пошук інтеграційних проєктів вівся в економічному руслі. Теоретичний фундамент під відповідну стратегію почали підводити ще в кінці 30-х рр. німецькі економісти; ішлося про довгостроковий інтеграційний проєкт під вивіскою «економічного співтовариства». Але можливості для його реалізації виникли лише після розгрому Третього Рейху, у контексті реалізації «плану Маршалла». Допомога США у відновленні економічного потенціалу Європи призначалася і Радянському Союзу, але СРСР від неї відмовився, оскільки мав свої плани щодо країн Центрально-Східної Європи. Тому «план Маршалла» став чинником європейського розколу.

Починаючи з 1951 р. поступово вимальовуються контури «Європейського дому» – від підписання Договору про створення європейського об'єднання вугілля і сталі до Маастріхтської угоди 1992 р. минуло чотири десятиліття. Протягом усього цього часу концепція і практика інтеграційного будівництва ЄС виходили з трьох основоположних принципів: «інтеграція – засіб, а не мета», «інтеграція потребує поступовості», «інтеграції потрібен адекватний механізм». Переважна більшість концепцій базувалася на твердженні, що європейська інтеграція є якісно новим явищем порівняно з усіма попередніми видами взаємодії національних держав – міжурядовим співробітництвом, конфедерацією і федерацією¹⁴².

Створювана відповідно до цих концептуальних настанов принципово нова система європейського права була підпорядкована завданню поетапного переходу від наднаціональних утворень до Європи регіонів. Спеціальна міжурядова організація – Рада Європи, заснована ще у 1949 р., виконувала роль своєї «школи демократії». Її основні завдання – боротьба за права людини, зміцнення плюралістичної демократії, охорони довкілля тощо. Одне з пріоритетних напрямків вкладається у формулу «європеїзації Центральної

¹⁴² Haas E.B. Beyond the nation-state. – Stanford, 1964. – P. 25.

та Східної Європи». Не всі погоджуються з тим, що термін «європеїзація» у даному випадку найкращий; у ньому вбачаються ознаки євроцентризму чи «колоніальної сили». Хоч багато хто гадає, що термін «ЄС-ізація» був би адекватнішим для позначення впливу ЄС на країни Центрально-Східної Європи, він поки що не приживається¹⁴³.

Теоретичний фундамент європейської інтеграції забезпечує концепція «Європи регіонів». Авторство терміна належить швейцарському письменнику та громадському діячеві Д. де Ружмону, який виступав за децентралізацію функцій управління в масштабах Європи. Розвиваючи регіональний підхід, він звертав увагу на гнучкість та рухливість кордонів, жорсткість яких поступово долається. Джерело сили майбутніх єврорегіонів відшукувалося саме в їх здатності до тісної взаємодії та комунікації. Перехід від нації до регіонів, твердив Д. де Ружмон, стане «найбільшим феноменом ХХ століття»¹⁴⁴.

З метою посилення ролі регіонів в інтеграційних процесах у 1975 р. був створений Європейський фонд регіонального розвитку. Асамблея регіонів Європи, яка діє з 1985 р., на кінець століття об'єднувала 300 територіальних общин з населенням близько 400 млн чоловік. В основі прийнятої нею «Декларації про регіоналізм» – принципи концентрації капіталу, спільного фінансування цільових програм, пріоритет прав особи перед правами спільноти. Одним із головних був визначений принцип субсидіарності – передачі конкретних управлінських рішень на найближчий до людини рівень. Він фактично переорієнтував вирішення соціальних проблем на рівень регіональних компетенцій. Регіони визнавались суб'єктами політики ЄС і мали право самостійного виходу на міжнародну арену. Бюджетна політика формувалася «знизу догори», від регіону до держави. При цьому регіони мали різні статуси, які визначали самостійно. Комітет регіонів, створений 1994 р. згідно Маастріхтських угод, був консультативним органом, що складався з представників європейських регіональних і місцевих влад. Основна увага приділялася проблемним регіонам, якими опікується Європейський фонд регіонального розвитку. З 1993 р. діяв «Фонд зближення», призначенням якого було обслуговування транспортної структури й довкілля в Ірландії, Греції, Португалії та Іспанії.

З другої половини 2011 р. Європейський Союз переживає не кращі часи – поглиблюється й розширюється фінансова криза, але далеко не всі держави готові у зв'язку з нею проводити заходи

¹⁴³ Європеїзація Центральної та Східної Європи. – К., 2010. – С. 5-7.

¹⁴⁴ *Rougemont de D. Vers une federation des regions. Naissance de l'Europe des regions.* – Genève, 1968. – P. 35.

жорсткої економії. Існують непереборні інституційні й політичні відмінності між федеральним ядром і країнами, які відмовляються від входження у зону євро. Як зазначав Ф. Хайсбург на сторінках газети «Le Monde», «ті, хто у 1980-х роках уважно стежив за занепадом, а далі за розпадом радянської імперії, не можуть не провести деяких різючих аналогій з нинішньою ситуацією в Європейському Союзі. В обох випадках ми спостерігаємо втрату економічної життєздатності й ерозію економічного зростання, незважаючи на всі відмінності цих двох систем»¹⁴⁵. Доволі точно роль ЄС та його перспективи ще у 2003 р. визначив Т.Снайдер. Європейський Союз, зазначав він, привабливий не через його спільний доробок (*acquis communautaire*), а завдяки запропонованому ним способу життя (*savoir-faire*). Саме тому він був переконаний: значимість цього привабливого ідеалу для українців лише зростатиме»¹⁴⁶.

Незалежно від того, як надалі складатиметься доля Європейського співтовариства, можна впевнено говорити про те, що його внесок у структуру сучасного світу і у пошук нових інтеграційних форм ні з чим не співставний. Адже саме на ґрунті ЄС виникли й утвердилися нові форми інтеграції і нові моделі переміщення товарів, послуг, капіталів і людей. Саме тут з'явилися транскордонні регіони – приграничні території економічного, культурного, транспортного, екологічного співробітництва, які на великій території від Італії до Нідерландів втілювали в життя тисячолітній досвід «вільних міст». І хоч правові форми транскордонного співробітництва не є усталеними й належним чином унормованими, варіюючись від «спільної угоди про партнерство» до «співтовариства з правами юридичної особи», не можна не бачити того, що на наших очах народилася ефективна форма співпраці «через кордони». Транскордонні регіони репрезентуються в якості «добудови» нових індикаторів економічного розвитку. Їх кордони обумовлюються сучасними практиками регіоналізму, а виникнення пов'язано із усвідомленням регіональних еліт своїх економічних та політичних інтересів. «Відмовляючись від перспектив росту по «соціальних сходках» в межах централізованої держави, еліти прикордонних регіонів переорієнтовуються на проекти транснаціонального масштабу. Транскордонний регіон в цьому сенсі проявляється як політичний проект»¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Чи повторить ЄС долю СРСР // День. – 2011. – 15 листопада.

¹⁴⁶ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569–1999. – С. 366.

¹⁴⁷ Коч С.В. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії. – Одеса, 2019. – С. 39.

Транскордонний регіоналізм – принципово нове явище сучасності, доволі ефективна спроба формування внутрішньої регіональної політики за рахунок зовнішнього співробітництва. Зазвичай його визначають як просторово інтегровану форму взаємодії, що намагається поза державними кордонами сформуванати відчуття пов'язаності, взаємозалежності й спільних інтересів територій. Це також своєрідна «субнаціональна дипломатія» – як реакція на кардинальні зміни в сучасному світі, адже очевидно, що національні держави не мають механізмів розв'язання глобальних проблем. Регіони у дискурсі транскордонної регіоналізації прийнято визначати як більш пріоритетні просторові конструкції, ніж держави¹⁴⁸.

Визначення, дане транскордонному регіону ще в 70-х рр. минулого століття Д. де Ружмонном, уже значною мірою застаріло. Акцент у ньому був зроблений на єдності потенційного регіону «з точки зору географії, історії, екології, етнічних груп, економічних можливостей», якій стоять на заваді державні суверенітети. На практиці, однак, виявилось, що на рівнях транскордонного співробітництва позначається не так гальмівний вплив суверенітетів держав, розташованих обабіч кордонів, як сформована історично нерівність економічних можливостей. Більш сучасно виглядає трактування транскордонного регіону як контактного простору, розділеного суверенітетами сусідніх країн, що має історико-культурну спорідненість, комплекс національних, регіональних, соціальних елементів, які сприяють його взаємодії з прикордонними регіонами для збереження та розвитку свого життєвого простору¹⁴⁹. Розрізняють функціональний і територіальний типи транскордонних регіонів. Перший існує на базі трудових, коопераційних та інших зв'язків між господарськими суб'єктами; до цього типу відносяться також популярні на заході «рубіжні співтовариства» (*working communities*) і регіональні ради (*regionalrat*). Зразком територіального типу співробітництва є євро регіони.

Транскордонні об'єднання одержали назву «євро регіонів» відповідно до найменування першого такого угруповання «*Euregio*», яке виникло 1958 р. на кордоні Німеччини і Нідерландів. У червні 1971 р. була створена Асоціація європейських прикордонних регіонів (*Association of European border regions*) із секретаріатом у м. Гронау (Німеччина), яка на сьогоднішній день об'єднує близько 200 різних інститутів транскордонного співробітництва в Європі.

¹⁴⁸ Lagendijk A. Regionalization in Europe. Stories, institutions and boundaries // *Bordering space*. – Aldershot, 2005. – P. 77-91.

¹⁴⁹ Vermeynch Y. Cross-border regionalism in European integration strategies: A conceptual dimension // *Foreign Affairs*. – 2022. – Vol. 32. – № 2. – С. 16-24.

Узагальнююча дефініція поняття «єврорегіон» ще потребує своєї концептуалізації, адже пропонується багато її варіантів та модифікацій. Зазвичай єврорегіон вважається формою «європейського транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, яка оформлюється у вигляді укладання юридично чинної угоди відповідно до внутрішнього законодавства цих країн і норм міжнародного права, метою якого є координація взаємних зусиль і здійснення узгоджених заходів в різних сферах життєдіяльності для вирішення спільних питань в інтересах населення, що проживає на його території по різні сторони державного кордону»¹⁵⁰.

Завдяки наявності досвіду транскордонної взаємодії та нормативної узгодженості на рівні міжнародних конвенцій, для єврорегіонів є характерною інституалізована співпраця між суміжними національними органами влади; фактично вони представляють національний тип об'єднань або коаліцій муніципалітетів та регіонів. Організаційна структура єврорегіонів складається з ради, президентства, профільних робочих груп, секретаріату. Інституційно вони являють собою «діючі підприємства», в яких органічно поєднуються макрооб'єктивні та мікросуб'єктивні функції та процеси¹⁵¹.

Очевидно, що єврорегіони, попри всі труднощі, пов'язані з їх утворенням на пострадянських пограниччях, являють собою інноваційну форму управління регіональним розвитком, привабливу для залучення інвестицій і вже тому більш ефективну порівняно з традиційними. Її демонстраційні й навчальні ефекти не піддаються сумніву, як і здатність пропонувати принципово нові моделі в рамках теорій регіоналізму. Не випадково на Заході саме у зв'язку з транскордонними константами з'явилася концепція «винайдення» (*invention*) нових форм регіоналізму, у якій фокус уваги зосереджений на пошуку нетрадиційних форм кооперації з сусідами. Особливо важливою для налагодження дійового співробітництва є інструментальна функція єврорегіонів, яка реалізується у формуванні нових структур для врегулювання можливих територіальних спорів, етнічних конфліктів тощо. Зрештою саме єврорегіони здатні дати відповідь на принципове питання: чи є сумісними настільки, щоб співпраця виявилася продуктивною, правові системи й законодавство країн по різні боки кордону.

---

¹⁵⁰ Українсько-російське транскордонне співробітництво: сучасний стан і перспективи. – Харків, 2013. – С. 35-37.

¹⁵¹ Hughes E.C. Careers // Qualitative sociology. – 1997. – Vol. 20. – № 3. – P. 389-397.

Хоч практика транскордонного співробітництва має вже чималу історію, далеко не всі його теоретичні параметри визначені належною мірою. Змістовне наповнення цього терміна варіюється від сукупності проєктів, покликаних здійснювати спільне освоєння прилеглих одна до одної територій, до суми вже відлагоджених механізмів координації багаторівневого співробітництва в економічній, політичній, культурній сферах. Що ж до поняття «транскордонний регіон», то воно може означати: 1) територію прикордонного чи транскордонного співробітництва частин кількох держав; 2) специфічну форму такого співтовариства із власними інфраструктурними, екологічними, гуманітарними механізмами взаємодії; 3) інструмент інтеграції тієї чи іншої країни у наддержавні структури; 4) полігон для перевірки можливостей транскордонної співпраці; 5) своєрідний «парасольковий проєкт» для реалізації двосторонніх чи багатосторонніх галузевих угод тощо.

У західноєвропейській традиції прижилися три різні, хоч і не чітко розведені, терміни на означення транскордонного співробітництва. Найчастіше вживаним поняттям «*cross-border cooperation*» позначається пряме прикордонне співробітництво регіональних і місцевих властей місцевостей, розташованих обабіч кордонів. Більш широкий зміст вкладається у поняття «*interregional/transborder cooperation*» – це вже транскордонне (міжрегіональне) співробітництво, метою якого є поширення інтеграційних процесів на великі групи регіонів, причому не обов'язково пов'язаних між собою територіально. Як нейтральний і полісемантичний застосовується також термін «*transnational cooperation*» – найчастіше його вживають по відношенню до країн чи великих взаємопов'язаних територій. В українському понятійному тезаурусі домінує термін «транскордонне співробітництво» як універсальний, хоча не зайвим було б розрізнення «прикордонного» й «трансграничного» співробітництва.

Транскордонні регіони нині вже достатньою мірою усталена форма інтеграційної міждержавної взаємодії і водночас модель нового територіального, якоюсь мірою «наддержавного» рівня управління. Поява «великих регіонів» знаменує істотну зміну традиційних ролей держав. Вони, зрозуміло, лишаються ключовими фігурами на політичній сцені, але втрачають монополію як чи не єдині носії легітимації. «Центри сили» зміщуються як униз, на рівень регіонів, комун, муніципальних утворень, так і нагору і назовні, на рівень транскордонних відносин. Це тягне за собою виникнення нових форм багатопарової дипломатії, багаторівневого управління і відповідної ідентичності. Відбувається інтернаціональна легалізація політики на всіх рівнях – з появою сучасних форм взаємодії, координації й представництва. Сама політика при цьому зазнає

активної регіоналізації. Виникають нові соціальні рухи з регіоналістськими й локально орієнтованими настановами. За регіональним принципом утворюються і партійні структури. На перший погляд ці процеси є однозначно позитивними, бо супроводяться формуванням територіальних форм мережевої демократії. Але труднощі з'являються на організаційному рівні – публічне примхливо переплітається з приватним, кількість нових політичних акторів неконтрольовано зростає. Зрештою саме існування ЄС – багатопарової мережевої структури – породжує проблему узгодження дій, і песимістичних очікувань щодо її майбутнього не бракує.

Європейський Союз – принципово нова форма міждержавної інтеграції. Договором про створення ЄС 1992 р. та Шенгенськими домовленостями, що набрали чинності 1995 р. сформований єдиний економічний та політичний простір з вільним переміщенням товарів, капіталів, людей та інформації. М. Кастельс вважає, що в особі ЄС світове співтовариство дістало не просто економічний блок держав, а принципово нову форму державного устрою – мережеву державу з єдиною економікою¹⁵². Це визначення не бездоганне. Далеко не всі аналітики вбачають ЄС життєздатною, стабільною структурою. На думку У. Бека, «обидві моделі – і федерація держав, і федеративної наддержави – під різними кутами описують гру з нульовою силою. Або одна-єдина держава Європа (федералізм), і тоді немає ніяких окремих національних держав. Або окремі національні держави, що по-старому відправляють владу, і тоді немає ніякої Європи (міждержавна система). Наслідок цього – розкол ЄС. У майбутньому тільки зона євро, а не ЄС як такий – буде належати до авангарду європеїзації»¹⁵³.

Кваліфікація Європейського Союзу як наддержави чи союзу держав теж доволі умовна. Частіше його розглядають як «парадержавну суперструктуру» чи «інтеграційний союз». Але офіційно прийнятий термін «союз державно організованих народів Європи» дає змогу використовувати в дослідженнях інтеграційних процесів «теорії середнього рівня». А «консолідація» транскордонних регіонів, що доповнює процес розширення компетенцій на мезорівні, супроводиться виникненням нових каналів впливу на центри «знизу». Залучення регіонів у європейську політику веде до формування моделі багатопарової європейської системи, «третьім рівнем» якої природним чином стають регіони.

¹⁵² Castells M. The information age: economy, society and cultural. Volume 1. The rise of the network society. – Oxford, 2010. – P. XVII-XLIV.

¹⁵³ Beck U. Power in the global age. A new global political economy. – P. 102-105.

Україна приєдналася до «Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями» в липні 1993 р., і нині ця конвенція є частиною законодавства країни. У тезаурусі вітчизняної соціогуманітаристики усталилися поняття «еврорегіон», «транскордонний регіон». В Законі України про транскордонне співробітництво (червень 2004 р.) закріплене визначення еврорегіону як «організаційної форми співробітництва адміністративно-територіальних одиниць європейських держав, що здійснюється відповідно до дво- або багатосторонніх угод про транскордонне співробітництво»¹⁵⁴. На думку фахівців, еврорегіони стали специфічним територіальним інструментом реалізації принципів європейської інтеграції і водночас свідченням повернення до ідеалу «локальних суспільств», що претендують на повну самостійність»¹⁵⁵. Відносини держав у сфері транскордонного співробітництва найчастіше передаються термінами «взаємопроникнення», «взаємопереплетення інтересів», «комплексна взаємозалежність». З появою еврорегіонів змінився ракурс дослідження міграційних процесів: трансграничність стала спеціальним дослідницьким об'єктом з акцентом на вивченні взаємодії потоків людей, товарів, ідей, транскордонних мереж, взаємовпливу кордонів і елементів соціального ландшафту.

Смисл транскордонного співробітництва – зменшувати «бар'єрні функції» кордонів на користь функцій контакту. «Відкриття» кордонів – це потужний важіль взаємоузгодження політик держав, засіб збільшення ролі консультацій і спільних дій у сфері економіки, культури, екології, розширення можливостей інфраструктури обслуговування. В кінцевому рахунку це дає ефект просторового узгодження стратегій, розвитку самобутності регіонів і використання переваг розмаїття, децентралізації прийняття рішень, зміцнення демократії на місцях. У такий спосіб мінімізуються наслідки «закритості» міждержавних кордонів, впроваджуваних тоталітарними й авторитарними режимами, а відтак і штучної «маргіналізованості» певних територій. Серед пріоритетів прикордонної взаємодії в межах еврорегіонів є створення ефективного економічного простору, забезпечення прозорості кордонів в інтересах акумулювання інвестиційних ресурсів, встановлення міграційного контролю, забез-

---

¹⁵⁴ Закон України «Про транскордонне співробітництво» // Голос України. – 2004. – 22 липня.

¹⁵⁵ Рендюк Т.Г. Прикордонне та регіональне співробітництво між Україною й Румунією з питань національних меншин // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 123.

печення національної безпеки на основі створення «смуги добросусідства»¹⁵⁶.

Євро регіонам належить помітна роль у наближенні України до інтегрованого європейського простору. Виконання вимог *acquis communautaire* (правової системи ЄС) є прямим шляхом до утвердження стабільної демократії, створення конкурентоздатної ринкової економіки, формування ефективно діючих структур громадянського суспільства. Рух України до ЄС не може не бути тривалим процесом, і досвід, що набувається в регіонах транскордонного співробітництва, є справді безцінним. З появою євро регіонів новий зміст почав вкладатися в поняття політичного і культурного сусідства. Громадськими інституціями, які обґрунтовують концепції особливого виду локального сусідства (паризька «Культура», польська «Боруссія») введено в обіг поняття «відкритого регіоналізму», в рамках якого ведеться зіставлення локального й універсального, виробляються правила міжкультурного діалогу. На ньому ж, зокрема у Польщі, базуються і ностальгічні історико-культурні варіанти «сусідства» – як виразу параімперських устремлінь «повернення у свої кордони» і «верховенства» над колишніми «кресами»¹⁵⁷.

Станом на 2018 р. європейська мережа «Асоціації європейських прикордонних регіонів» (AEBR) налічує більш ніж 200 прикордонних структур. На українському прикордонні створені євро регіони «Буг», «Верхній Прут», «Дніпро», «Донбас», «Карпатський», «Слобожанщина», «Чорного моря», «Ярославна». Асоціація орієнтована на створення «партнерських мереж», об'єднання прикордонних регіонів зі схожими проблемами та інтересами. Зasadничими положеннями Асоціації є принципи субсидіарності, партнерства і рівноправності, солідарності, спільної розробки концепцій та стратегій розвитку. Проекти транскордонного співробітництва можуть мати галузеву або культурну спрямованість, в яких регіони розглядаються як «лабораторії» для тестування нових процесів регіоналізації та інтеграції. Принципи функціонування євро регіонів зумовлені формою та ступенем інституалізації транскордонних контактів, що знаходяться в залежності від регіональної влади сторін, організаційних форм територій, здатності до трансформаційних практик, глибини транскордонних зв'язків, можливостей спільного фінансування проектів¹⁵⁸.

---

¹⁵⁶ Мельников О.Г. Державне управління у сфері прикордонної безпеки в умовах європейської інтеграції України. Автореферат. – К., 2011.

¹⁵⁷ Курчевська І. Розпад післякомуністичної Європи – нові і старі сусідства національних культур // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 75-82.

¹⁵⁸ Кушніренко О.М. Рівні та форми транскордонного співробітництва // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2005. – Вип. 1. – С. 156-163.

В Україні транскордонне співробітництво характеризується наявністю проблеми суперечностей між двома різноспрямованими векторами інтеграції – європейським та пострадянським, а також із болючим питанням про можливість і ступінь їхнього суміщення¹⁵⁹. Найбільш рельєфно ці суперечності репрезентуються на українсько-російському пограниччі. Одним із факторів, які дають змогу вчасно помітити диспропорції та конфліктні протистояння на регіональному рівні є регіональна діагностика. За її допомогою можна виявити структурні деформації і недоліки у соціальному розвитку, запропонувати стратегії вироблення регіональної політики. Важливе значення у цьому контексті набуває вибудова системи індикаторів для збору та опрацювання діагностичної інформації, оцінки стану регіонів, класифікації можливих регіональних патологій та їхніх симптомів. Регіональна діагностика – надійний інструментарій для виявлення факторів формування культурних бар'єрів у прикордонному просторі, різних стереотипів і уявлень про безпосередніх сусідів, перешкод, які здатні розкитувати структуру соціальних відносин у регіонах, правових проблем регулювання регіональних взаємовідносин.

Правова база українсько-російського прикордонного співробітництва встановлена низкою законодавчих та нормативно-правових актів про загальні норми соціально-економічних відносин між Україною і Росією. Один з найважливіших – Договір про дружбу, партнерство та співробітництво, підписаний 31 травня 1997 р. президентами України та Росії. Багато уваги приділялося формуванню «розумного кордону» (*smart border*) між Україною і Росією як інструменту підвищення ефективності транскордонного співробітництва, посилення довіри між державами, гармонізації прикордонної політики, стандартів та принципів перетину кордону. Проте сучасні реалії створили глобальні перешкоди для транскордонних контактів, і не тільки для них.

Російська агресія істотно вплинула на розвиток подій в Європі і світі, примусивши політиків ЄС серйозно замислитися над перспективами Європейського Союзу і можливостями його розширення. У політичному й ідеологічному сенсі захід цілком на боці України у триваючому конфлікті. Генеральна Асамблея ООН чітко висловила свою позицію ще 27 березня 2014 р., заявивши про підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності та територіальної цілісності України в рамках її міжнародно визнаних кордонів. Цю

---

¹⁵⁹ Журженко Т. Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. – Харків, 2003. – С. 9.

резолуцію підтримали 100 держав, 58 утрималися і лише 11 проголосували проти. У спільних заявах членів «Великої сімки» неодноразово засуджувалася анексія Криму і дії РФ, спрямовані на дестабілізацію ситуації на Сході України як «неприйнятні і такі, що мають бути зупинені». Аналогічні резолюції ухвалили Парламентська асамблея ОБСЄ, Парламентська асамблея НАТО, керівні структури Європейського Союзу – Європейська Рада, Європарламент, Європейська комісія. На саміті G-20 (листопад 2014 р.) лідери США, Японії та Австралії прийняли рішення про об'єднання своїх зусиль у розв'язанні російсько-українського конфлікту¹⁶⁰.

Україна, однак, життєво зацікавлена у тому, щоб декларації про підтримку більшою мірою матеріалізувалися у конкретні справи, а головне – щоб вони супроводилися запевненнями про прийняття України до складу ЄС бодай у перспективі. На причини гальмування у цьому напрямі досить відверто проливає світло німецький політолог Ш. Мейстер. Європейський Союз переживає нині, вважає він, найбільшу з часу його створення кризу – у державах-учасницях зростають націоналістичні погляди, популістські групи дістають підтримку за допомогою антиєвропейських гасел. У середовищі німецьких еліт і в німецькому суспільстві існує чіткий консенсус в питанні про те, що сьогодні розширення ЄС неможливе. Союз переважаний недавнім розширенням, має проблеми у внутрішній інтеграції, через що багато впливових осіб кажуть: «Ми не хочемо ще однієї проблеми всередині Євросоюзу». Багато представників німецького бізнесу співпрацює з Росією, остання вправно маніпулює дискурсами, щоб створити «п'яту колону» в Німеччині. Зрештою, й імідж України у Європі дуже поганий. Українська еліта поки що не демонструє спроможність і бажання реформувати країну. Як наслідок, зростає скептицизм щодо того, чи дійсно країна має потенціал до змін. З другого боку, доводить Ш. Мейстер, українське суспільство вже зробило чимало, щоб показати свою відданість європейським нормам і принципам, і очікує від Євросоюзу солідарності в критичній ситуації. «Якщо недостатньо підтримаємо Україну, якщо вона не досягне успіху, це буде кінець ЄС як надійного зовнішньополітичного гравця, привабливого для інших держав. Україна – дійсно лакмусовий папірець для Європейського Союзу з точки зору дотримання своїх принципів, цінностей і норм – і можливості експортувати їх для стабілізації власного регіону»¹⁶¹.

---

¹⁶⁰ Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій. – С. 15-16.

¹⁶¹ Десятерик Д. Штефан Мейстер: «Я бачу великий провал російської політики в Німеччині» // День. – 2016. – 2 березня.

С. Віднянський та А. Мартинов слушно звертають увагу на те, що у соціальній психології дедалі популярнішим стає поняття «гештальт», яким позначається узагальнюючий образ суспільного процесу чи соціальної дії. Під «закриттям гештальту» розуміють «свідоме завершення якоїсь персональної або колективної дії. Органічне політичне, соціокультурне та економічне повернення України до Європи й може бути таким історичним закриттям «українського гештальту» та відкриттям нової глави вітчизняної історії»¹⁶². Головна проблема України на цьому шляху – відсутність об'єднавчої доктрини, комплексу ідей, прийнятних не лише як платформа для тривкого консенсусу у розрізі принаймні 5–10 років, але й для тимчасового компромісу. Сподіватися, що Україну об'єднають праворадикальні гасла, нереально. Так само нереальними є сподівання на те, що певне «перефарбування фасаду» дасть змогу зберегти в країні звичну систему пріоритетів і ту ієрархію влади, яка формувалася упродовж 30 років. Україна суттєво змінилася внаслідок військового протистояння, стреси такого масштабу безслідно не проходять.

Зрозуміти роль донецьких політичних та бізнесових еліт у розкручуванні сепаратизму намагається В. Головка. Перші сепаратистські акції, доводить він, напевне цілком відповідали інтересам місцевих еліт у контексті відносин з новою революційною владою. І антиолігархічні гасла, і «антидонецька риторика» в революції гідності були присутні достатньою мірою, і сепаратистські акції, якими керували маловідомі люди, спочатку здавалися контрольованими і не такими вже й небезпечними. Але місцеві еліти недооцінили ступінь готовності Росії втрутитися в український внутріполітичний конфлікт. Лівову частку провини за перетворення частини Донбасу на суцільну руїну, де жити небезпечно, а подекуди просто неможливо, В. Головка відводить місцевому олігархату. Українські фінансово-промислові групи боялися ризиків дезінтеграції України за російським сценарієм більше, ніж внутріполітичних викликів. «Так чи інакше, за умов неефективності або навіть саботажу з боку правоохоронних органів на місцях при вичікувальній позиції місцевих еліт було втрачено дорогоцінний час, коли вогнища сепаратизму можна було загасити малою кров'ю»¹⁶³.

Після триваючих збройних зіткнень ситуація різко ускладнилася, вважає Я. Грицак. Ті, хто лишився під контролем бойовиків, з

¹⁶² Віднянський С., Мартинов А. Україна в європейському просторі: суспільні уявлення, ідеї, реалії // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія. У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 2020. – С. 63.

¹⁶³ Головка В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014 гг.). – К., 2014. – С. 9–12, 65–66.

кожним днем стають все більшими сепаратистами. «Російськомовного Сходу як єдиного регіону України більше не існує. Він розколовся по лінії Дніпропетровськ–Донецьк. Одеса й Харків відчують себе ближчими до Дніпропетровська»¹⁶⁴. За цих умов неоднозначним виявився і вплив на суспільні настрої в регіоні модного козацького міфу. Як зазначають автори монографії «Донбас в етнополітичному вимірі», «на Південному Сході України неокозацький міф дав поштовх до постання низки парамілітарних організацій, що вважають себе спадкоємцями козацької минувшини. Неокозацькі формування Донбасу становлять феномен не менш суперечливий, неоднорідний та строкатий, ніж козацтво історичне. Сучасні концепти «захисту Вітчизни», «патріотизму», «захисту віри православної» тощо мають у цьому середовищі – коректніше буде говорити у множині: про середовища – безліч інтерпретацій. Під «Вітчизною» може розумітися і сучасна держава Україна, і простір СНД, і східнослов'янський простір України, Росії та Білорусії, і «земля руська» (визначення такої можуть бути відмінними і довільними), і Російська Федерація. Залежно від того, про яку з «Вітчизн» ідеться, визначається й об'єкт патріотичних почуттів і політичних лояльностей»¹⁶⁵.

У світлі сказаного не таким вже несподіваним видається висновок В. Войналовича та Н. Кочан: «Розв'язана Російською Федерацією й локалізована на території українського Донбасу неконвенційна війна проти суверенізації України знаменувала початок принципово нового етапу в розвитку регіону, коли неминучо видається зміна регіонального політичного класу та економічних відносин з їхніми кримінально-олігархічними правилами гри, а отже, і цілого суспільно-політичного контексту, включно з релігійно-церковними, етнополітичними процесами та їхнім світоглядним, ідеологічним забезпеченням. Надто багато регіональних стереотипів виявилися зруйнованими під час війни на Донбасі. Регіон вже не буде ніколи таким, яким був до війни»¹⁶⁶. Що ж до далекосяжних планів Москви на розширення «руського мира» за рахунок усєї Південної України, то вони, констатують Ф. та Г. Турченки, зазнали провалу. «Поза Донбасом місцева «п'ята колона» і заїжджі російські емісари отримали жорстку відсіч. План, який спрацював в Криму, Донецьку і Луганську, в інших обласних центрах району провалився. Здавалося б, і в Харкові, і в Дніпропетровську, і в Запоріжжі, і в Херсоні і Миколаєві, а особливо в Одесі – для зустрічі «Русской весны» все було

¹⁶⁴ Грицак Я. Порошенко теряет время. Яценюк тянет нас вниз // Режим доступу: <http://m.liga.net/news/polities>.

¹⁶⁵ Донбас в етнополітичному вимірі. – К., 2014. – С. 339.

¹⁶⁶ Войналович В., Кочан Н. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. – К., 2014. – С. 13.

ретельно підготовлене. Але населення вже зрозуміло, що «Русский мир» і проект «Новоросія» – це грандіозна провокація, яка несе війну і смерть, ворожнечу, ненависть і розруху. Люди вийшли на вулиці і стали живим заслоном перед російською агентурою і сепаратистами. І головними дійовими особами на вулицях міст південно-східної України весною 2014 р. були не міліціонери чи працівники СБУ (які, у кращому випадку, стояли осторонь), а російськомовні і україномовні демонстранти, у тому числі і об'єднані в ході самоорганізації населення різні формування самооборони»¹⁶⁷.

На тлі втоми від війни в українському соціумі дедалі популярнішою ставала ідея вступу до НАТО. За результатами соціопитування, проведеного в липні 2015 р. Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва та Центром Разумкова, якби референдум щодо вступу до НАТО відбувся найближчої неділі, «за» проголосували б 63,9% респондентів, «проти» – 28,5%. Як констатувала тодішній директор Фонду «Демократичні ініціативи» І.Бекешкіна, динаміка очевидна – в червні 2010 р. за вступ до НАТО виступали лише 24,6% громадян, у червні 2014 р. – 45,4%. Найменше прихильників вступу до НАТО на Донбасі (17-20%), але й тут зрушення у настроях відчутні – у 2010 р. проти вступу до НАТО висловлювалися там 95% громадян, зараз ця цифра знизилася приблизно до 60%. За вступ до Європейського Союзу на Донбасі виступають 51,2% респондентів, тоді як за вступ до Митного союзу з РФ, Білорусією та Казахстаном лише 17,4%¹⁶⁸.

Проте Росія не полишала спроб у тому чи іншому вигляді відродити ідею Новоросії. У Москві був створений фантомний «Комітет порятунку України» на чолі з М. Азаровим, у якому знайшлося місце і для колишнього голови міфічного «парламенту Новоросії» О. Царьова. У розпочатій «Комітетом» пропагандистській кампанії фігурують практично всі російські вимоги, включно з федералізацією. У викладі Є. Марчука далекосяжні цілі РФ мали такий вигляд: «Росія переслідує стратегічну мету: на багато років створити на території України палаючий анклав, через який шантажуватиме нашу країну, щоб вона не йшла ні до ЄС, ні до НАТО. У стратегічному сенсі Росія хоче на всіх переговорних рівнях вивести українську владу на прямий переговорний процес із ватажками так званих «ДНР» та «ЛНР», аби потім остаточно заявити, що це суто внутрішньоукраїнський конфлікт». Росія не зупинилася не лише перед уведенням на окуповані території великої кількості бойової, важкої, наступальної

---

¹⁶⁷ Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. – С. 152.

¹⁶⁸ Кривциун Д. Українці готові до НАТО. А політики? // День. – 2015. – 4 серпня.

техніки, але й перед направленням туди своєї регулярної частини, замаскувавши відповідним чином особовий склад. «За деякими даними, зараз у цьому регіоні більше танків, ніж у Німеччині й Великобританії». Російська розвідувально-аналітична машина – одна з найсильніших у світі. Окрім ядерної зброї, російська команда озброєна прогностичними технологіями, інформаційними засобами¹⁶⁹. Утім, не можна не бачити й того, що абсолютно непоступлива позиція В. Путіна в питанні Криму загнала Росію в такий глухий кут, вихід з якого може відшукуватися лише на шляхах подальшого підживлення нестабільності на Донбасі. Адже, як констатує В. Ткаченко, здача окупованої території сприймається російськими націоналістами як зрада з боку президента. Оскільки відступати йому нікуди, «він, судячи з усього, буде підтримувати певний градус напруженості і у такий спосіб відслідковувати, як буде розвиватися ситуація, і діяти відповідно до обстановки»¹⁷⁰.

«Больові точки» в українсько-російському конфлікті вдумливо аналізує колишній луганчанин В. Торба. На його переконання, оскільки конфлікт не був формалізований українською стороною як міждержавний, агресор, який розв'язав війну, має можливість виступати у ролі миротворця. За таких умов «російський кіль завжди буде коригувати курс нашої країни, під якими б прапорами не плив цей човен»¹⁷¹. Головна складність і суттєва особливість війни на Донбасі полягає у тому, що «це штучно вирощений у пробірці конфлікт, який не має ні етнічної складової, ні будь-якої іншої об'єктивної причини, окрім інтересів агресора». Тому формула мирного плану по Донбасу має базуватися не на поступках ворогу, а на використанні всього можливого потенціалу для розбудови власної країни¹⁷².

На екзистенційному вимірі конфлікту наголошують ті російські аналітики, які щиро співчують Україні і розраховують на неминучий крах вибудовуваного В. Путіним «російського проекту». На переконання Г. Кунадзе, «зла воля президента Путіна надовго, якщо не назавжди, розвела Росію з Україною». У ситуації масового воєнного психозу, що охопив Росію, вона не тільки не хоче, але й не може без великої шкоди для путінського рейтингу поступитися жодною із завойованих позицій. Путін щиро ненавидить нинішню Україну

---

¹⁶⁹ Генік М., Груба О. «Європа має розуміти, що Україна захищає її на східному фронті» // День. – 2015. – 14-15 серпня.

¹⁷⁰ Ткаченко В. «Гібридна війна»: політичні наслідки // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 68.

¹⁷¹ Торба В. Як повернути Крим і Донбас // День. – 2015. – 9 грудня.

¹⁷² Торба В. Рецепт миру // День. – 2015. – 13 жовтня.

насамперед тому, що вона являє собою екзистенційну загрозу для його режиму – гіршого за всі попередні. «Успіху перетворень в Україні путінський режим, ймовірно, не переживе. А його крах стане не лише історичною перемогою України, але й величезним благом для самої Росії». Проблема лише у тому, чи здатна Україна стати посправжньому успішною демократичною державою¹⁷³.

Станом на початок 2016 р., за висновком голови Консультаційної місії ЄС для сприяння реформі сектора цивільної безпеки в Україні К. Міжея, Україна лишалася дисфункціональною державою, яка, попри певні досягнення, ще не здійснила остаточного переходу від системи корумпованого самоуправства до верховенства права. Програма реформи державної адміністрації не просунулася за цілий рік, незважаючи на те, що Єврокомісія надала на це 90 млн євро. Робота з децентралізації та дерегламентації йшла надзвичайно повільно. «Між основними донорами та Україною ніби йде гра в «кота-мишки», коли подекуди відбувається симуляція реформ». Україна потребує, вважає К. Міжей, «зміни природи, етики і практики управління. Простіше кажучи, клептократичну державу необхідно трансформувати в чесну та професіональну»¹⁷⁴.

Зарубіжних експертів та вітчизняних соціологів не може не турбувати те, що, як доводять фахівці з Соціологічної групи «Рейтинг», патерналістські настрої в українському суспільстві дуже активні, а рівень громадянської свідомості лишається невисоким. Песимістичні настрої явно домінують – за результатами опитування, проведеного на замовлення Міжнародного республіканського інституту в листопаді 2015 р., думку про те, що Україна рухається у правильному напрямку, поділяли лише 15% опитаних. 64% респондентів були переконані, що влада недостатньо робить для перемоги на Донбасі, 80% говорили про зниження доходів та рівня життя. Водночас кількість громадян, які готові брати відповідальність за своє життя на себе, невелика; більшість (70%) виступає за відповідальність держави. Простежується двоякість у ставленні до корупції – боротьбу з нею українці називають першорядним завданням, але при цьому побутову корупцію на рівні шкіл, лікарень, дитсадків для вирішення особистих питань готові підтримувати¹⁷⁵. Але безперечно позитивним фактором є чітке усвідомлення українським суспільством, що «політика європейської інтеграції та розвиток двосторонніх відносин з Європейським союзом залишається

¹⁷³ Кунадзе Г. Лихотіття. Росія і Україна: дві долі // День. – 2015. – 3 вересня.

¹⁷⁴ Міжей К. Велосипедом – на роботу. Без належної етики послідовна еволюція держави неможлива // День. – 2016. – 19 січня.

¹⁷⁵ Розвиток громадянської свідомості – повільний // Там само.

ключовим зовнішньополітичним пріоритетом для України». Як зазначається у національній доповіді «Євроатлантичний вектор України», курс на євроінтеграцію «уособлює реалізацію цивілізаційного вибору нашої держави – розриву з радянським минулим та входження до європейської демократичної спільноти. ЄС залишається нашим важливим союзником та партнером у боротьбі проти російської агресії та партнером у розбудові регіональної системи безпеки»¹⁷⁶.

Транскордоння – не лише простір можливостей, ареал взаємодії різних культур, пошуків етнічної й культурної самоідентифікації. Це також сфера зіткнення інтересів державних структур, церковних інститутів, національних рухів, політичних партій і громадських об'єднань. Боротьба ідей на цьому рівні неминуха, і саме вона визначає атмосферу конкуренції національних проєктів, політичних і наукових дискурсів, моделей культурної пам'яті. Складна палітра взаємовпливів і «взаємовідштовхування» здатна провокувати конфлікти цінностей, викривлені гетеростереотипи, породжувати антинормічність як форму суспільної свідомості. У праці «Переобрамлений націоналізм» видатний теоретик націоналізму Р. Брубейкер довів, що «націоналізуюча держава» створює потенційно конфліктну «тріадичну конфігурацію» – поле постійної гострої боротьби, в яке втягуються й зовнішні заінтересовані політичні актори. І тоді вже не так важливо, чи створюються розподільні лінії щирим селективним сприйняттям інакшості чи цинічними викривленнями¹⁷⁷. Як показав Я. Грицак, брубейкерова модель набагато точніше пояснює те, що діється в Україні, аніж будь-які інші. «Маємо російське і російськомовне населення півдня та сходу України, яке опирається на націоналізаторській політиці Києва і прагне якнайближче бути з Москвою. У результаті маємо доволі парадоксальне явище: попри істотні мовні, регіональні та інші відмінності, Україна колеться, але не розколюється»¹⁷⁸.

За О. Пахльовською, «саме цей маніхейський підхід до реальності, цей ригористичний дуалізм поділу на «Захід» і «Схід» був однією з причин провалу російської стратегії в Україні. Кремлівські політтехнологи працювали над розділенням України на нібито православний російськомовний «Схід» і нібито католицький україномовний «Захід», не розуміючи елементарні речі: Україна і справді поділена, але в інший спосіб. Є дві України – європейська і радянська.

¹⁷⁶ Євроатлантичний вектор України: національна доповідь. – К., 2019. – С. 8.

¹⁷⁷ Brubaker R. Nationalism reframed: nationhood and the national question on the Europe. – Cambridge, 1996. – P. 58-70.

¹⁷⁸ Грицак Я. Хто такі українці і чого вони хочуть // Критика. – 2011. – № 7-8.

Перша – це європейський багатоконфесійний, хоч і за походженням православний, багатокультурний універсум, друга – це моноконфесійна і монокультурна радянська модель. Причому і в одній, і в другій реальності ми знаходимо громадян України різної національності – насамперед тих же українців, росіян і євреїв, – але вони формують два прямо протилежні світи». Зрештою, як і століття тому, Україна опиняється в центрі цієї планетарної сутички між Заходом і Сходом, тереном нескінченного діалогу між ними. У конфліктному протистоянні з Росією відбувається розлом цивілізацій, перманентний процес їхнього зближення та їхнього розходження¹⁷⁹.

Глобальна трансформаційна динаміка здатна утворювати нові регіональні мережі й проблемні поля. Жодна держава сьогодні не може захищати національні інтереси без врахування складної взаємодії глобальних доцентрових і регіональних відцентрових процесів. Стратегії формування загальноєвропейського регіонального простору, в який прагне увійти і Україна, ставлять особливо високі вимоги щодо вироблення прийнятних умов транскордонної взаємодії, адже саме у руслі транскордонної співпраці розпочатий рух у напрямі до мультирегіоналізації світу. Можливо, й справді в перспективі його полюсами стануть не окремі держави, а більш складні конструкти, «великі» регіони. Однак темпи та ефективність цього руху вирішальною мірою залежатимуть від того, наскільки готовою виявиться кожна з держав-учасниць пройти «свою частину шляху».

Україна зробила багато кроків на шляху інтеграції до європейського та світового простору. Проте процес її входження в Європу виявився не таким простим, як здавалося. Його успішність та результативність багато в чому зумовлюється тим, наскільки швидко вдасться нашому народові позбутися синдрому зневіри у власних силах та засвоїти нові пріоритети політичного, наукового, культурного та освітнього життя в європейському просторі. Курс на інтегрування до європейських структур накладає на нас серйозні обов'язки, вимагає вироблення й послідовної реалізації такої політики, яка відповідала б європейським стандартам. Сьогодні в Україні відбувається народження громадянського суспільства західного зразка. Долаючи складні трансформаційні та безпекові виклики, Україна має що сказати світові та стати повноправним учасником формування європейської ідентичності та європейського безпечного простору.

---

¹⁷⁹ Пахльовська О. *Finis Europae: Конфліктний спадок гуманістичного «заходу» та візантійського «сходу» в сучасній Україні // Повернення в Царгород*. – К., 2016. – С. 358, 364.

---

5. Пошуки алгоритмів формування безпекового середовища

Сучасний світ, констатують В. Кремень і В. Ткаченко, майже втратив орієнтири поступу. Напруга терористичних актів пронизала різні суспільні системи, формації та цивілізації. Осмислення у цьому контексті потребують не лише ситуація гібридної війни, але й примари «гібридного миру»¹⁸⁰. Що ж до поняття «тероризм», то нині у нього вкладається вже не вузькоспрямований сегмент небезпеки, а явище глобального й гібридного статусу. З одного боку, він став інструментом в руках дуже багатих людей, які використовують як знаряддя бідних і дуже бідних. З другого – на політичну арену виходить новий гробар буржуазії, і тероризм у цьому сенсі – лише зовнішній синдром відчаю і серйозної суспільної недуги.

Запропонована соціологами для характеристики сучасного стану України категорія «кризове суспільство» є досить тривожним симптомом та свідченням того, що розгортання руйнівних процесів у соціумі спостерігається у великому масштабі, деформуючи усю систему. За такого збою соціального порядку відбувається потрясіння усіх підвалин розвитку суспільства, з інтеграцією у його модель невизначеності й турбулентності. Сутнісною ознакою суспільного життя став розтягнутий у часі шок, який супроводиться постійними кризами. Людина втрачає ціннісно-моральні опори, а соціум – цементуючу основу. «Ціна повернення» до стабільного життя безпосередньо залежить від того, наскільки швидко буде «розміновано» суспільну свідомість щодо вирішення проблеми національної безпеки, каталізатором якої має стати захищеність життєво важливих інтересів людини й забезпечення сталого розвитку громад та регіонів. Від грамотних та скоординованих дій влади великою мірою залежить, чи збережеться Україна як суверенна держава і суб'єкт політики. У важких умовах сьогодення сил владі й соціуму має надавати усвідомлення істини: дорогу, хоч яка вона складна, опанує лише той, хто йде. Йде з відкритими очима і з чітким розумінням мети.

Нова соціальна реальність вимагає і нових інноваційних підходів осмислення множинних безпекових викликів на регіональному та глобальному рівнях. Одним з найбільш затребуваних соціологічних напрямів стає соціологія безпеки – галузева теорія середнього рівня,

---

¹⁸⁰ Кремень В., Ткаченко В. Прекаріат: крик «червоного півня» // Дзеркало тижня. – 2016. – 8 квітня.

орієнтована на теоретичні та емпіричні дослідження стану і динаміки безпеки людини, держави і суспільства. Вивчаючи безпеку як суспільне явище, вона фокусує увагу на взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників при виникненні загроз, аналізі змін характеру, інтенсивності й масштабів потенційних чи реальних ризиків, репрезентації можливостей їх мінімізації та виробленні стратегій досягнення безпеки суспільного життя. Саме концептуальні підходи соціології безпеки здатні допомогти з'ясувати, чи мав рацію У. Бек, який вважав сучасний світ глобальним «суспільством ризику» де «минуле втрачає здатність визначати теперішнє, а на його місце висувається майбутнє як конструкт та фікція»¹⁸¹.

Мілітарна соціотрансформаційна динаміка обумовлює необхідність тотального наукового перегляду теоретичних засад безпекової політики. Але виникають закономірні питання: в яких контекстах і ракурсах повинно відбуватися це переосмислення, які концепції мають братися за основу теоретичного моделювання безпекової стратегії, чи є дієвим фактор суспільства у формуванні безпекового простору? Очевидно, що в процесі відшукування на них відповідей, соціогуманітаріям доведеться істотно змінювати дослідницькі підходи безпекової аналітики, виводити їх на рівень формулювання принципів класифікації і типізації безпекових систем, розкриття закономірностей функціонування механізмів взаємодії просторових і суспільних складових безпеки. За таких умов соціогуманітаристика не зможе абстрагуватися від міждисциплінарного дослідження просторового наративу, проблем геополітичної регіоналізації та соціокультурної рубіжності, аналізу глобально-регіональних дискурсів в контексті удосконалення державної політики згуртованості та регіонального розвитку.

Сучасна державна регіональна політика та політика відновлення регіонів формують стратегії регіонального розвитку на основі територіального підходу із використанням функціональної типології територій. В контексті планування відновлення та стимулювання розвитку регіонів визначаються такі функціональні типи: території відновлення, регіональні полюси зростання, території з особливими умовами та території сталого розвитку. Територіями відновлення вважаються такі мікрорегіони, де відбувалися бойові дії, які були тимчасово окуповані та зазнали руйнувань об'єктів критичної інфраструктури й житлового фонду. Регіональними полюсами зростання є мікрорегіони, що характеризуються значно кращими географічними, демографічними, соціально-економічними показниками розвитку порівняно з подібними територіями регіону та зростання

---

¹⁸¹ Beck U. Risk society: Towards a new modernity. – London, 1992. – P. 185.

яких позитивно впливає на суміжні ареали. Території з особливими умовами – макрорегіони та мікрорегіони з низьким рівнем соціально-економічного розвитку та існуючими обмеженнями для використання потенціалу території для розвитку. Територіями сталого розвитку вбачаються самодостатні мікрорегіони з наявним соціально-економічним потенціалом та спроможністю до збалансованого розвитку в економічній, соціальній та екологічній сферах¹⁸². Аналітично-прогностичний потенціал регіоналістики може розглядатися не лише в якості інструмента їх дослідження та типологізації, але й засобу моделювання оптимального для кожного з них безпекового простору.

Зрозуміло, що першочерговими пріоритетами безпекової політики для України є відновлення територіальної цілісності та реінтеграція тимчасово окупованих й непідконтрольних територій, відродження економічного потенціалу регіонів. Їх реалізація вимагає консолідованих зусиль управлінських структур та наукових інституцій по виробленню алгоритмів забезпечення потреб та інтересів людини, суспільства і держави в умовах зовнішніх та внутрішніх загроз¹⁸³. Очевидно, що гуманітарна стратегія політики національної безпеки має бути спрямована на врахування наявності в українському просторі культурної й історичної регіональної специфіки, варіативних територіальних ідентичностей та ментальних матриць, соціокультурних розмежувань й конфліктів інтересів. При цьому важливо не лише виробляти прийнятні компроміси, але й наполегливо вводити їх у загальний простір суспільних дискурсів, робити основою діалогічної взаємодії на різних рівнях. Без продукування, за активною участю соціогуманітаріїв, оптимальних загальнонаціональних принципів цілепокладання ніяка економічна, а тим більше політична стратегія повоєнного відновлення країни немислима.

Тісне поєднання проблем простору з проблемами безпеки впливає з істотного урізноманітнення проявів просторової експансії та гібридних війн. Зруйнувавши основи регіональної безпеки на пострадянському просторі, Росія небачено посилила біполярне протистояння в Європі і світі. Традиційні модуси просторової аналітики стають неефективними, а новітні переорієнтовуються на комплекс проблем, пов'язаних із стратегічними напрямками національної безпеки. Фізичні засоби захисту територій нині доповнюються мета-

---

¹⁸² Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» від 09.07.2022 (№ 2389-IX).

¹⁸³ Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади. – Харків, 2021.

фізичними. Це і особливі мережеві комунікації, і ментальні стратегії, спрямовані на відокремлення образу простору від образу небезпеки. Ключова проблема онтології просторовості полягає у ментальному й когнітивному розриві між сприйняттям і відображенням. Практично будь-який конфлікт розгортається паралельно у кількох просторах, і основна проблема якраз і полягає у їхньому суміщенні.

Осмислення загроз, пов'язаних із геополітичними викликами, розробка стратегій підвищення стійкості українського суспільства та держави, формування нових інституційних спроможностей, базованих на євроатлантичних цінностях та інтегрованих з системами глобальної безпекової аналітики, потребують концептуалізації та інституалізації українських безпекових студій. Акценти в таких міждисциплінарних дослідженнях, які активно розвиваються у світовому науковому просторі, фокусуються навколо соціальних та науково-освітніх маркерів безпеки, тенденцій посилення ролі державних кордонів, проблем прикордоння, формування феномену «прикордонної індустрії» як мережі інтересів державних та недержавних суб'єктів. Дискусії відбуваються щодо питань існування «безпечних» та «потенційно небезпечних» кордонів, вироблення стратегії та тактики проведення військових кампаній у прикордонні, перспектив нівеляції національних кордонів в умовах глобалізації. Введений нещодавно в обіг під впливом конструктивізму термін «кордон безпеки» (*security border*) свідчить про усвідомлення важливості врахування просторового фактору у формуванні концептуальних засад безпекової політики.

Все це зумовлює гостру потребу актуалізації стратегічних наративів, пов'язаних із безпекою, кордонами, пограниччям, територіальністю, суверенітетом, процесами глобальної та геополітичної регіоналізації. Сила стратегічних наративів полягає у їх мобілізаційному функціоналі, навіть за відсутності матеріальних та військових ресурсів, адже «ефективний стратегічний наратив – це вдалий спосіб для слабого гравця отримати конкурентну перевагу над сильним»¹⁸⁴. Від науковців вимагається розробка специфічних норм і стандартів безпекових комунікацій як на національному рівні, так і в регіональному вимірі. Прогнозування майбутнього безпекового середовища України має базуватися на багатокомпонентних принципах та підходах, але обов'язково враховувати наявність регіональних смислових та інтерпретаційних контекстів та комунікаційно-інформаційних «зсувів» внаслідок переміщення значної кількості населення.

---

¹⁸⁴ Freedman I. *Strategy: A history*. – New York, 2013.

Не зважаючи на те, що осмислення безпекових питань в Україні стає смисложиттєвою домінантою, предметне поле українських безпекових студій поки що вимальовується невиразно. В загально-концептуальному вимірі вони орієнтовані на вивчення політики національної безпеки та сталого розвитку, регіональних конфліктів, кордонних та інтеграційних стратегій. Очевидно, що найтісніша кореляція подібних досліджень відбувається саме з регіональними студіями, в яких проблеми територій розглядаються у безпековому контексті. Нині, коли західний і східний вектори розвитку України стали не просто полем дискусій, але й ареною збройних протистоянь, на регіональні дослідження покладаються особливі завдання – як у сфері діагностики й аналітики, так і у пошуку шляхів виходу із кризи.

Можливість моделювання просторового розвитку України з «чистого аркуша» – це, без перебільшення, виклик науковій соціогуманітарній спільноті, яка повинна підтвердити свою здатність оперувати сучасними категоріями регіональної компаративістики, створювати контекстуальне підґрунтя для ефективного регулювання регіональних відносин, пропонувати стратегії структурно-функціонального балансу у глобально-регіональних реаліях. У когнітивному просторі нової субдисципліни – філософії світової політики – поряд з формуванням оновленої цивілізаційної парадигми глобального розвитку вимальовуються нові моделі регіональних кластерних підходів, спрямованих на створення інноваційних вимірів просторових та безпекових дискурсів. Кластеризація репрезентується в якості конкурентоздатної форми синергетичної дії, яка концентрує в єдиному інформаційному просторі різноманітні стратегії досягнення поставлених цілей. З огляду на те, що кластерний підхід найбільш точно відповідає сучасним потребам, забезпечує швидкодійний механізм осмислення соціальної дійсності, дискурсивний аналіз регіональних проблем стає дієвим дослідницьким інструментарієм. Саме у дискурсивному просторі регіоналістики можливо з'ясувати витоки ідентифікаційних й ментальних відмінностей регіонів, проаналізувати деструктивні впливи та негативні наративи, сформулювати уявлення про співвідношення в кожному регіональному соціумі амбівалентних тенденцій, кризових явищ, конфліктогенних та загрозливих ситуацій.

Загальний напрям оновлення регіональних кластерних парадигм відбувається по лінії відходу від державоцентричності у пояснювальних схемах до осмислення регіоналізації у широкому компаративному контексті. Підходи, пропоновані в системі природничих і соціогуманітарних дисциплін, істотно різняться, але мають один спільний знаменник – регіон у системі наукової регіоналістики

розглядається і як просторовий феномен, і як регульована й керована структура. Дискурсивний контекст регіоналістики орієнтований на відповідність вимогам наукової раціональності, забезпечення можливостей верифікації у метасистемному ракурсі та виконання функцій репрезентації й ідентифікації. Важливою умовою при цьому виступає інноваційність, здатність до міждисциплінарного діалогу, кластерна взаємодія, суголосність викликам часу.

Тезаурус регіоналістики постійно оновлюється та перебуває у динаміці. Якісні зміни у ньому відбуваються, за запропонованою соціологами класифікацією, шляхом розширення значень (генералізація), відповідного їх звуження (спеціалізація) та уточнення (елевація). У контексті міждисциплінарності й потужного тиску метафоризації понять під впливом постмодернізму проблеми тезаурусу набувають особливої актуальності, і не лише в системі соціогуманітарного знання. Ключовим терміном залишається, природно, «регіон», проте відбувається формування кількох дискурсивних кластерів, кожний з яких має власні смислові маркери й «демаркатори»: 1) глобальний – глобалістика, глобалізація, глокалізація, глобальна регіоналізація, інтеграція, глобальна історія; 2) географічний – геополітика, геоeкономіка, геокультура, геоісторія, історична географія; 3) просторовий – просторовість, просторовий розвиток, просторова історія, просторова парадигма; 4) територіальний – територіальність, територіальна організація, адміністративно-територіальна одиниця, адміністративно-територіальний устрій; 5) регіональний – регіонологія, регіонознавство, регіоніка, регіоналізація, регіональні студії, регіональна історія, регіоналізм, регіональна ідентичність, регіональна політика; 6) локальний – локалістика, локалізація, локальна історія, місцева історія, локальна ідентичність; 7) кордонний – лімологія, фронтір, кордон, пограниччя, кордонна стратегія, кордонна філософія, транскордонність, рубіжність; 8) безпековий – глобальна, національна та регіональна безпека, сепаратизм, національні інтереси, філософія та соціологія безпеки, безпекові студії тощо.

Реалії російсько-української війни суттєво актуалізували синергетичний потенціал соціогуманітаристики у дослідженні безпеки пограничного простору та посилили значимість її функціональної ролі, яка полягає насамперед у пропонуванні шляхів осмислення інакшості в ключі раціональності. Важливо не просто бачити просторові відмінності, але й визнавати законне право кожної спільноти на власну персоналістську самобутність. Продуктивним для осмислення філософського сенсу інакшості може бути запропонований Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі принцип ризоми (*rhizome*) – ця метафора базується на відкиданні ієрархічності і заміщенні її

«багатокорінністю» з хаотичними переплетеннями. Кожен корінь має право на автономне від умовного центру існування і на визнання власної самобутності, а отже, «гетерогенність» виступає як найбільш продуктивна пояснювальна схема¹⁸⁵. Більш-менш надійні орієнтири тут може виробити лише аналіз територіальних мережевих зв'язків, створюваних складною дихотомією диференціації та інтеграції на різних історичних етапах, у різних культурних контекстах. Наголос при цьому робиться не на полюсах, а на різних відтінках інакшості.

Оскільки парадигма пограниччя освоює нині як територіальний, так і ментальний простір, розстановка інтерпретаційних акцентів у визначенні інакшості, ворожості, лояльності, набуває особливого значення. В контексті безпекових студій потребують осмислення історичні закономірності розвитку людських спільнот у пограничних ареалах, в умовах гострих міжетнічних і міжконфесійних зіткнень. Це дасть змогу наблизитися до розуміння регіональної самобутності, закоріненої в ґрунт і спосіб життя, збагнути логіку регіональної історії і ритми регіональної культури. У рамках такого аналізу пограниччя уже постають не як типові периферії, а як зони впливу кількох центрів. Вони репрезентуються у вигляді «уявлених» топосів, етнокультурних матриць, які виступають або у ролі охоронців спадщини і водночас сполучних культурних ланок, або чітких розмежувальних ліній, базованих на «шпрамах історії».

Для динамічних просторів пограниччя такі підходи створюють можливість виокремлення соціальних зв'язків та регіональних контекстів, які обумовлюють їх розгляд як соціально-культурних ареалів із специфічною соціальною впорядкованістю, здатністю до вибору зовнішніх центрів впливу, наявністю відповідних соціокультурних стереотипів. Дослідження механізмів формування процесу стереотипізації досвіду прикордонних соціумів та впливу полікультурних традицій пропонує алгоритм розуміння того, який функціонал – інтеграційний чи дестабілізаційний – превалює у порубіжній системі соціальних відносин. Важливо акцентувати увагу на тому, що загалом стереотипізація розглядається як різновид міфологічного мислення, проте в ситуаціях гібридного протистояння вона може актуалізуватися та набувати онтологічного потенціалу.

У цьому зв'язку заслуговують на увагу спроби вироблення нових принципів «філософії кордону» – з врахуванням можливостей не лише універсалістських, але й регіонально-культурних підходів. Модним теоріям десуверенізації протиставляються ідеї «постсуве-

---

¹⁸⁵ Логінова Г.М. Ризоматичність дискурсу Жюльєн Дельоза // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2008. – Вип. 76. – С. 132-142.

ренізації» – з акцентом на новому розумінні принципу кордону поза системою бінарних опозицій і підвищеною увагою до вибору базових цінностей, здатних відіграти роль соціальних ідентифікаторів у конкретному соціумі. Запропоновані А. Паасі моделі взаємозв'язків між кордонами та ієрархією територіальних ідентичностей відкрили шлях до їх дослідження як соціальних конструктів і відповідних символів¹⁸⁶. З'явився погляд на кордон як двоєдиний чинник об'єднання всередині і відмежування зовні, дістало ґрунтовну розробку поняття культурного кордону, далеко не завжди співмірного з формальними кордонами. Розпочалися дослідження кордонів у безпековому контексті, зокрема як мілітаризованих зон та конфліктоненних ареалів.

Формування концепцій, в яких питання динаміки кордонів і тактико-стратегічного значення прикордоння розглядаються в контексті захисту національних інтересів та безпеки обумовлені ідеями К. Гаусгофера. Вчений акцентував особливу увагу на військово-технічній організації кордону, адже «підтримка кордону у боездатному стані вимагає перш за все кропіткої роботи усіх у державі в ім'я досягнення прикордонної оборони». Узагальнений погляд на кордон у К. Гаусгофера зводиться до констатації того, що «будь-який корисний і стабільний кордон – це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих явищ, і він сам по собі стає ще однією життєвою формою, зі своїм власним ландшафтом, умовами існування, більш-менш широкою зоною бойових дій. Він є елементом простору, який постійно змінюється». К. Гаусгоферу належить створення першої геополітичної класифікації кордонів, яка складалася з «узгоджених», «компромісних», «неспроможних», «спірних», «розірваних», «напружених», «протиприродних», «розчленованих», «нейтральних». Цей перелік доповнювався «наступальними», «укріпленими», «збудливими», кордонами «напоготові», «рівноваги», «що розпадаються». Підкреслюючи, що політика творення кордону є проявом «авторитарної компіляції кордонів за зеленим столом перемовин», вчений наголошував на тому, що практичні дії по встановленню кордонів завжди мають справу із залишковими станами: малими просторами, незафіксованими межами, територіальними домаганнями¹⁸⁷.

Регіональна аналітика, що стосується погранич, маючи своїми вихідними постулатами переважно категорії геополітики або гео-

---

¹⁸⁶ Paasi A. "Border theory": an unattainable dream or a realistic aim for border scholars? // The ashgate research companion to border studies. – London, 2011. – P. 11-31.

¹⁸⁷ Вегеш М. Геополітична концепція Карла Гаусгофера // Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність. – Сату Маре, 2015. – С. 143-152.

економіки, останнім часом активно використовує і терміни геокультури. Такий підхід уявляється надзвичайно продуктивним, особливо з урахуванням історичних ретроспекцій та реалій сучасної трансформаційної динаміки. Вітчизняний історичний простір від часу розпаду Київської Русі і аж до здобуття незалежності ніколи не був чітко окресленим. Українські землі існували у вигляді периферій інших держав і змушені були приймати нав'язані їм системи політичного устрою і права. Ризики були закладені і в географічному положенні, і в геополітичних проектах сильніших сусідів. Свою просторову міжцивілізаційну прикордонність українці або не усвідомлювали, або розглядали її як щось неминуче і тому природне. Вони не просто існували «між Заходом і Сходом», але й змушені були активно реагувати на зміни цивілізаційних парадигм.

Водночас слід мати на увазі, що особливий «фронтирний» тип української самосвідомості був сформований не тільки й не стільки геополітичними впливами й інтеграційними заходами держав-метрополій, скільки специфічністю соціальної стратифікації, релігійними й міжетнічними протистояннями. У спрощену схему «Схід – Захід» вмістити всі ці особливості неможливо, адже явища асиметрії обумовлювалися складною гетерогенною динамікою регіонального розвитку та наявністю різновекторних «культурних кодів». Проте, варто усвідомлювати, що ця «регіональна гетерогенність і різновекторність, яку часто називають ахіллесовою п'ятою України, ще багато років буде відчутним фактором впливу не тільки на хід політичних процесів, але й на увесь контекст суспільного життя»¹⁸⁸, і саме тому потребує постійного моніторингу та компаративного аналізу.

Методологічні підходи історичної лімології в репрезентації кордону як «соціального конструкту», тісно корелюють з аналогічними концепціями «антропології кордонів» запропонованими Ф. Бартом. Концентруючи увагу на проблемах соціальних та етнічних кордонів, адаптації та асиміляції мігрантів, ідентифікаційної специфіки на пограниччях, він наголошував на суттєвому впливі історичного досвіду на формування системи етнічних маркерів, яка є залежною від перебігу та змін суспільних обставин. В своїй концепції Ф. Барт пропонував перенесення акценту з емпіричних характеристик етнічності на форми соціальної організації культурних відмінностей, які «існують незважаючи на всеосяжні контакти й потоки інформації та можуть зберігатися всупереч міжетнічному контакту і проявам залежності»¹⁸⁹.

¹⁸⁸ *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. – С. 169.

¹⁸⁹ *Barth F.* Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference. – London, 1969. – P. 9-38.

Погляди Ф. Барта істотно вплинули на подальші дослідження простору порубіжжя та зумовили формування концептуальних підходів «антропології міжнародних кордонів», які зосереджували увагу на вивченні трансформаційної динаміки просторових соціумів під впливом політичних розмежувань в міждержавному, регіональному та локальному вимірах¹⁹⁰. Наукові пріоритети стали фокусуватися на висвітленні «прихованих» аспектів антропології прикордоння, проблем безпеки, впливу геополітичної ситуації на характер реалізації й захисту національних інтересів у прикордонному просторі, ролі міграційного чинника у формуванні асиметрії розвитку прикордонних регіонів. Особлива увага зверталася на визначення ступенів стресогенності нового культурного середовища для мігрантів та небезпек виникнення ситуацій «культурного шоку».

Актуалізація проблем конфліктогенності прикордоння в контексті безпекової політики, територіальних претензій та легітимації державних кордонів істотно змінили теоретико-методологічну парадигму лімології, яка сформувалася як результат інтеграції трьох теоретичних блоків – *state-building* (Ч. Тіллі, С. Роккан, Р. Коллінз, І. Валлерстайн), *nation-building* (Е. Геллнер, Б. Андерсон, Е. Гобсбаум) та *space-building* (Е. Саїд, Л. Вулф). Нині у рамках першого блоку досліджується значення геопросторової (геоекономічної і геополітичної) організації для створення системи територіальних кодів, у межах другого – простежуються механізми культурно-символічного конструювання ідентичностей на порубіжжях. Третій блок зосереджує увагу на ментальній картографії і вивченні процесів формування й еволюції географічних образів регіонів та конфігурації їхніх кордонів. На жаль, істотне просування у теоретичній лімології слабо підкріплюється галузевими дослідженнями специфіки прикордонного простору в безпековому ракурсі. В сучасних реаліях особливої уваги потребують проблеми формування культурних кордонів, гібридних ідентичностей, феноменів «подвійних» і «потрійних» погранич, збігу чи незбігу етнічних і політичних інтересів, особливостей соціокультурного розвитку пограничних територій.

Вдалим прикладом ґрунтовного вивчення регіональної специфіки та практичного застосування теоретичних напрацювань економістів стала регіональна наука (*regional science*), яка з'явилася у США у 20-х рр. ХХ ст. у відповідь на практичну потребу – в умовах гострої економічної кризи визначити регіони, які потребують першочергової уваги й допомоги. Погляд на регіон не стільки як на об'єкт впливу державної економічної й соціальної політики, скільки як на суб'єкт дії відкрив можливості створення й реалізації бага-

¹⁹⁰ Donnan H., Wilson T. *Borders. Frontiers of identity, nation and state.* – Oxford, 1999.

тоцільових програм регіонального розвитку, в основу яких були покладені принципи довгострокового планування і комплексного управління природними й соціальними ресурсами. Застосування корпоративної моделі організаційно-економічної діяльності до регіону як соціально-територіального об'єкта довело свою перспективність і дало значну економію затрат за рахунок реалізації десятків соціальних проєктів. На той час відповідні напрями наукових досліджень на Заході охоплювалися поняттями «теорія розміщення» (*theory of location*) і «теорія регіонального розвитку» (*theory of regional development*).

Введення в науковий обіг поняття «регіональна наука» пов'язують з іменем американського економіста В. Айзарда (Ізарда), який визначав її як нове міждисциплінарне поле всередині системи соціальних наук, що концентрує увагу на просторових вимірах діяльності людини у різних структурних і функціональних системах. Наука про регіони, доводив він, має право на існування лише тоді, коли вона активно занурюється у сферу теорії, в якій центральне місце займають районні і міжрайонні структури й функції. Така теорія «має вийти за межі ортодоксальних теорій соціальних наук і зробити акцент на тих основних взаємодіях політичних, соціальних і економічних чинників, якими досі звичайно нехтували. Однак, подібно усім соціальним теоріям, вона повинна займатися не лише гіпотезами і схемами загальної рівноваги, але й вивчати проблеми у їхній динаміці, щоб виявити вплив сил, які порушують рівновагу, обумовлюють процеси розвитку і зрушення».

Заслугу В. Айзарда, становить розробка загальної теорії «просторової економіки», наукове обґрунтування принципів раціонального розміщення виробництва з використанням коефіцієнтів локалізації, спеціалізації та диверсифікації. Чіткий наголос вчений робив на своєрідному «людському вимірі» регіональної науки, яка «фокусує увагу на вивченні просторового аспекту людської діяльності і його значенні для розуміння суспільної поведінки і суспільних форм. Мета цього вивчення – виявити просторові зв'язки не лише між людьми та їхньою діяльністю, але й між людьми і географічним середовищем. Використання слова «регіональна», на думку В. Айзарда, передбачає системний підхід до простору, що розглядається як місце перебування людини, а слово «наука» виражає наміри застосувати до аналізу критерії точних методів дослідження і розвивати теоретичні схеми та ідеї загального характеру»¹⁹¹.

---

¹⁹¹ *Isard W. Methods of regional analysis: introductions to regional science. – New York, 1975. – P. 28-33.*

В. Айзард і його учні акцентували увагу на тому, що, давши новому науковому напрямку розширену назву «регіональна наука», вони чітко зафіксували її автономність: вона «не вкладається в рамки ніякої іншої суспільної науки». Будучи тісно пов'язаною з регіональною економікою, екологією, теоретичною географією, політичним розумінням регіоналізму, регіональна наука «помітно відрізняється від них», бо всі названі науки «неповно враховують просторові аспекти суспільних явищ»¹⁹². Заснована В. Айзардом кафедра регіональної науки у Пенсильванії зосередилася на дослідженні проблем районного планування і розвитку міст, міжрайонних зв'язків, розміщення населення. На її основі невдовзі була створена Асоціація регіональної науки з центром у Філадельфії. Отримавши у 1960 р. міжнародний статус, вона об'єднала навколо себе не лише економістів, але й географів, архітекторів, соціологів, екологів, політологів, психологів, юристів. Активно працює Асоціація і нині, проводячи континентальні і світові конгреси, видаючи відомі в світі «Записки» («Regional Science Association Papers»)¹⁹³.

В становленні української регіоналістики школа В. Айзарда відіграла ключову роль, в руслі ідей вченого на основі застосування сучасних кластерних підходів і досі відбувається розробка методів дослідження внутрігалузевих і міжгалузевих зв'язків, їх кількісного та якісного аналізу. Як системно-динамічне міждисциплінарне знання, сфера якого охоплює не лише ієрархію центрів і периферій всередині країни, але й регульований спеціальними механізмами простір «зверх» державних кордонів, регіоналістика виходить на рівень теоретико-методологічних узагальнень та аналітико-прогностичного моделювання. Сьогодні вона може запропонувати надійний методологічний інструментарій конструювання оптимального регіонального устрою та компаративного дослідження процесів, що відбувалися і відбуваються в координатах «глобальне – національне – регіональне – локальне». В орбіту регіонального вивчення включаються проблеми розбудови держави та відновлення територіально-структурного розвитку регіонів України після завершення війни, посилення консолідації українського суспільства, забезпечення національної єдності та стійкості. Крізь призму регіоналізації розглядаються нині практично всі проблеми ментальності, ідентичності, самоідентифікації, міжкультурних взаємодій, формування просторових і культурних систем, співвідношення геополітичних та етнічних чинників в процесі територіального розвитку.

¹⁹² Регіональна політика та механізми її реалізації. – К., 2003. – С. 135.

¹⁹³ *Isard W.* History of regional science and Regional science association international. The beginnings and early history. – Heidelberg, 2003.

У регіональній аналітиці все більше прослідковується домінування соціокультурних підходів, в рамках яких регіон постає як колективна форма життя людей з інтенцією на самореалізацію й активну взаємодію з іншими територіальними структурами. Серед найбільш очевидних новацій, які супроводять утвердження новітніх підходів до дослідження соціокультурного простору – поширення на аналіз територіальності мережевих моделей науки, які пропонують у межах постнекласичних підходів погляд на суспільство не як на ієрархічну систему, а як на рухливу, гнучку структуру потоків інформації й комунікацій¹⁹⁴. Мережеві моделі мають власні макро-, мезо- й мікрорівні; два останні повністю вкладаються у бачення регіоналістики як мережі інтелектуальних зв'язків, сфокусованих на дослідженні місцевих традицій, символів, кодів, культурних (анти)цінностей. Мережевий простір виступає як маркер людської самоідентифікації, що конструюється за рахунок внутрішніх зв'язків та зовнішніх взаємин та визначається порядком відносин між елементами, які його формують. До того часу, поки зберігається незмінною система цих зв'язків, простір буде залишатися автентичним.

Отже, кардинальне переосмислення місця й ролі просторових чинників у житті сучасних соціумів потягнуло за собою безліч новацій, які орієнтовані на акцентування синергетичного ефекту регіональних та безпекових студій. Просторова аналітика стає нині їх пріоритетною сферою, адже майже всі прикордонні та пограничні конфлікти, регіональні суспільні кризи та ризикогенні явища розглядаються в контексті захисту національної безпеки. Новому трактуванню піддаються проблеми національної стійкості в умовах мінливості та невизначеності безпекового середовища, ефективного реагування на загрози будь-якого походження та характеру, адаптації до різких та непередбачуваних змін. Проблеми забезпечення регіональної стійкості досліджуються в контексті формування розгалужених систем оцінювання ризиків на рівні регіональних мереж та розробки реєстрів можливих та реальних загроз¹⁹⁵. Відбувається активний процес запозичення психологічних у своїй основі фрактальних підходів соціального аналізу, які аналізують потенціал впливів різних цивілізаційних домінант чи гостро конкуруючих центрів у регіональному розвитку¹⁹⁶.

---

¹⁹⁴ Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип. 4. – С. 54-88.

¹⁹⁵ Резнікова О.О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища. – К., 2022. – С. 43-54.

¹⁹⁶ Raye J. Fractal organization theory // International journal of organizational and social change. – 2014. – Vol. 11. – № 1. – P. 50-68.

У переобтяженому насильством світі стратегії безпеки прямо залежать від внутрірегіональної динаміки і відповідних безпекових дискурсів. «Регіональні комплекси безпеки», що формуються на основі політики сек'юритизації, постають як гібридні форми глобального і регіонального рівнів, а отже, потребують сполучення в аналітичному полі традиційних і нетрадиційних, стандартних і нестандартних форм соціального аналізу. Значимість сек'юритизації обумовлюється репрезентацією глобального простору як об'єкту для рефлексій незалежних експертів та мінімізує державну монополію у цій сфері. Сек'юритизація за своєю суттю є дискурсивною практикою, а отже, актуалізація екзистенційних загроз, сформованих завдяки її методам та технікам може мати суттєвий вплив на психологічний стан як всього соціуму, так і його окремих індивідів¹⁹⁷.

Сучасні реалії російсько-української війни диктують необхідність зміщення акцентів у безпековій аналітиці від мезорівня до мікрорівня. Спрогнозований політологами «поворот від універсальності до локальності й моментальності» швидко матеріалізується як наслідок бурхливих диверсифікаційних процесів, які доволі часто роблять суспільні настрої у межах регіону не лише гостро відмінними, але й неспівмірними. Це означає, що фокус у дослідженні суспільної свідомості дедалі більше переміщуватиметься на рівень окремих локалітетів. При цьому екзистенційно-антропологічний підхід доповнюватиметься ситуаційним, базованим на визнанні слабкої прогнозованості розвитку ситуації у кожній окремій місцевості. Оскільки в Україні проблеми територіальної організації нерозривно сплелися з проблемами просторової експансії й національної безпеки, «топографія місця» буде безпосередньо впливати на сприйняття життєвих реалій. Це може призводити до фрагментації національної ідентичності та формуванню регіональних ідентифікаційних стратегій гібридного типу, посилювати травми «соціальних трансформацій» та «політичних реструктуризацій».

Регіони та територіальні громади України взяли на себе один з найбільш відчутних ударів російсько-української війни. Внаслідок знищення інфраструктури та втрати людських ресурсів, необхідності адаптації економічного та соціального потенціалу до умов воєнного стану перед ними стоїть невідкладне завдання зміни регіональних пріоритетів соціально-економічного розвитку. Такий стан вимагає посиленої актуалізації розробки нових підходів та моделей регіональної політики в Україні та заходів по її реалізації на

---

¹⁹⁷ *Tauresk R. Securitization theory and securitization studies // European journal of international relations. – 2006. – № 9. – P. 53-61.*

рівні окремих громад та регіонів. Держава в особі своїх інституцій центрального, регіонального і субрегіонального рівнів має репрезентувати науково-інституційне підґрунтя формування стратегій повоєнного відновлення країни та майбутнього безпекового середовища, докласти неабияких зусиль для інтенсифікації соціально-економічної регенерації на регіональному рівні.

В демократичних державах безпекові стратегії безпосередньо орієнтовані на людину, а безпекові парадигми підпорядковані репрезентації шляхів оптимізації всього безпекового сектору. Безпека людини і державна безпека є взаємопов'язаними і взаємодоповнюючими компонентами, тому концепції нових вимірів безпекових дискурсів постулюють не стільки територіально-географічні, скільки інтерсуб'єктивні підходи. Теорія «культурної травми» Дж. Александера віддає пріоритет у суспільному досвіді не самій травмі, а тривогам, суб'єктивним відчуттям, які створюють дискурси у процесі конструювання бінарних опозицій. Шкода, завдана нації травмою, кличе до помсти навіть тоді, коли у процес репрезентації включається уява. Тому, доводить він, домінуючі дискурси, коди, ритуали мають бути під постійним контролем суспільства¹⁹⁸. Очевидно, що в умовах сучасних геополітичних реалій важливість прискіпливої уваги соціогуманітаристики до наукових рефлексій щодо історичних дискурсів посилюється багатократно. Ситуація, в якій «історичний дискурс в Україні радше скидається на ярмарок ідей та своєрідних мовних ігор, у ході яких калейдоскопічно мерехтять і згасають лексичні фантоми, смакові евфемізми, релікти національної мегаломанії»¹⁹⁹, вже спричинила багато ідентифікаційних проблем.

Контекст людської історії зітканий із жорстокостей, війн та протистоянь. Але суспільний сенс історичного пізнання у тому й полягає, щоб не примножувати потенціал конфліктності, а наполегливо шукати консенсусні моделі та пропонувати алгоритми мінімізації ризиків. Ні час, ні простір не існують самі по собі, лише на основі їх взаємодії виникає динаміка. Будь-яке суспільство приречене бути заручником попередніх стадій свого розвитку. Надзвичайно важливо розуміти логіку просторових конфліктів й трансформаційних змін, які відбуваються у соціокультурному просторі під тиском геополітичних чинників. Адже зрештою територію і кордони формують не стільки степи чи гори, скільки війни та політична

¹⁹⁸ Alexander J.C. The meaning of social life: A cultural sociology. – Oxford, 2003. – P. 86-103.

¹⁹⁹ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С. 280-281.

боротьба. Те, що регіональні особливості виступають при цьому не реліктами минулого, а безпосереднім результатом багатогранного за своїми виявами процесу просторової сегментації, обумовлює обов'язкове використання потужного аналітичного потенціалу регіоналістики у формуванні гуманітарної складової безпекової стратегії, прогнозуванні майбутнього безпекового середовища України, осмисленні просторових вимірів мілітарної історії і культури України. Держави, які не здатні забезпечити усталену часову ритміку власного розвитку, ризикують скороченням підконтрольного їм простору. На жаль, ця очевидна істина не завжди вчасно усвідомлюється.

Післямова

Чим можна пояснити той факт, що дискурс модерну, з яким в історіографії пов'язувалися надії на об'єктивність, сьогодні визнається науково й морально застарілим? Політологи у своїх тлумаченнях цього факту виходять з констатації втрати націями-державами політичної легітимності у сфері напруцювання сакральних цінностей для сучасних суспільств. У структуруванні політичного простору дедалі активнішими гравцями виявляють себе регіональні мережі та субрегіональні утворення. Соціогуманітаристика переважно розглядає регіон як історично сформовану соціопросторову спільноту, в межах якої локальні поселенські структури взаємодіють із державними соціальними інститутами. Структурно він перебуває на мезорівні – у просторі між суспільством як соціетальною системою (*society*) і територіальними спільнотами (*communities*). Інтереси обох не завжди гармонійно узгоджуються, у зв'язку з чим американським соціологом Дж. Коулманом запропоноване визначення регіону як асиметричної спільноти¹. Асиметрія може зростати внаслідок недостатнього узгодження потреб та інтересів локальних соціумів з інтересами суспільства як цілісності, відсутності прийнятної рівня якості життя на певній території. І. Валлерстайн пов'язував асиметричність із змінами глобального характеру та регіональною поляризацією в периферійних та напівпериферійних просторах².

Населення прикордонних просторів може об'єктивно відчувати тяжіння до декількох центрів, бути поліцентричним та транскордонним. За наявності будь-яких механізмів домінування в соціальних відносинах, коли насилля вбудовано в соціальні інститути, раціоналізація асиметричності стає проблематичною. Для аналізу ступеня та масштабів регіональних асиметрій особливо важливими є критерії, що дають уявлення про ментально-психологічний стан

---

¹ Coleman J.S. Foundation of social theory. – Cambridge, Massachusetts, London, 1994.

² Wallerstein I. The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in sixteenth century. – New York, 2011. – P. 349-350.

локального соціуму, специфіку ідентичності, домінуючі форми суспільної поведінки. Соціологи говорять у цьому зв'язку про соціальну структуру населення, географи – про компонентну структуру регіону із його соціальною підсистемою. І в тому і в іншому випадку увага фокусується на явищах асиметрії зумовлених впливом кордону та геополітичних чинників, особливостях розвитку регіону як складної, структурно-гетерогенної динамічної системи з акцентом на суб'єктивній складовій регіонально-просторової динаміки.

У процесі осмислення регіоналізації також неможливо уникнути певної суб'єктивності, адже пошук формальних критеріїв як на практиці, так і у науковій рефлексії становить значну трудність. Рухливість внутрішніх кордонів, взаємопереплетення горизонтальних та ієрархічних зв'язків, часті «перекроювання» територій стають на заваді створенню універсальних методів соціопросторового структурування. Як правило, дослідники визначають регіон або інтуїтивно, або на підставі адміністративно-територіальних критеріїв. Втім, домінують інструментально-цільові підходи. Релятивістську (функціоналістську) позицію демонстрував В. Айзард. Як дефініція, вважає він, регіон зникає, як тільки ми заглиблюємося у сферу суто просторового теоретизування. Регіон повертається в ролі концепції, потрібної для обґрунтування наших доктрин. «Ієрархію регіонів визначає тільки наукова проблема. Регіон детермінований тим питанням, дослідженням якого ми займаємося»³. Суб'єктивізм в окресленні регіону інколи доходить до цілковитого заперечення наукової вартості терміна. Приміром, німецькі вчені Н.-Д. Шульц та В. Натер вважають, що концепт регіону штучний – «місця (регіони) просто не існують, вони випродуковані (*are produced*)»⁴. Істина, як відомо, знаходиться посередині, а різні точки зору присутні саме для її пізнання та наближення до цілісного бачення механізмів функціонування регіонального простору.

Багатополярність українського політичного ландшафту потребує розгляду України як безпрецедентно складного територіального комплексу, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем. Водночас це арена перехрещування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої

³ *Isard W. Methods of regional analysis: introductions to regional science.* – P. 29.

⁴ *Schults H.-D., Natter W. Imagining Mitteleuropa: conceptualisations of its space in and outside german geography // European Review of History.* – 2003. – Vol. 10. – № 2. – P. 273-292.

ментально-культурні матриці. Ідея ментального картографування, запропонована в річищі когнітивної географії, спрямувала дослідницький пошук в русло вивчення впливу пограничних станів на процеси формування ментальностей, гібридності, символічних кодів. З'ясувалося, що ментальні кордони («кордони в голові») формують дискурси політичної легітимації навіть більшою мірою, ніж реальні розмежувальні лінії.

Межі геополітичного простору обумовлюються стратегіями між-державних взаємодій та комунікацій глобального, регіонального або локального характеру. Для утвердження свого статусу та збереження власної ідентичності держава позиціонує себе насамперед у смисловій реальності як цілісна й сформована будова із структурованим внутрішнім простором, політичними і ментальними кордонами. Ментальна неоднорідність на порубіжжі, наявність різноманітних регіональних ідентичностей та локальних практик може спричиняти появу смислової інтерференції – накладання різних смислових моделей на один і той самий простір. За таких умов культурний ландшафт набуває ознак гетерогенності та полікультурності, стає простором поширення ментальних конфліктів. Розмивання кордонів, як і розмивання меж між конфліктами більшої та меншої інтенсивності здатне призводити до трагічних наслідків та гібридних протистоянь. Кордони дістають вигляд рани, яка не заживає, і пролягають не там, де хоче історик, а в зонах конфліктів. На жаль, розширюючи власні світоглядні межі, людство починає поступово руйнувати державні кордони.

На думку Ф.Барта, не об'єктивні відмінності створюють кордони між етнічними групами, а, навпаки, кордони формують відмінності. «Саме етнічний кордон є те, що визначає групу, а не культурний зміст, що в ній закладений». Внутрішні маркери етнічності й регіональності Ф.Барт розглядав як результат сформованих кордонами історичних, політичних, економічних умов і конкретних ситуацій; культурні відмінності він виводив не стільки з впливу об'єктивних чинників, скільки з індивідуальної свідомості і продиктованої нею рольової поведінки членів тих або інших груп. Символічні лінії поділу створюються за допомогою етнічних маркерів (діакритиків) – тих елементів культури, які обираються членами групи для акцентування своїх відмінностей від «інших». Ці діакритики, як правило, стають об'єктом гострої конкуренції, пов'язаної з відносинами влади й підпорядкування. При цьому боротьба ведеться як за право визначати кордони, так і за вибір маркерів⁵.

---

⁵ *Barth F. Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference.* – London, Bergen, 1969. – P. 14, 35.

У баченні Дж. Армстронга етнічні кордони, особливо «намальовані» у людській уяві, можуть бути стабільнішими за територіальні, які доволі часто змінюються. Межі етнічної групи, доводив він, визначаються за принципом вилучення чи протиставлення. Створювані на цій основі міфи, символи, способи комунікацій – ці три опори етнічності «загалом значно життєздатніші, аніж суто матеріальні чинники». Символічні «кордони групи» проявляються в архітектурі, способі поведінки, в одязі. Такі етнічні маркери Дж. Армстронг називав «символічними прикордонниками», які забезпечують не лише контакти між членами певної етнічної групи, але й етнічний символічний зв'язок між «мертвими й живими»⁶.

У соціокультурному вимірі феномен кордону проявляється у існуванні двох різних конфігурацій – зовнішньої (в якості межі чи розподільчої лінії) та внутрішньої (пов'язаної із сприйняттям образів простору). Зовнішній кордон майже завжди стає ареною тривалого суперництва та конфліктів. Засновник геополітики Ф. Ратцель застерігав, що всюди, де політичні актори намагаються провести лінійний кордон, «ми бачимо не лінії, а тільки зони, заповнені боротьбою; раніше, або пізніше цими зонами «заволодіває переможець»⁷. Внутрішній кордон, особливо в прикордонних регіонах, детермінується символічними формами соціальної присутності, які проявляються в існуванні механізмів «локальної пам'яті» та культурно-символічного конструювання ідентичностей. Наслідком їх дії може стати активізація символічних війн, пов'язаних з обґрунтуванням права на володіння пограничним простором та формування специфічної пограничної свідомості з притаманними їй критичними проявами та амбівалентністю. Мешканці пограниччя постають при цьому як гетерогенні й поліморфні спільноти, що сформувалися на базі синтезу світоглядних матриць та поведінкових стереотипів населення, якому судилося жити обабіч кордону. Здебільшого поліетнічні й поліконфесійні, ці спільноти схильні до дистанціювання від власних політичних центрів і засвоєння «чужих» культурних цінностей.

Україні довелося на власному досвіді відчути, як легко зруйнувати суспільну рівновагу і як важко потім зупинити тривалий збройний конфлікт. Упродовж кількох років у країні зберігається атмосфера постійного стресу з виразними проявами агресивності на одному фланзі й суспільної апатії – на другому. Стрес, спричинений подіями лютого 2014 р., стимулював і спроби наслідування «революційних зразків», і виразні відцентрові тенденції аж до невизнання на

⁶ *Armstrong J.* Nations before Nationalism. – Chapel Hill, 1982. – P. 5-9.

⁷ *Ratzel F.* The history of mankind. – Vol. 1. – London, 1898. – P. 20-51.

певних територіях влади офіційного Києва. Для частини населення притягальними за цих умов виявилися відроджувальні «імперські» ідеологеми Російської Федерації. «Драма взаємонерозуміння» зумовила небачену напругу пристрастей у збройному конфлікті, ускладнену прямою підтримкою сепаратистів з боку Росії. Україна опинилася в епіцентрі гібридного протистояння, яке значно посилюється у зв'язку із початком повномасштабної російсько-української війни. Імперський проєкт путінського режиму проголосив демонтаж нинішнього світопорядку та розрив усталених моральних імперативів.

Чи здатні українці в екстремальній геополітичній реальності ефективно протистояти брудним методам гібридної війни? Чи всі уроки воєнного протистояння 2014–2023 рр. засвоєні? Які можливості соціогуманітаристики у концептуальному осмисленні та виробленні прогностичних оцінок перебігу кризи сучасного світоустрою? Відповіді на ці питання треба відшукувати в контексті масштабних наукових форумів та розробок, спрямованих на вивчення усього спектра військово-політичних викликів і ризиків. У 2014 р. на конференції в Центрі Уілсона, яка проходила під заголовком «Mutual security on hold? Russia, the West and european security architecture» З. Бжезинський зробив спробу окреслити можливі наслідки української кризи для архітектури європейської безпеки в світлі відносин між Росією та Заходом. За його оцінкою, «те, що ми зараз спостерігаємо в Україні, це не просто симптом дуже серйозної проблеми – поступового і стійкого піднесення російського квазімістичного шовінізму». Агресія Росії – пробний камінь, на якому буде засвідчений «успіх або крах путінського режиму»⁸. Але водночас це саме той пробний камінь, який визначить міру життєстійкості української незалежності. Адже, як слушно наголошують автори Національної доповіді про політику інтеграції українського суспільства в контексті викликів і загроз подій на Донбасі, перспективи розвитку України залежать не стільки від суто економічної ситуації та спроможності влади вирішувати поточні проблеми, скільки від загальних суспільних настанов. Точніше, від того, чи спроможна нація згуртуватися навколо спільних (інтегративних) для всіх цілей і в такий спосіб забезпечити спільне бачення власного майбутнього⁹.

Безпрецедентна складність цього завдання впливає не лише з масштабів втрат, що їх зазнала держава, але й із того стану соціопсихологічного напруження, в якому перебуває внаслідок трива-

---

⁸ Бжезинський З. У боротьбі з російським шовінізмом. – Режим доступу: <http://glavcom.ua>.

⁹ Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі. Національна доповідь. – С. 5.

лого збройного протистояння увесь український соціум. Не зумівши вчасно й адекватно відреагувати на підступну стратегію РФ, спрямовану на обмеження суверенітету й міжнародної правосуб'єктності української держави та руйнування її економічного потенціалу й соціальної інфраструктури, влада опинилася перед загрозою втрати дієздатності державних структур, в ситуації правового нігілізму та загострення агресивних настроїв в суспільстві. Поєднання бідності, нерівності й корупції створило живильне середовище для сприйняття як лівої, так і праворадикальної риторики. Стала реальністю ситуація поствоєнного синдрому – із гостротою проблем переселенців, навчання й виховання дітей у проблемних зонах, ресоціалізації демобілізованих, лікування поранених і хворих тощо.

Не можна водночас не бачити й того, що агресія Російської Федерації мала своїм наслідком істотне зростання в українців відчуття національної гідності й взаємодопомоги. Свідченням цього став потужний волонтерський рух, значно зросли масштаби благодійності. Стрімкому поширенню інформаційних соціальних зв'язків у великій мірі сприяв розвиток соціальних мереж, які стали ефективним джерелом мобілізації людських, фінансових, організаційних ресурсів. Розвиток громадянського суспільства значно прискорився, хоч і не набув ще тих масштабів, які мали зробити його знаряддям ефективного тиску на владу.

Утім, порівняння інформаційних стратегій, задіяних у ході гібридної війни, не створює підстав для оптимізму. За висновком авторів згаданої Національної доповіді, Україна інформаційну війну програла, і саме цей програш значною мірою визначив масштаб воєнних невдач 2014 р. У доповіді зроблений акцент на відсутності державної ідеології в системі ЗМІ, які часто віддзеркалюють погляди не української держави, а свого власника. Відзначалося також, що у прагненні якнайшвидше відійти від минулого УРСР і відкинути збанкрутілу радянську ідеологію, держава сконцентрувалась переважно на руйнуванні, не запропонувавши нічого на заміну. Тенденції непорозуміння й протистояння в суспільстві внаслідок цього значно посилюються. Попри розчарування у «ДНР» та «ЛНР» частина мешканців тимчасово окупованих територій залишаються «далекими від усвідомлення своєї належності до українського суспільства»¹⁰.

Пошук порозуміння між тими, хто прагнув об'єднання з Росією (відокремлення від України), і тими, хто не шкодував життя у боротьбі за українську соборність, вважає Е. Лібанова, буде непростюю справою. Це і усвідомлення допущених помилок, і визнання права

---

¹⁰ Там само. – С. 16-17.

кожної сторони на власну позицію, і пошук розумного компромісу. Основою має стати культивування значущості українського громадянства та об'єднання зусиль для розбудови справді соціальної правової демократичної держави. Стратегія інтеграції має насамперед передбачати долання поділу за ставленням до подій на Донбасі, до геополітичного орієнтаційного вектора, з обстоюванням стандартів особистісного вибору і неминучої відповідальності за нього. Адже «Україна єдина» – це мета, а не гасло¹¹. Україна ризикує надовго лишитися у стані «стабільної нестабільності», якщо владі за допомогою громадянського суспільства не вдасться знайти не лише потужні важелі забезпечення економічного зростання, але й ефективні модулі впливу на систему світосприймання людей, які втомилися від постійних стресів й невизначеності.

Головне для владних структур України – грамотно й справедливо проводити децентралізацію, не втративши важелі контролю центру над «місцями» і водночас забезпечивши останнім можливість фінансової й управлінської автономності. Адже в принципі, як наголошував Е. Тоффлер, «політична децентралізація не є гарантією демократії – можливі вияви досить жорсткої місцевої тиранії». Він же точно розпізнав небезпеку псевдодецентралізації, супроводжуваної запеклими битвами за контроль над бюджетами, податками, землею, енергією та іншими ресурсами. Е. Тоффлер був переконаний: суперборотьба завтрашнього дня «клекотітиме» в усіх видах людської діяльності. Ніхто не знає в подробицях, що обіцяє нам майбутнє. «Тому ми повинні думати не про єдину радикальну реорганізацію чи єдину революційну політичну перемену, накинуту згори, а про тисячі свідомих, децентралізованих експериментів, які дозволяють нам випробувати нові моделі ухвалення політичних рішень на місцевому й регіональному рівнях та їхнього використання на рівнях національних і транснаціональних». Отже, погодимося з блискучим аналітиком і прогнозистом: «відповідальність за перемену лежить на нас». Те, що, на перший погляд, уявляється «новим, дивним, на вигляд радикальним», здатне з плином часу істотно скоригувати бачення модернізації застарілих структур, насамперед політичних. В усякому разі очевидно, що цивілізація «Третьої Хвилі», у якій нам пощастило жити, потребує нового погляду на майбутнє світу – «зі своїм власним відношенням до часу, простору, логіки й причинних зв'язків»¹².

---

¹¹ Лібанова Е. «Україна єдина» – це мета, а не гасло // Дзеркало тижня. – 2016. – 26 березня.

¹² Тоффлер Е. Третя Хвиля. – К., 2000. – С. 20, 383-392.

Нові параметри формування регіональної ідентичності зумовлюють потребу у підвищеній увазі до центр-периферійних відносин. В контексті їх оптимізації постійної уваги та моніторингу потребують території, які мають «прикордонний ефект», що проявляється у наявності специфічного впливу на регіональну динаміку в національному та міжнародному контекстах. Важливо прослідкувати форми взаємодії сусідніх держав в прикордонні, стратегії урядів щодо контролю над кордоном, простежувати ефективність політичних рішень та аналізувати лояльність населення «периферії» на дії «центру», визначати ступінь інтеграції «периферії» до інших територіальних структур. Потенціал суб'єктності, який має прикордоння в системі центр-периферійних відносин, перетворює його на сталу соціальну систему з чітко позначеними політичними та культурними характеристиками. І тут не обійтися без осмислення алгоритмів формування політичних стратегій по відношенню до «центру» та аналізу соціального простору у тісній взаємодії з географічним та культурним.

Специфіка прикордоння обумовлює одночасне функціонування різних версій історії, які базуються на особистісному, груповому та державному вимірах. Особистий вимір є результатом суб'єктивного та родинного досвіду, груповому притаманне функціонування колективної пам'яті як основи групової ідентичності, державний вимір проявляється як меморіальна політика національних суб'єктів, інструмент розбудови національного простору. Найбільш консервативним і стабільним є базовий (родинний) рівень пам'яті, який активується на основі родинних ритуалів та особистісних соціальних стратегій. Групова пам'ять структурує образ соціального простору, визначає його мобільність та адаптивність. На думку П. Престона, символічна історія та іконографічні образи, які акумулюються в пам'яті, генерують потужний ресурс, який забезпечує основу для соціальної та міжособистісної взаємодії та взаєморозуміння¹³.

На те, наскільки різко проявляються розбіжності між російськими та українськими версіями історії, звертає увагу А. Каппелер. По-перше, по-різному трактується спадщина Київської Русі; в Україні домінуючою є версія її належності виключно до вітчизняної історії, тоді як у Москві її вважають предтечею Російської імперії. По-друге, фігурою розколу є гетьман Мазепа: для Києва він символізує прагнення звільнити Україну від «проросійського гноблення», у той час як в Росії цей історичний персонаж відомий як зрадник, який

---

¹³ Preston P.W. Political/cultural identity. Citizens and nations in a global era. – London, 1997.

перебіг на сторону шведів перед Полтавською битвою. По-третє, голодомор трактується в Україні як акт геноциду проти українського народу, а в РФ – як спільна біда всіх радянських народів. По-четверте, Росія вважає фальсифікацією історичної правди політику українських властей щодо реабілітації Української повстанської армії та Організації українських націоналістів, які боролися проти СРСР¹⁴.

Окремого акценту потребує культура національної пам'яті. Те, що проблеми етики відповідальності й культури спілкування виходять за наявних умов на перший план, сумніву не підлягає, проте питання культури мають ставитися надзвичайно широко – з включенням усієї сфери суспільної свідомості. Власне, культурна пам'ять – це і є згусток образів, символів, ментальних ціннісних систем. Відносна консервативність вітчизняного менталітету зумовлює явища відставання притаманної соціуму політичної й культурної картини світу від темпів соціотрансформаційної динаміки. Тому варто відрізнити в соціальному аналізі мінливі (або ж кон'юнктурні) суспільні настрої від глибоко закорінених у колективній свідомості культурних кодів. Для вибудови пояснювальних, а тим більше орієнтуючих світоглядних моделей надзвичайно важливим є врахування всієї сукупності позитивних і негативних чинників, які сформували в минулому саме такий соціальний психотип людини.

Символічні системи розглядаються як основний механізм формування та функціонування соціокультурних просторів, саме завдяки їм в соціумі конструюються ідентифікаційні матриці та ментальні моделі. Трансформацію ментальності спричиняють «культурні травми», що мають латентний характер і проявляються у амбівалентності колективної ідентичності. Вплив травмуючих чинників може бути абсолютно протилежним для різних груп регіонального соціуму: те, що для одних є деструктивним, для інших постає у прийнятному та позитивному сенсі. Проте лише усвідомлення належності до єдиного соціокультурного простору – простору ідентичності з спільними цінностями – є фактором, який формує стійке ментальне поле. Саме прив'язаність до території дає індивіду відчуття комфорту, укоріненості, нерозривного зв'язку з місцем проживання. Незалежно від того, чи є простір реальним чи уявним, він допомагає людині відчувати себе суб'єктом певної культури.

У баченні Й. Галтунга, який вперше обґрунтував концепцію позитивного миру, останній залежить від шести складників: При-

---

¹⁴ *Kappeler A. Ukraine and Russia: Legacies of the imperial past and competing memories // Journal of Eurasian Studies. – 2014. – № 5. – P. 107-115.*

роди, Особистості, Суспільства, Ненасильства, Культури й Часу¹⁵. Акценти на ненасильстві й культурі тут уявляються головними. Перехід від стратегії війни й налаштованості на перемогу до стратегії компромісів і ненасильства завжди буває складним. Але іншого шляху мінімізації конфліктності в принципі не існує. Тому що насильство, зведене у принцип, породжує нову хвилю насильства. Простежуючи процес формування політичного простору Європи, німецький історик М. Яйсманн задавався питанням: «чому т.зв. «інакшості» обов'язково притаманна принципова, властива винятково даному суспільству, ворожість?» Причину цього він бачив у специфічному самосприйнятті цивілізаційної вищості, обумовленої уявною належністю до «обраного народу». Саме в рамках такого світовідчуття виникали пласти лояльностей та ідентичностей, які в своїй сукупності утворювали «ансамбль націоналізму». Вчений переконаний: досліджувати треба колективні політичні сприйняття, включно з проявами «старого» і «нового» націоналізму, якщо такий з'явиться. Для України у статті, написаній 2006 р., він приберіг прикінцеве попередження: якщо у неї є вибір, вона не повинна створювати для себе, за прикладом інших націй, образ ворога «для стимулювання власного національного почуття». Значно продуктивніше позиціонувати себе поза ворожістю – як «країну перехрещення та взаємовпливу культур, котра прагне створити себе без ненависті до іншого»¹⁶.

Гібридні простори, які акумулюють території з різними культурними основами та ідентичностями і сформовані внаслідок геополітичних процесів С. Гантінгтон називав «розколотими цивілізаціями»¹⁷. Місце України у сучасному глобальному світі визначається тим, що вона і досі перебуває в якості об'єкта світової політики та цивілізації. Мінімізація її суб'єктності величезною мірою пов'язана із деструктивними діями Російської Федерації. «Внаслідок неефективного політичного правління і державного управління, посилення корупції та олігархічного клієнтелізму Україна потрапила під вплив більш потужних гравців, котрі намагаються обстоювати, задовольняти власні національні інтереси, зокрема й за рахунок української суб'єктності»¹⁸. Геополітичне розташування України автоматично

---

¹⁵ *Webel C., Galtung J. Handbook of peace and conflict studies.* – London-New York, 2007. – P. 1-4.

¹⁶ *Яйсманн М.* Міжнаціональна ворожнеча: до теорії політичної ідентифікації // *Історія та історіографія в Європі.* – 2006. – № 4. – С. 12-21.

¹⁷ *Huntington S.* *The clash of civilizations and the remaking of world order.* – New York, 1996.

¹⁸ Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь. – С. 280-281.

надає їй статус транзитного простору між різними центрами, а феномен прикордонності надзвичайно актуалізує та загострює проблему цивілізаційного вибору. Оскільки для України сьогодні на передній план вийшли питання національної безпеки, проблема посилення геополітичної суб'єктності перетворюється на стратегічну. Без послідовної боротьби з корупцією на всіх рівнях, без радикальної перебудови усєї системи влади, без докорінного оновлення освітньої системи Україна не вийде зі стану перманентних ідентифікаційних та інших криз, не зможе стати суб'єктом міждержавної політики. Лише тривала й наполеглива робота у напрямі формування національної ідентичності та дієздатного громадянського суспільства забезпечить той позитивний результат, якого всі ми так прагнемо.

У нинішньому турбулентному світі функція історика співставна з роллю арбітра чи третейського судді. Лише достовірне історичне знання створює надійні бар'єри для перетворення минулого на арену політичних спекуляцій та маніпулятивних технологій, які так активно використовує наш північний сусід. І завдання науковців полягає у тому щоб застерегти суспільство від повторення помилок минулого. Цивілізаційний вибір країни неможливо зробити раз і назавжди, але на певних етапах він стає доленосним – Вибором з великої літери. Власні, а не нав'язані іззовні стратегії розвитку мають перебувати у стані постійного коригування – лише так можна посилити суб'єктність України та створити належні умови для гідної самореалізації людини. Адже лише вільний самореалізований громадянин здатен зробити свою країну суб'єктом світової історії.

Поліморфізм прикордоння великою мірою обумовлюється сучасним станом глобального політичного порядку. Політика завжди була і буде територіальною, специфічним засобом оволодіння та реформатування простору, структурування і унормування в ньому внутрішніх зв'язків. Незважаючи на заувагу К. Гаусгофера стосовно того, що замість встановлення кордонів політика має лише «дозволяти їм бути», геополітика ХХІ ст. налаштована на активні дії у модифікації глобального простору. Пограниччя сьогодні постає як «простір випробувань» між війною і миром, минулим і майбутнім, глобальним і локальним, суб'єктивним і об'єктивним, реальним та символічним. Цей простір зіткнень і боротьби культур, етносів, держав, традицій привертає до себе підвищену увагу дослідників, політиків, громадян – усіх, кому випала доля жити в епоху тяжких перемін.

Надзвичайно складно відшукувати відповідь на дразливе питання: якими мають бути моделі примирення? Ясно, що відтворення миру й спокою потребуватиме часу; очевидним є і те, що

соціуму доведеться пройти через певний період негативного миру, базованого на компромісах. Мінімізація негативних наслідків воєнних дій є реальною справою, адже в українському суспільстві сьогодні фіксується присутність важливих соціально-культурних феноменів: соціальної консолідації та подолання суперечливих геополітичних орієнтацій, мобілізації ресурсів виживання, піднесення патріотичної свідомості та формування чітко визначеної національно-громадянської ідентичності в усіх регіонах України¹⁹. Якщо ж говорити про ідеал позитивного миру, то за сучасних умов він чимось нагадує кантіанську максиму «вічного миру», настільки ж умоглядну, наскільки утопічну. Утім, у І.Канта можна запозичити й доволі тверезу думку: справа не в тому, реальний «вічний мир» чи не реальний. Набагато важливіше діяти так, ніби реальним є те, чого немає.

---

¹⁹ Українське суспільство в умовах війни. 2022. – К., 2022. – С. 17.

Додаток

Ростислав Сосса

Формування геокультурного та геополітичного простору українсько-російського пограниччя

У додатку вміщено 10 карт, які репрезентують процес формування простору українсько-російського пограниччя в історичній ретроспективі.

Карта № 1. Київська Русь у 2-й пол. XI ст.

Початок процесів державотворення, економічний і культурний розвиток окремих земель, міст, формування регіональних ринків. Зміцнення міжнародного авторитету, дієва участь у міждержавних стосунках.

Карта № 2. Галицько-Волинська держава на сер. XIII ст.

Становлення західного центру давньоруських земель, забезпечення безперервності розвитку традицій самостійного державного життя на українських землях. Поширення західноєвропейських культурних впливів, вибір місцевої еліти європейської орієнтації. Претензії на землі Русі західних сусідів та Золотої Орди.

Карта № 3. Українські землі у складі Великого князівства Литовського на сер. XV ст.

Геополітичні протистояння у Східній Європі. Автономний статус князівств на українських землях. Уніфікація державного устрою ВКЛ, ліквідація удільних князівств і перетворення їх на провінції Литви. Посилення змагань за українські землі між Москвою і Литвою за право бути центром «збирання руських земель».

Карта № 4. Українські землі у складі Речі Посполитої наприкінці XVI ст.

Створення потенційної загрози існуванню української етнічної спільноти в ході колонізації українців. Колонізація земель та введення повинностей для селян. Перетворення козацтва у військову силу, здатну охороняти міста-фортеці і протистояти турецько-татарським нападам. Церковні протистояння.

Карта № 5. Козацька держава на сер. XVII ст.

Становлення козацького політичного автономізму, орієнтація на суверенітет і український республіканізм. Поява на політичній карті Європи української козацької держави – Гетьманщини. Демократизація політичного устрою та соціальної організації. Європейський рівень військової справи та дипломатії. Політичний та адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького. Відносини Б. Хмельницького з Московською державою. Порушення територіальної цілісності Гетьманщини.

Карта № 6. Гетьманщина на сер. XVIII ст.

Автономія Гетьманщини і Слобожанщини. Посилення наступу царизму на державно-правові інститути Гетьманщини. Поділи Речі Посполитої та українські землі. Ліквідація Російською імперією української державності.

Карта № 7. Українські землі у складі Російської імперії на сер. XIX ст.

Включення українських земель до складу Російської імперії. Централізація управління та територіальні переділи. Зміни співвідношення сил на геополітичній арені та пошуки українцями свого місця в міжнародному устрої. Формування суб'єктності та моделювання ідентичності в українському інтелектуальному просторі. Обґрунтування самодостатності українського історичного процесу, розвиток суспільно-політичного руху.

Карта № 8. Українська Народна Республіка на поч. 1919 р.

Перша світова війна і моделі розв'язання «українського питання». Крах імперської системи і піднесення українського національного руху. Українська революція. Відновлення української суб'єктності, формування української державності у вигляді УНР.

Посилення державотворчих традицій українського народу, створення умов для національно-культурного розвитку.

Карта № 9. Українська Радянська Соціалістична Республіка у 2-й пол. XX ст.

Відновлення елементів суб'єктності України у повоєнний час. Членство в ООН. Реорганізація територіальної системи, остаточне оформлення конфігурації кордонів. Розбалансування системи управління, криза радянської політичної системи. Розпад СРСР. Набуття Незалежності та нові виклики цивілізаційній суб'єктності України.

Карта № 10. Україна на поч. XXI ст.

Сучасний етап розвитку України. Помаранчева революція та її наслідки. Політичні протистояння в суспільстві. Революція Гідності: боротьба за євроатлантичний вектор розвитку України. Гібридна війна та утвердження цивілізаційної суб'єктності України.

Київська Русь у 2-й пол. XI ст. (масштаб 1:12 500 000)

Галицько-Волинська держава на сер. XIII ст. (масштаб 1:9 000 000)

Українські землі у складі Великого Князівства Литовського на сер. XV ст. (масштаб 1:8 000 000)

Українські землі у складі Речі Посполитої наприкінці XVI ст. (масштаб 1:8 000 000)

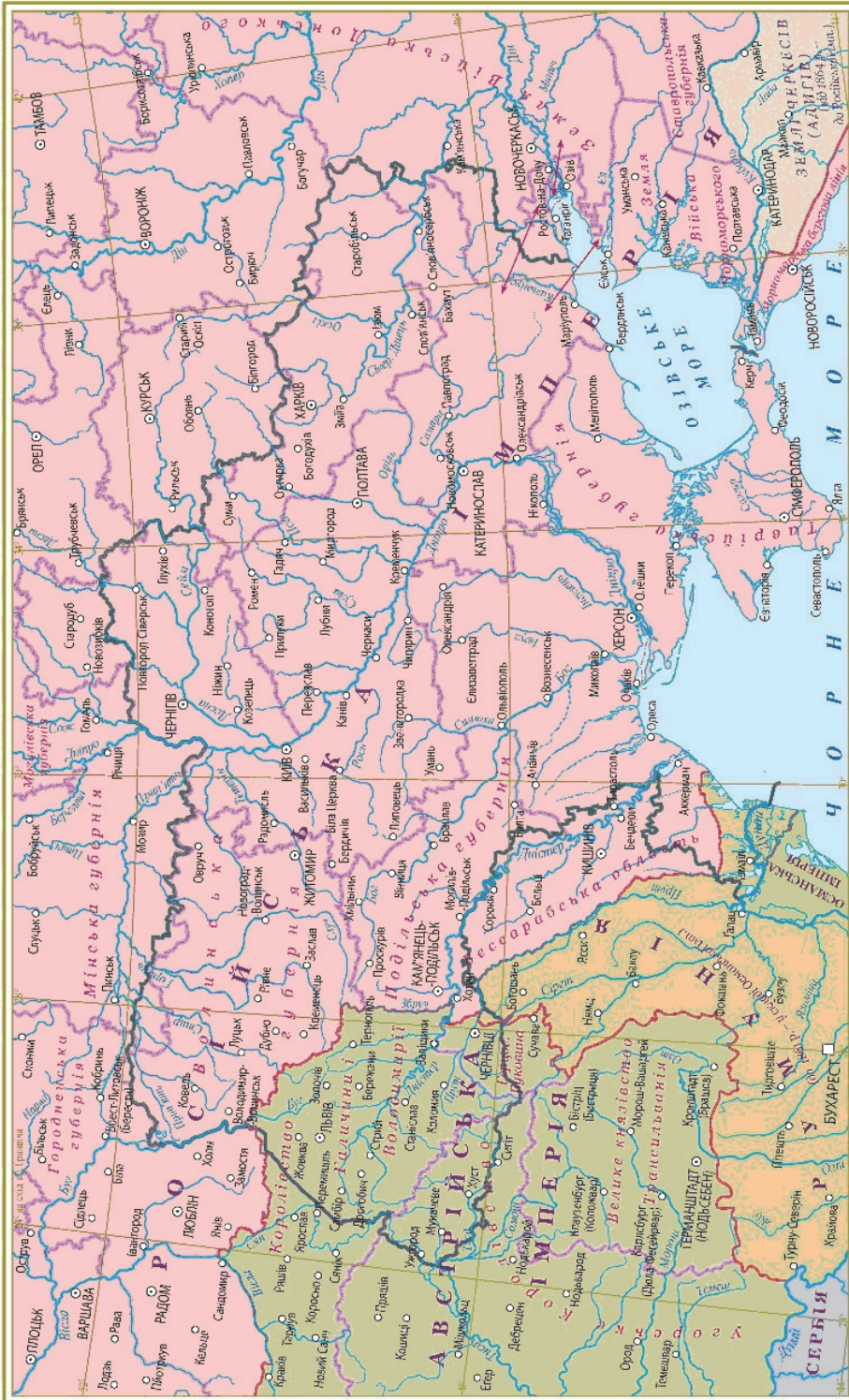

Козацька держава на сер. XVII ст. (масштаб 1:8 000 000)

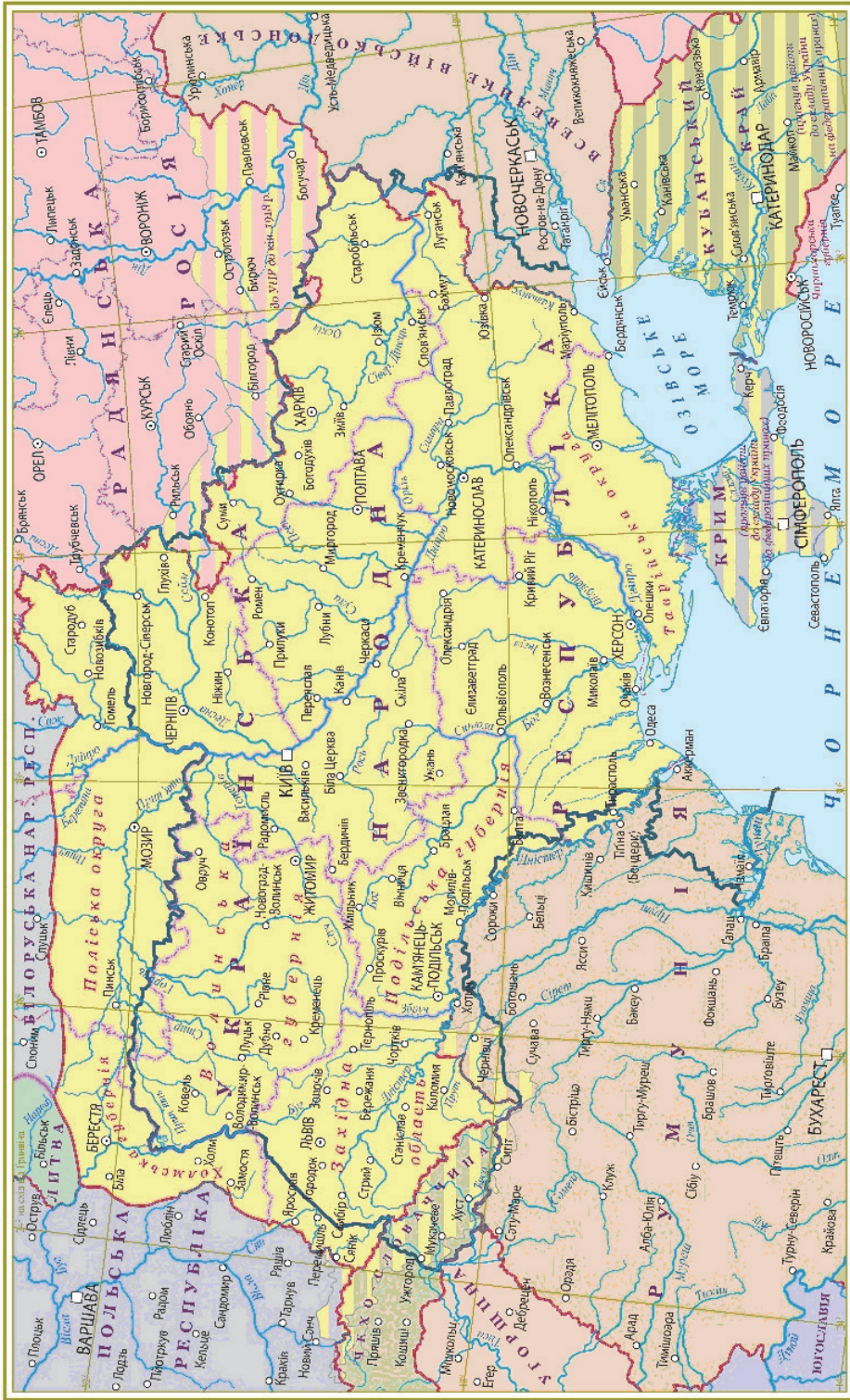

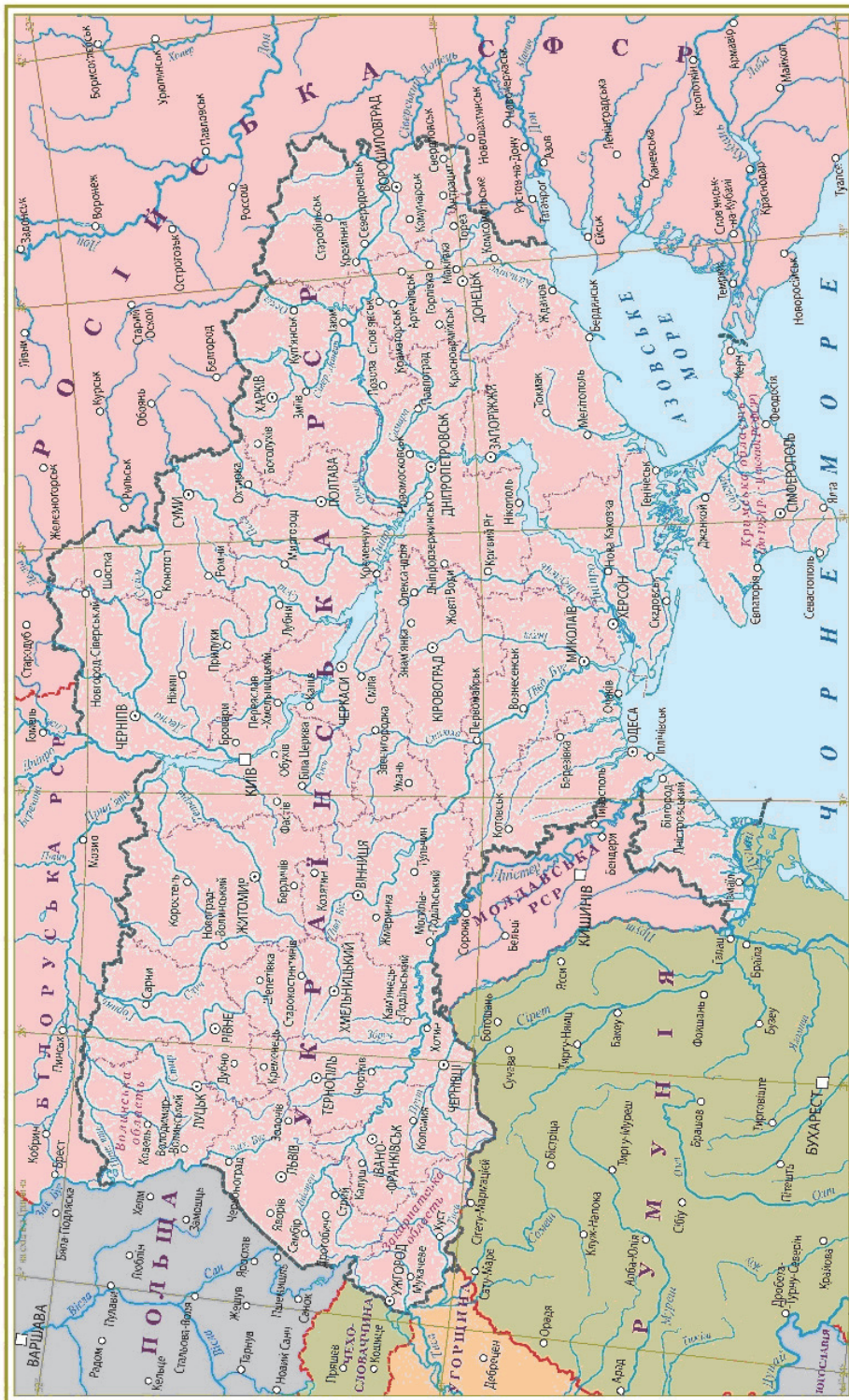
Українські землі у складі Російської імперії на сер. XIX ст. (масштаб 1:8 000 000)

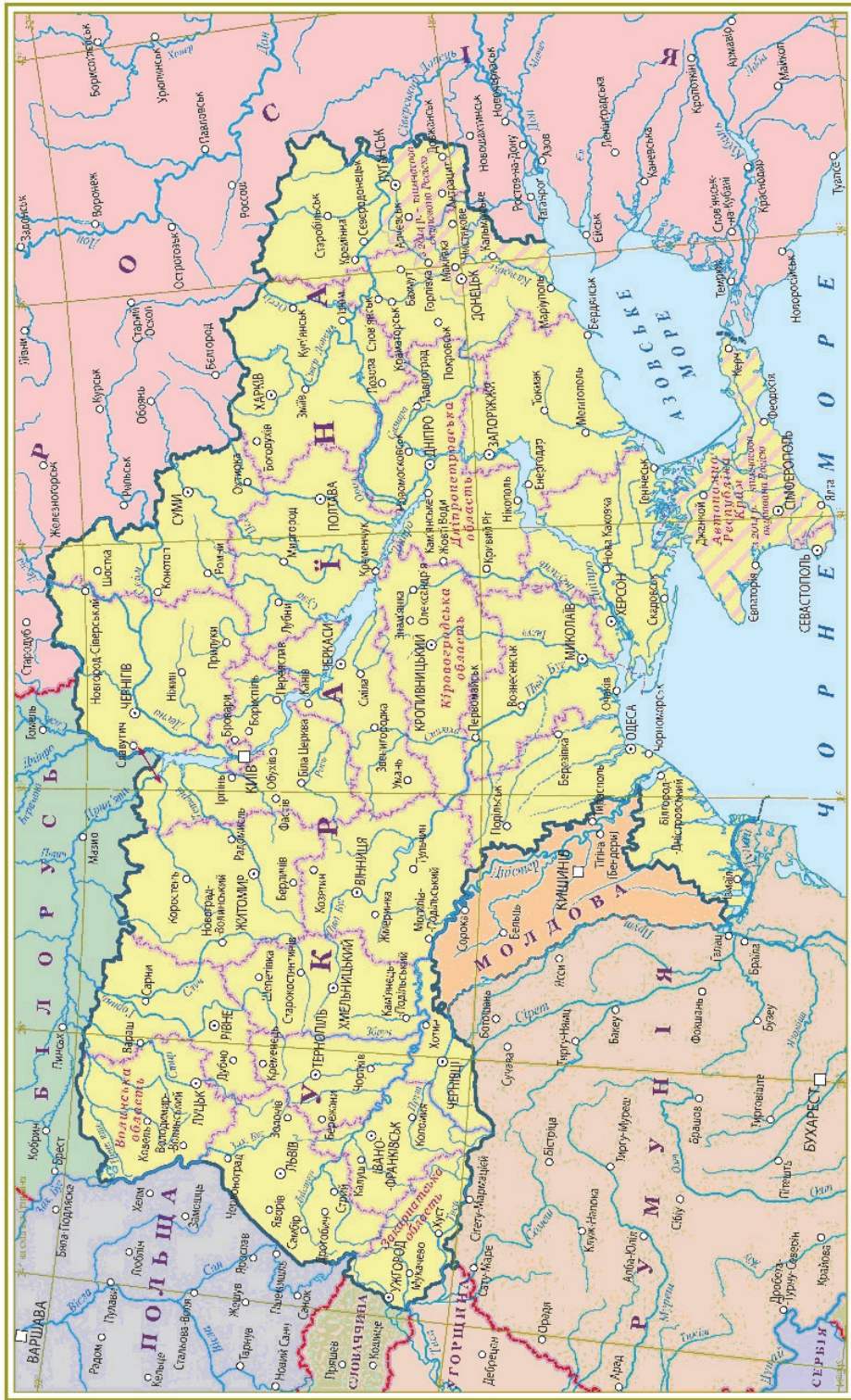
Українська Народна Республіка на поч. 1919 р. (масштаб 1:8 000 000)

Українська Радянська Соціалістична Республіка у 2-й пол. XX ст. (масштаб 1:7 500 000)

Україна на поч. ХХІ ст. (масштаб 1:7 500 000)

Наукове видання

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ:

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Комп'ютерна верстка і оригінал-макет *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 14.08.2023 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 27,46. Обл. вид. арк. 26,64.
Наклад 300 прим. Зам. 10. 2023.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.